

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY’IN
DİNİ VE TOPLUMSAL GÖRÜŞLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Ali Çağlar DENİZ

ANKARA - 2006

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN
DİNİ VE TOPLUMSAL GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Ali Çağlar DENİZ

Danışman
Yard. Doç. Dr. Erdiñ YAZICI

ANKARA - 2006

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Ali Çağlar DENİZ'e ait M.Şemseddin Günaltay'ın Dini ve Toplumsal Görüşleri adlı çalışma, jürimiz tarafından Din Sosyolojisi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Doç. Dr. Fazlı ARABACI

.....

Üye
Yrd.Doç.Dr. Erdinç YAZICI
Danışman

.....

Üye
Yard. Doç. Naci KULA

.....

ÖNSÖZ

İnsan başka hemcinsleriyle beraber yaşayan, ortak bağlarla bağlı bir toplum oluşturan, bu toplumun kurallarını ayrıca inceleyebilen bir varlıktır. Bu tür araştırma ve incelemeler, insana kendisinin ne olduğunu anlamaya yönelik bilgiler sunan uğraşların bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu araştırmalar insanların meydana getirdiği toplumların zaman içerisinde değiştiklerini göstermektedir. Bu değişimde insan toplulukları kadar, insan topluluklarına önderlik yapan fikir ve siyaset figürleri de önemli rol oynamaktadır.

Din değişim süreçlerinde toplumda etkinliğini şöyle ya da böyle artıran bir enstrüman olagelmıştır. Bazen dine dayalı bazen dine karşı değişim projeleri dini hep, en azından, toplumsal bir gerçeklik olarak varsaymak zorunda kalmışlardır.

Giriş ve üç bölümden oluşan bu araştırmada, yakın tarihimizin önemli fikir ve siyaset adamlarımızdan M. Şemseddin Günaltay'ın din ve toplum görüşleri incelenmiştir. Günaltay'ın din ve toplum görüşlerinde tespit edilebilen farklılıkların yaşadığı devirlerle ilişkisi de ayrıca incelenmiştir.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde maddi ve manevi hiçbir yardımını esirgemeyen danışman hocam Yard. Doç. Dr. Erdinç Yazıcı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Katkılarıyla tezin olgunlaşmasına yardımcı olan Doç Dr. Fazlı Arabacı ve Yard. Doç. Dr. Naci Kula'ya da ayrıca teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	3
ARAŞTIRMADA İZLENEN METOD	4

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ DÜŞÜNCE AKIMLARI	6
A. HAYATI VE KİŞİLİĞİ	6
B. ESERLERİ	11
a. Eski Türk Harfleriyle Basılmış Eserleri	12
b. Yeni Türk Harfleriyle Basılmış Eserleri	20
C. YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ DÜŞÜNCE AKIMLARI	25
a. Osmancılık	25
b. İslamcılık	26
c. Türkçülük	28
d. Batıcılık	31
D. YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ DÜŞÜNCE AKIMLARI KARŞISINDA M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY	34

İKİNCİ BÖLÜM

M.ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN TOPLUMSAL GÖRÜŞLERİ	38
A. SOSYAL HAYAT ALGISI.....	39
B. MİLLETİN KENDİ GELECEĞİNİ TAYİNİ	43
C. EĞİTİM MESELESİ	47
a. Eğitim Nedir?	47
b. Eğitimde Bir Metod Arayışı	48
c. Eğitimde Ailenin Önemi	51
d. Okullar Ve Öğretmenler	53

e. Eğitime Çevrenin Etkisi Ve Tenvir Heyetleri	56
f. Okullarda Okutulan Dersler Ve Eğitim Programları	57
g. Ahlak Öğretimi	61
h. Din Eğitimi	63
i. Medreseler Ve Bunların Topluma Tesirleri	78
j. Tekkeler Ve Bunların Topluma Tesirleri	83
D. AİLE MESELESİ	85
E. NÜFUS MESELESİ	87
F. TÜRK MİLLETİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	89
.....	
a. Tarihin Tanıdığı En Eski Milletlerden Biri Olarak Türkler	89
b. Türklerin Müstakil Ve Hakim Yaşamaları	91
c. Türkler Ve İslamiyet	93
d. Yeni Türkiye'nin Hedefleri	94
e. Türklerin Demokrasi Mücadelesi	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DİNİ DÜŞÜNCELERİ	104
A. DİN NEDİR?	105
B. SOSYAL BİR KURUM OLARAK DİN	106
C. DİNİN LÜZUMU	108
D. DİN İLE AHLAK İLİŞKİSİ	115
.....	
E. İSLAMİYET İLE İLİM İLİŞKİSİ	121
.....	
F. İSLAMİYET'E GÖRE ÇALIŞMANIN ÖNEMİ	127
G. MÜSLÜMANLAR İÇİN BİR KURTULUŞ ÖNERİSİ.....	128
a. Müslümanların Gerilemesinin Sebebi İslam mıdır?	129
b. İslam'ın Özüne Dönüş	131
H. GERÇEK İSLAM-ÖĞRETİLEN MÜSLÜMANLIK İLİŞKİSİ.....	133
a. Hurafe Kaynakları	136
b. Uydurma Hadisler	137

c. Vaazlar	138
I. Vaazların Toplumsal Hayattaki Önemi	138
II. Hurafe Kaynağı Olarak Vaaz Kitapları	140
d. Ölülerini Kutsallaştırma: Türbeler Ve Ziyaret Yerleri	141
e. Saltanat Ve İmamet Anlayışının Benimsenmesinde Eski Kültürlerin Etkisi	143
f. Halk İnanışları (Batıl İnançlar)	144
g. Anadolu'da Mezhep Çekişmesi	146
I. MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BUGÜNE DAİR ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	150
J. GELENEKÇİLERİN İLE MİSYONERLERİN İLİŞKİSİ	153
K. KADER VE TEVEKKÜL MESELELERİ	156
L. İÇTİHAT MESELESİ	161
a. İctihat Nedir?	162
b. İctihat Kapısı Nasıl Kapandı?	165
c. Kimler İctihat Yapmalıdır?	168
M. İSLAMİYET'TE AKLİ DÜŞÜNCE	169
SONUÇ	172
KAYNAKÇA	177
a. Kitaplar Ve Tezler	177
b. Makaleler	180
c. İnternet Kaynakları	181
ÖZET	182
ABSTRACT	183

KISALTMALAR

a. g. e. : Adı Geçen Eser

a. g. m. : Adı Geçen Makale

bak. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

mad.: Maddesi

no. : Numara

s. : Sayı

trc. : Tercüme eden

zkr. : Zikreden

GİRİŞ

Sosyoloji insanların birbiriyle ilişkilerinin bilimsel açıdan incelenmesidir. İnsanlar her zaman başka insanlarla ilgilenmişlerdir. Kişiler üzerinde de uzmanlaşan sosyolog, daha ileriye ve daha derine gitmelidir. Çünkü sosyoloji, sosyal davranışa yönelik bilimsel bir yaklaşımdır. Sosyolog, toplumsal verileri nasıl toplayacağını ve gözlemlerinin sonuçlarını nasıl analiz edeceğini bilmelidir. Grup yaşamının sosyolojik incelenmesi, grup yaşamının sosyolojik yorumu ile beraber gitmelidir. Sosyoloji terimini ilk kez bir Fransız, Auguste Comte kullanmıştır. Terimin yaygınlaşması ise; bir İngiliz, Herbert Spencer tarafından popülerize edilmiştir.¹ Sosyoloji, toplumsal sistemin parçalarının hareketinin ve reaksiyonunun araştırulmasını içerir. Tek tek öğeleri, öğelerin bütünle ve karşılıklı ilişkilerini, birleşimleri içerisinde analiz etmektedir.²

Sosyal olayın cereyan ettiği tarihi varlık alanı ile ilgili birçok bilim vardır. Sosyal realiteyi bir bütün olarak kabul ettiğimizde bu bütünü tek tek parçalara bölüp inceleyen bilimler de bugün birçok alt dallara ayrılmıştır. Aynı şekilde sosyoloji de bu aşırı ihtisaslaşmadan nasibini almıştır. Bu alt sosyoloji disiplinleri genel sosyolojinin ele aldığı bütünü parçalayarak ele alır ve inceler.

Sosyolojinin alt dallarını; Aile Sosyolojisi, Kitle ve İletişim Sosyolojisi, Etnik Sosyolojisi, Eğitim Sosyolojisi, Din Sosyolojisi, Endüstri Sosyolojisi, İskân Sosyolojisi, Uyum Sosyolojisi, Küçük Gruplar Sosyolojisi, Suç Sosyolojisi, Askeri Sosyoloji, Hukuk Sosyolojisi, Bilgi Sosyolojisi, Siyaset Sosyolojisi, Tarih Sosyolojisi, Tıp Sosyolojisi, Köy Sosyolojisi, Şehir Sosyolojisi, Gelişme ve Planlama Sosyolojisi, Edebiyat Sosyolojisi, Spor

¹ Joseph FICHTER: Sosyoloji Nedir?, Haz. Nilgün Çelebi, (Ankara, 1996), 1–2.

² Alan SWINGWOOD: Sosyolojik Düşünmenin Kısa Tarihi, Çev. Osman AKINHAY, (Ankara, 1998), 63-64.

Sosyolojisi, Müzik Sosyolojisi, Göç Sosyolojisi vs. şeklinde sıralayabiliriz. Kuşkusuz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Sosyal problemlerin durumu ve özelliğine göre bunlara başkaları da eklenebilir.

Bu aşırı ihtisaslaşmanın faydaları yanında mahzurları da vardır. Böyle aşırı bir ihtisaslaşma, derinlemesine konuların ve sosyal problemlerin araştırılması imkânını sağlamasına karşılık, sosyolojinin genel teori ve kanunlarından uzaklaşma tehlikesini de beraberinde taşımaktadır. O yüzden bu gibi alt disiplinlerle uğraşan sosyolog, her defasında bütünü gözden uzak tutmamalıdır.³

Toplumun müşterek dini hayatı, din ve cemiyet münasebetleri ve dini grupların yani bir başka ifade ile sosyal karakterli dini olayların incelenmesi de; içinde doğup geliştiği Felsefe, İlahiyat, Dinler Tarihi, Etnoloji vs. gibi ilimlerden kendini kurtardı. Din Sosyolojisi adı altında, bağımsız ve sistematik bir vakıalar ilmi şeklinde ilim dünyasında yerini aldı. Zira özellikle Batı dünyasında büyük endüstrinin ve aynı zamanda onun içerdiği tüm problemler ve sonuçlarının ortaya çıkarak toplum hayatında yankılarını duyurmaya başlaması esnasında bir yandan sosyal realitenin şuuruna eriş, öte yandan da bu realite ve değişimleri anlamada Felsefe, İlahiyat, Tarih ve öteki klasik ilimler yetersiz kalmıştır. Bu durum üzerine XIX. yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın başlarında toplumun dini –sosyal realitesinin bilimsel incelenmesinden ibaret bulunan Din Sosyolojisi, bağımsız ve müspet bir disiplin olarak öteki ilimler arasındaki yerini almasını zorunlu kılmıştır.⁴

Toplumlar sırf zamanın geçmesiyle değişen varlıklar değillerdir. Sosyal durumlar, fikir akımları, toplumu yönlendiren aydın ya da lider tipi insanlar, toplumsal değişimin dinamikleri arasındadır. ‘Din’e yaklaşım ve günlük hayatta dinin yansımaları da bu değişim ve dönüşümden nasibini en fazla alan alanlardan biridir.

³ Zeki ARSLANTÜRK ve M. Tayfun AMMAN: Sosyoloji (İstanbul, 2001) , 42.

⁴ Ünver GÜNAY: Din Sosyolojisi (İstanbul 2000) , 118.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Din ve toplum karşılıklı bir ilişki içerisinde. İnsanın dünyada ilk olarak ortaya çıkmasından bugüne, o her zaman bir 'şey'e de inanmış ve bu inanç kendisi için hayatının anlamını belirlemesi adına baskın bir faktör olmuştur.

Osmanlı Devlet-i Aliyye'sinin çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu ne sadece birbirinin antitezi iki ardıl olay, ne de sadece bir isim değişikliği olmuştur. Aslında bu sancılı iki devre, birbiriyle hem bir sebep-sonuç zorundallığı ilişkisi ile bağlıydı, hem de sonraki öncekini -en azından erken dönemi itibariyle- reddeden bir tavır içerisindeydi. Bu çalışmanın önemi, bu dönemi ortaya koyma çabasının bir ürünü olmasıdır.

Bu araştırmanın amacı ise; 20. yüzyılın başı itibariyle din ve toplum ilişkilerinde görülen gerilimin, hem fikirleri ile başkalarını etkilemiş bir aydın hem de başbakanlığa yükselebilmış bir siyasetçi olan M. Şemseddin Günaltay'ın yaşadığı fikişel farklılaşmaların ışığında ele alınmasıdır. Gerçekten de bahse konu dönem, milletimiz ve devletimiz açısından din-toplum ilişkilerinin en çok tartışıldığı ya da bu ilişkilerin kamusal planda görünürlüğünü mümkün mertebe azaltarak olabildiğine 'seküler bir ulus' oluşturma gayretlerinin dramatik olay ve çarpıcı insan öyküleriyle doludur. M. Şemseddin Günaltay yukarıda anlatılan metamorfozun dramatik öykülerinden birine sahiptir. Bu öyküyü; kırılma noktalarını, günün şartlarını da göz önüne alarak, es geçmeden olabildiğince objektif olarak değerlendireceğiz. Biliyoruz ki, geleceğe yön verebilmek geçmişini bilmekten ve ondan ibret almaktan geçmektedir.

ARAŞTIRMADA İZLENEN METOD

Din Sosyolojisinin araştırmalarında takip ettiği metotları iki dayanağı olan Sosyoloji ve İlahiyat'la paylaştığını belirtmekte fayda vardır. Tecrübî bir ilim olduğu için objektif bir realiteler ilmidir, normatif değildir. Din Sosyolojisinin iki ayrı araştırma sahası vardır. Birincisi bugünün toplumunun konu olduğu, deney ve gözleme dayanan saha araştırmaları, ikincisi geçmişin toplumunun konu olduğu dolaylı gözlemin kullanıldığı tarihi metottur.

Araştırmamız geçmişe ait bir konuyu işlediğinden metodumuz da dolaylı gözlem olacaktır. Dolaylı gözlemi, konusu geçmişle ilgili bir vasıflama olarak tanımlamak mümkündür. Bir şeyi görmeyen onu görüp bilenlerden öğrenecektir. Din Sosyolojisi araştırmalarında, dolaylı gözlem yolunu takip ederek gerçeğe erişebilmek iki safhalı olmaktadır. Birincisi kaynak ve belgelerin, bilgi, kalıntı ve buluntuların aranıp bulunması; ikinci safha ise, bulunan bu kaynak ve belgelerin, kalıntı ve buluntuların değerlendirilmesi safhasıdır.⁵

Toplumsal bilimlerde, belirli bir ana kütlenin, ilgi duyulan niteliklerini belirleme amacına matuf araştırmalara tanıtıcı araştırmalar denir. Monografiler tanıtıcı araştırmaların bir türüdür. Bir olay, olgu, kurum veya kuruluşu olduğu gibi tanıtmaya yarar. Temsil yeteneğine sahip tek bir kişi, kurum veya olayın ele alınarak ayrıntılı biçimde tanıtılmasına yönelik çalışmalara örnek olay monografisi adı verilir.⁶

Bu çalışmada dolaylı gözlem ve örnek olay monografisi metod olarak belirlenmiştir. Öncelikle araştırmaya konu olan M. Şemseddin Günaltay'ın eserleri toplanacak, bu eserlerinde yer alan din ve toplumla ilgili görüşleri gereken değerlendirilmeler yapıldıktan sonra olabildiğince

⁵Ünver GÜNEY: a.g.e. , 60- 71.

⁶Halil SEYİDOĞLU: Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı, (İstanbul, 2003), 25- 28.

objektif olarak ilim dünyasına sunulacaktır. Çalışma esnasında Günaltay'ın çağdaşlarından da istifade edilecektir. Ayrıca Günaltay ya da dönemi hakkında yapılmış olan bilimsel çalışmalar da araştırmaya esas teşkil edecektir. Objektif olarak bilimsel bir çerçeve içerisinde M. Şemseddin Günaltay'ın düşünceleri, görüşleri, sosyal sorunlara getirdiği çözüm önerileri ve günümüz Türkiye'sine kattıkları ortaya konmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI, ESERLERİ VE YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ DÜŞÜNCE AKIMLARI

A. HAYATI VE KİŞİLİĞİ

Mehmed Şemseddin Günaltay, 1883 yılında Erzincan'ın eski adı Eğin olan Kemaliye ilçesinde doğmuştur. Ailesi Uygur ve Çağatay Türklerinin yaşadığı Urik adlı bir köyden. Babası, huzur derslerine çıkmış müderris İbrahim Edhem Efendi, annesi Saliha Hanım'dı.

Günaltay'ın babası, ulema sınıfında önemli bir yeri ve şöhreti olan dar gelirli bir aileden gelmekteydi. Böyle bir aile çevresinin küçük Şemseddin üzerindeki etkisini şu olay ortaya koymaktadır. Bir gün Eğin eşrafından bir zat kendi çocuklarına bırakacağı malı mülkü saydıktan sonra, 'Edhem Efendi ben öyle bir şey bırakıyorum ki, hem ona, hem de torunlarına yeter' der. Onun bıraktığı miras ilimdir. İktisadi birikimlerin karşısında bilim birikiminin değeri üzerine verilmiş bu dersi, Şemseddin hiçbir zaman unutmayacaktır.

Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi'ni, Vefa İdadisi'ni bitirdi. Daru'l-Muallimin-i Aliye'nin (Yüksek Öğretmen Okulu) fen şubesinden birincilikle mezun oldu (1905). Özel olarak Arapça, Farsça, dini ilimler ve Fransızca okudu. Fransa'ya gitti. Yurda geldiğinde İstanbul Darüşşafaka'da hendese muallimliği (geometri öğretmenliği), Kıbrıs İdadisi'nde müdür muavinliği ve müdürlük yaptı. 1909'da Maarif Nezareti tarafından bir yıllığına İsviçre'nin Lozan kentine fizik ilimleri- Tabiiyyat okumak üzere gönderildi. Dönüşünde Midilli İdadisi'nde ve İstanbul Gelenbevî İdadisi'nde müdürlük yaptı. Midilli'de iken Sırat-ı Müstakim – Sebilürreşad ekibine yazar olarak katıldı; ilk yazıları felsefe ağırlıklı idi, daha sonra sosyal konulara yöneldi. 1911'de

kurulan Türk Ocağı'nda tarih dersleri ve konferanslar verdi. İslam Mecmuası'nın çıkmaya başlaması ile İslamcı- Türkçü diye adlandırılan ekibe katıldı. 1915'te Darulfünun Edebiyat Fakültesi medeniyet tarihi, 1917'de Süleymaniye Medresesi dinler tarihi, 1919'da Darulfünun Edebiyat Fakültesi İslam kavimleri tarihi ve Süleymaniye Medresesi İslam Felsefesi müderrisliklerine tayin edildi. 1922 yılında Şer'iyye Vekâleti Tedkikat ve Te'lifat Heyeti azası oldu. 1924'te Darulfünun İlahiyat Fakültesi din-i İslam tarihi ve fıkıh tarihi müderrisliğinin yanı sıra fakülte sekreterliğine ve ertesi yıl da aynı fakültenin reisiğine (dekanlık) getirildi. 1931'de Türk Tarih Kurumu kurucu üyeleri arasında yer aldı. 1941'den itibaren ölümüne kadar yirmi yıl boyunca aynı kurumun başkanlığını yaptı. Türk Tarih Tezi'nin ve Güneş Dil Teorisi'nin geliştirilmesinde ve resmi tarih kitaplarının yazılmasında etkin görevler almıştır. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs profesör olarak ders verdi.

İlmi faaliyetleri ile devlet adamlığını birlikte yürüten Günaltay, 1915'te İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Ertuğrul (Bilecik) mebusu seçilerek meclise girdi. O günlerin tanıkları kendisini; genç, enerjik ve hamiyet dolu şeklinde tavsif etmişlerdi. Bu görevi Meclis-i Mebusan'ın dağılışına kadar sürdürdü. Darulfünun'un ıslahat çalışmalarında görev aldı. Öğretmenlerin o günkü durumlarını dile getiren konuşmalar yaparak bu konuda kanun çıkarılmasına ön ayak oldu. 1918'de Meclis-i Mebusan idare memuru oldu. 1918 İttihad ve Terakki Kongresi'nde ikinci reislik yaptı. 1918'de kurulan Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. Aynı yıl, Mütareke'den sonra kurulan Divan-ı Harp'te, harp sorumlusu olarak İttihad Terakki İleri gelenlerini sorgulayan komisyonda (beşinci şube) bulundu. Meclis'in aynı yıl feshinden sonra nizamname gereği iki yıl daha idare memurluğu sıfatını sürdürdü. 1920 yılında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul teşkilatında, arkasından da Kuva-yi Milliye içerisinde yer aldı. Ankara Hükümeti kurulduktan sonra İstanbul Belediye Encümeni azalığına, bir süre sonra belediye reis vekilliğine seçildi. Atatürk'ün emriyle İstanbul

CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası) teşkilatını kurmaya memur edildi. II. Devre Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Cumhuriyet Halk Fırkası Sivas mebusu olarak girdi. Meclis başkan vekilliği yaptı. Yedi dönem üst üste Sivas, bir dönem de Erzincan milletvekili seçildi. Hasan Saka'nın istifasından sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla 15 Ocak 1949 – 22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti devrinin son hükümet başkanlığını yaptı. Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılması, çok partili sisteme geçilip serbest seçimlerin yapılması, dini hayatı kısıtlayıcı 163. maddenin kabulü, 1946 yılında yapılan seçim şaibelerinin 1950'de yapılan seçimlerde tekrarlanmaması onun hükümet başkanlığı döneminin önemli olaylarından. İktidarın Demokrat Parti'ye geçmesinden sonra 1954'e kadar milletvekilliği görevine devam etti. O yıl yapılan seçimlerde milletvekili seçilemedi. 1958–1959 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Başkanlığı görevlerinde bulundu. 27 Mayıs İhtilali'nden sonra, Milli Birlik Komitesi ile beraber kurucu meclisi meydana getiren Temsilciler Meclisi üyeliğine atandı. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul Senatörü seçildi. Fakat 19 Ekim 1961'de İstanbul'da öldü. Vasiyeti üzerine Ankara'daki Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedildi.⁷

M. Şemseddin Günaltay'ın fikri şahsiyetinin gelişimi üzerinde, içinde yaşadığı olayların ve yetiştiği dönemin büyük etkisi vardır. Saltanat, Meşrutiyet ve tek partili Cumhuriyet, çok partili Demokrasi dönemlerinde ilim ve siyaseti birlikte yürütürken, günün şartlarına uyarak düşüncelerinde ve siyasi faaliyetlerinde farklı ve zaman zaman da birbirine zıt fikirleri savunduğu görülür. Mesela Meclis-i Mebusan'da Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye Kanunu görüşülürken; din, ahlak, eğitim-öğretim ve dini yayınlar

⁷ Bayram Ali ÇETİNKAYA: Türkiye'nin Modernleşme sürecinde Şemseddin Günaltay, (Ankara, 2003), 38-43. İsmail KARA: Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi , c.2 , (İstanbul, 1991), 563-564. İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi: 'Şemseddin Günaltay', c. 12, s. 16, (İstanbul, 1961), 125-127. M. Şevki AYDIN: 'Mehmed Şemsettin Günaltay'ın Eğitim Anlayışı', Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V, (Kayseri, 1988), 237-252. Meydan Larousse: Günaltay (Şemseddin) mad. , c.8, (yer yok, 1992), s. 237. Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi: c. 2, (yer yok,1981), s. 338. Cumhuriyet Ansiklopedisi: Günaltay, Şemsettin mad., c.5, (İstanbul, tarih yok) s.1569. Büyük Larousse: c. 8, (İstanbul- 1986), s. 4844.

konusunda İslam'a uygun olan ve milletvekillerinden büyük destek gören tezleri savunmuştur. Bir başka İslamcı, Şair Mehmed Akif Ersoy'un M. Şemseddin'in Zulmetten Nura adlı eserine yazdığı takrizinde kullandığı 'Benim Şemseddin'im' ifadeleri ile dolu olan övgü dolu yazıları bu yıllara aittir. Lakin başbakanlığı sırasında yukarıdaki görüşlerinin tam aksi bir tutumla, Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kabulüyle ünlü değişikliğin yapılmasına sebep olmuştur. Zaten seneler önce, belki de yaşadığı bu dönüşümün bir nişanesi olarak, Zulmetten Nura adlı eserin 3. baskısının yapıldığı 1925 yılında Akif'in yazdığı takriz çıkarılmış ve adı geçen eser devrin şartlarına göre önemli değişikliklere uğramıştı. Peyami Safa'ya göre birçok dini eserin ve makalenin yazarı olan, din âlimi, şeriatçı ve laiklik düşmanı M. Şemsettin Bey başka; eski Cumhuriyet Halk Partisi başvekili, inkılâpçı, laik ve bunlardan da fazla olarak din öğretimi aleyhtarı olan Şemsettin Günaltay başkadır. Bu iki şahsiyet yıllardan beri aynı vücutta birbiriyle ihtilafsız ve kavgasız olarak yaşamıştır. Günaltay'ın da içinde bulunduğu bir heyetçe yazılan ve 1931'den 1950 yılına kadar okutulan tarih ders kitapları, verdiği İslam tarihi ile ilgili yanlış bilgiler sebebiyle şiddetli tenkitlere maruz kalmıştır. Günaltay bu kitaplarda gerçekleri çarpıtmasından ve din öğretimi hakkında sahip olduğu olumsuz görüşlerinden dolayı çeşitli çevrelerce eleştirilmiş ve konu mahkemeye intikal etmiştir.⁸

Günaltay, döneminin hâkim cereyanı olan pozitivist felsefe ve zihniyetin etkisi altında oluşturduğu bazı fikirlerine, İslam kaynaklarında temel aramaya çalışmıştır. İctihad kapısının kapandığı yolundaki kanaate, İslam dünyasının gelişmesine engel teşkil ettiğini ileri sürerek şiddetle karşı çıkmıştır. Tasavvuf mensuplarını, din adamlarını, tekke ve medreseleri eleştirmiştir. Ona göre İslamiyet akılcı bir dindir, bu yüzden müspet ilimlere ağırlık verir. Müslümanların geri kalmalarının sebebi; dinleri değil zaman içinde oluşan yukarıda anılan kurumlardır. Cehaletin Türk toplumuna

⁸ Kamil ŞAHİN: 'Günaltay, M. Şemseddin' mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), c.14, (İstanbul, 1996) 286-288.

verdiği zararlara değinmiş, cahil gericiler ile cahil ilericiler arasında fark bulunmadığını ifade etmiştir. Bütün bunlara rağmen O, renkli simasıyla, bitmeyen enerjisiyle ve Türk Milleti'ne sevdasıyla dikkati çekmiştir. Batı'nın Türk'e ve İslam'a bakışını en iyi kavrayanlardan biri olarak, çalışmalarında ağırlığı, Türklük ve İslam teşkil etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde İslamcılık akımı içinde yer alan M. Şemseddin; vatanını ve milletini seven bir aydın olarak ülkesinin derdini dert edinmişti, kurtuluşu için kafa yormuş, gayret göstermişti.⁹ O asıl derdinin koltuk olmadığını da 1924 yılında gösterdiği şu onurlu davranışı ile ispat etmiştir: 1924 yılında Dârülfünun ile Maarif Vekâleti'nin arasını açan bir yetki anlaşmazlığı meydana geldi. Bakanlık, Yüksek Öğretmen Okulu'nun iyi yönetilmediğinden şikâyetçi idi. Bu okulun müdürü Mustafa Şekip (Tunç) Bey'in istifası üzerine, Bakanlık onun yerine Şemsettin (Günaltay) Bey'i atadı. Oysa yönetmeliğe göre bu okulun müdürü, Edebiyat Fakültesinin önerdiği iki aday arasından Bakanlıkça seçiliyordu. Bakanın doğrudan müdür atamasını, muhtariyete aykırı bir hareket olarak kabul eden Dârülfünun'un isteği üzerine Şemsettin Bey istifa etti ve Bakanlığın görevinin başına dönmesi şeklindeki telgraf emrini de uygulamadı. Dârülfünun, okulun müdürlüğüne tekrar Şekip Bey'i getirdi. Bakanlık da Müdür Yardımcılığına Ahmet Hilmi Bey'i getirdi.¹⁰

Yetmiş sekiz yıllık hayatı ve savunduğu fikirler dolayısıyla Günaltay, zaman zaman tenkit edilmiş, fikri kararsızlık ve tezatlar içinde bulunduğu iddia edilmiştir. Buna sebep, Zulmetten Nura adlı eserinde kurtuluşu arş-ı Hilafet etrafında yekvücut bir kitle halinde birleşmekte görürken, İslamcılığı; Maziden Atiye isimli eserinde, bir milletin mukadderatını ancak kendi tayin eder görüşünü ifade ederken, Türkçülüğü savunmasıdır. Kendisi, Hurafattan Hakikate adlı eserinde ortaya koyduğu fikirleri dolayısıyla Modernist olarak da tavsif edilmiştir. Fikri gelişme içinde, kurtuluş yolunun üç fikirde birleşmekten geçtiğini savunur. Bu üç fikir, temelden İslam sonra

⁹ Abdurrahman KÜÇÜK: 'Şemsettin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı', Türk Yurdu, s. 116-117, c. 17, (Ankara, 1997), 121-124.

¹⁰ Mustafa ERGÜN: Atatürk Devri Türk Eğitimi II, www.stu.inonu.edu.tr.

Çağdaşlaşma ve Türkleşmedir. Savunduğu fikirler dolayısıyla Günaltay; Radikal İslamcı, Modernist İslamcı, Türkçü, Milliyetçi, Laik ve Batıcı olarak nitelendirilmiştir.

Şemseddin Günaltay'ın fikri hayatında üç merhale görülmektedir. 1920'li yıllara kadar yazdıklarında İslam merkezli olarak meselelere bakmakta; hurafelerden arındırılmış İslam'ın gerçek ruhunun öğretilmesiyle ve İslam Şemsiyesi (Hilafet) altında birliğin ve kurtuluşun mümkün olacağını savunmaktadır. Kurtuluş Savaşı yıllarında ve ondan sonra, azınlıkların ve çeşitli Müslüman unsurların (Araplar, Arnavutlar vs.) tavrını gördükten sonra Milliyetçiliği savunmakta, kurtuluşun milli asabiyet ile olacağını ileri sürmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkçülük yönü ağır basmakta, yazdığı eserlerde bunu işlemekte, dünyanın en eski uygarlığının ve dilinin Türklere ait olduğunu ortaya koymaya çalışan makaleler yazmaktadır.¹¹ Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi'ni ispatlama gayreti içerisinde.¹² Bununla beraber o, çağdaşlaşmaktan da yanadır. Fakat bunu, Batı modasını taklide değil, ilimde, irfanda, sanatta ve ticaretle görmektedir. Bir ara Başbakanlık da yapan Günaltay, 1941- 1961 yılları arasında Türk Tarih Kurumu başkanlığı görevini de yürütmüştür. Cumhuriyet döneminde ileri gelen bir bilim ve siyaset adamı olarak önemli görevler üstlendi.¹³

B. ESERLERİ

M. Şemseddin Günaltay, 78 yıllık ömrüne muhtelif konularda çeşitli bilim dallarında pek çok eser sıdırmıştır. Bu eserleri, yazım veya basım

¹¹Abdurrahman KÜÇÜK: a.g.m. , 125.

¹² Mesela bak: Ş. GÜNALTAI ve H.R. TANKUT: Türk Tarih Tezi Üzerine Bazı İzahlar, Türk Dili- Belleten, c. 29-30, (İstanbul, 1938), 10-67.

¹³ Abdurrahman KÜÇÜK: a.g.m. , 126. Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi: c. 2, (yer yok,1981), s. 338.

tarihlerine göre tanıtılacaktır. Günaltay'ın kitapları aşağıda, ilk basımlarının eski veya yeni Türk harfleriyle yapılmış olmalarına göre ikiye ayrılmıştır.

a. Eski Türk Harfleriyle Basılmış Eserleri

Günaltay, eski Türk harfleriyle basılan eserlerinde genelde, halkı aydınlatmayı, İslam'a karşı yükselen itiraz seslerini cevaplamayı, niçin geri kaldığımızı ve nasıl medeni milletler arasındaki yerimizi tekrar alabileceğimizi anlatmaya çalışmıştır.

1. Fennin En Son Keşfiyyâtından Telsiz Telgraf, Esir, Mevcât-ı Esîriyye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar

Günaltay, bu kitabında, Avrupa'nın bilimde ve teknolojiadaki ilerlemelerini ortaya koymuştur. Fen ve teknolojinin, 20. yüzyıldaki en son keşiflerinden bahsedilmiştir. Bazı bölümleri teknik konuları içermesine rağmen, herkesin anlayacağı bir dille yazılmıştır. 34 şekil ve şemanın da yer aldığı kitapta, en son fenni nazariyeler izah edilmiştir.

İstanbul'da, 1328–1912 yılında, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı tarafından basılmış olup; 192 sayfadır.¹⁴

2. Hurafattan Hakikate

Günaltay, Sebilürreşad dergisindeki bazı makalelerini derlediği bir eseri olan Hurafattan Hakikate adlı eserini¹⁵, İslam'ın o günün tabiriyle pa-

¹⁴ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e., 46–47.

bend-i terakki yani ilerlemeye mani olmadığı tezini işlemektedir. İslamiyet'in, kendisine sonradan karıştırılan hurafelerden, arındırılması gerektiği görüşü üzerinde durur.

Günaltay, eserini kaleme alırken, İslam'ın yanlış inançlardan temizlenmesi amacını gütmüş, içinde yaşadığı toplumun yanlış fikir, düşünce ve inançlarıyla mücadele etmeyi hedeflemiştir. Müellif eserinde kısaca; İslamiyet'in batıl ve hurafe ihtiva etmediğini, onun sürekli hakikat ışığı saçtığını, insan haklarını tanıdığını, kadına gerçek değerini verdiğini, adaleti öğrettiğini ileri sürmüş ve sürekli bunun tebliğcisi olmuştur. Ayrıca sapık mezhep ve tarikatların bu hurafelere kaynaklık ettiğini vurgulayarak, gerçek çözümün "İslam'ın özüne dönülmesi" olduğu fikrini savunmuştur.¹⁶

İlk defa olarak; İstanbul'da 1332–1916 yılında Tevesi-i Tebaat Matbaası tarafından 368 sayfa olarak basılan eser, Ahmet Gökbel tarafından Hurafeler ve İslam gerçeği ismiyle sadeleştirilmiştir. Sadeleştirilen bu eser; İstanbul'da, 1997 yılında, Marifet Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

3. Tarih-i Eryan

Günaltay, bu eserinde; din, dinlerin tasnifi ve din fikri üzerinde durduktan sonra, tabii dinlerle –animizm, fetişizm, totemizm- gibi Uzakdoğu dinlerini inceler.¹⁷

Müellif, Dinler Tarihi'nin insanlığın ruhi ve fikri safhalarını göstermek yönünden en fazla incelenmesi gereken bir alan olduğunu ifade etmektedir. İnsanlığın en ilkel ve eski zamanlarından, en yakın ve mütekâmil

¹⁵ Kamil ŞAHİN: a.g.m., 287.

¹⁶ Mehmed Şemseddin (Günaltay) :Hurafattan Hakikate (Hurafeler ve İslam Gerçeği), Haz. Ahmet Gökbel, (İstanbul, 1997), 8.

¹⁷ Kamil ŞAHİN: a.g.m., 287.

devirlerine kadar, itikat ve inanç alanındaki gelişmelerinden bahsedilmektedir. Afrika, Amerika ve Avustralya kavimlerinin ilkel dinleri hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁸

Eserin sadeleştirilmesi, Sevdije Yılmaz tarafından, 1998 yılında yüksek lisans tezi olarak gerçekleştirilmiştir.¹⁹

Tarih-i Edyan, 1919 senesinde, Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi tarafından, İstanbul'da yayımlanmıştır.

4. Maziden Atiye

Maziden Atiye, Türk'ün tarihini tanımak, milli ruhunu tahlil, milli karakterlerini belirlemek gayesine yönelik bir çalışmadır. Bir devrin kapanarak bir devrin başladığı şu kargaşa ortamında böyle bir araştırmaya kesin bir ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Yeni Türkiye nasıl temeller üzerine kurulmalıdır? Bunun cevabı ancak Türklerin milli ruhu, milli karakterleri araştırıldıktan ve yeni ihtiyaçları, yeni durumu belirlendikten sonra verilebilir.

M. Şemseddin Günaltay, bu eserini niçin yazdığını, yukarıdaki sözleriyle açıklıyor. O 1923 yılında yazdığı bu eserle aslında Türkiye'yi yüceltmek için bu toprakların halkının iyice tanınması ve tarihinin iyice bilinmesi gerektiğini belirtir.²⁰ Bu yüzden de, Milattan 28 asır öncesinden itibaren anlatmaya başladığı Türklerin tarihini, eserinin sonunda "Türkiye'nin hedefleri neler olmalıdır" a kadar getiriyor.

¹⁸ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e., 45.

¹⁹ Sevdije YILDIZ: M. Şemseddin Günaltay'ın Tarih-i Edyan İsimli Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi, Cumhuriyet Üniversitesi (CÜ) Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Sivas, 1998), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

²⁰ Mehmed Şemseddin (Günaltay): Maziden Atiye (Geçmişten Geleceğe), Haz. A. L. Kazancı, O. Kazancı, (İstanbul, 2000), 13.

1921/1339 yılında Dersaadet'te, Kanaat Matbaası tarafından 316 sayfa olarak basılan eserde, İslam'dan önceki Türk toplumundan, tarih boyunca Türklerin bağımsız yaşadıklarından, İslamiyet'i kabulden sonra sürekli mücadele ve fedakârlık yaptıklarından, Haçlı seferlerinde göstermiş oldukları başarı ve fedakârlıklardan söz edilmektedir.²¹ Ziya Gökalp'in de etkisiyle kurtuluşu İslamlaşmak, Muasırlaşmak ve Türkleşmekte bulunduğunu açıklamıştır.²²

Eser, Geçmişten Geleceğe adıyla, Prof. Dr. Osman Kazancı ile Osman Kazancı tarafından sadeleştirilerek, 2000 yılında İstanbul'da Marifet Yayınları arasında basılmıştır.

5. Zulmetten Nura

1913'ten itibaren Sebilürreşad'da yayımladığı yazılarından oluşan bu eserde, İslam âleminin fikrî çöküşünün sebepleri ve kurtuluş yolları üzerinde durmuş, İslam'ın üstünlüklerini anlatmıştır.²³

Balkan Savaşı zamanında yazıldığından olsa gerek, kitabın başından sonuna kadar Osmanlı Devleti ile Bulgaristan kıyaslanıyor. Belki de müellif, düne kadar hâkimiyetimizde yaşayan bir milletin bizi harp meydanlarında yenmesinin sırlarını bulmaya çalışıyor.

Eserin ilk baskısı, 1341- 1915 yılında, İstanbul'da, Tevsi-i Tebaat Matbaasında 405 sahife olarak yapılıyor. İkinci baskı 1915 yılında, üçüncü baskı 1925 yılında yapılıyor.²⁴

²¹ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 44.

²² Kamil ŞAHİN: a.g.m, 287.

²³ Kamil ŞAHİN: a.g.m, 287.

²⁴ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 43.

Zulmetten Nura, Musa Alak tarafından ikinci baskısı esas alınıp, üniversite bitirme tezi olarak sadeleştirilerek, 1996 yılında İstanbul'da Furkan Yayınları arasında yayımlanmıştır.

Doç. Dr. Ahmet Lütfi Kazancı ile Osman Kazancı'nın sadeleştirmeleriyle 1998 yılında Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına adıyla 1998 yılında İstanbul'da Marifet Yayınları arasında basılmıştır.

6. İslam'da Tarih ve Müverrihler

Eserde, İslam dünyasında tarih ilmi ve tarih yazımı konusunda ilginç çalışmaların ve son derece önemli eserlerin yazıldığı belirtilmektedir. Aynı zamanda, Tarih Felsefesi konusunda da önemli bir müracaat kaynağı olarak dikkati çeker. İslam Tarihi araştırmaları için kaynak olabilecek yetmiş üç yazar ve yetmiş ana kitabı incelemiştir. Müverrihlerin hayatlarına öncelik vermiş, akabinde eserleri hakkında bilgi sunmuştur.

Eser 1339–1923 yılında, İstanbul'da, Evkaf-ı İslamiye Matbaasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi Umur-u Şer'iyye Vekâleti tarafından 464 sahife olarak bastırılmıştır.²⁵

Yüksel Kanar tarafından sadeleştirilen eser 'İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler' adıyla Endülüs yayınları arasında 1991 yılında basılmıştır.

²⁵ M. Şemseddin (GÜNALTAY): İslam'da Tarih ve Müverrihler, (İstanbul, 1339- 1925), 1- 464.

7. İslam Tarihi

Günaltay'ın İslam Tarihi adlı eseri, Arabistan'ın İslam'dan önceki toplum yapısı ve durumu hakkındaki malumat ile başlar. İslam öncesi Arap kabileleri ve site şehirleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserde Arabistan'ın kuzey ve güneyinde kurulmuş olan devletlerle ilgili malumatlar da geniş bir şekilde yer almaktadır. Eser, Mekke'nin Tarihi ve Medine'nin Tarihi ile ilgili bilgiler ile sona ermektedir. İlk basımı, İstanbul'da, 1335- 1919 senesinde Tedkikat Ve Te'lifat-ı İslamiye Matbaası tarafından 416 sayfa olarak yapılmıştır. Kitabın üzerinde I. Cilt kaydı vardır.²⁶

Eserin ilk kısmı, Yrd. Doç. Dr. M. Mahfuz Söylemez tarafından İslam Öncesi Arap Tarihi adıyla, 2005 yılında, Ankara'da Ankara Okulu yayınları arasında yayımlanmıştır.

8. Felsefe-i Ülâ İsbat-ı Vacib Ve Ruh Nazariyeleri

Kitabın giriş kısmında; fen adına Allah'ı inkâr zehrini saçanlarla dindarlar arasında devam eden mücadelenin manasızlığı sergilenmiştir. Takip edilecek metotlarla fen ile felsefe. İlim ile din arasında hiçbir itilafın kalmayacağı belirtilmektedir. İkinci bölümde, Allah'ın varlığını ispat delilleri, geniş bir şekilde ele alınıp incelenmiştir. Üçüncü bölümde, hayat ve ruh teorileri, eserin büyük bir kısmını işgal edecek bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, ruh düşüncesinin kaynağı, ruhların tenasühü inancı ve ruh hakkındaki ilk düşünceler ele alındıktan sonra, Eflatun ve Aristo'nun ruh teorilerinin yanında Epikür, İskenderiye Ekolu, Yeni Eflatuncuların ruh ile ilgili fikirleri ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, İslam filozoflarının (İbn-i Sina, Gazali, F. Razi) ruh nazariyeleri etraflıca belirtilmiştir. Ayrıca, Batı

²⁶ M. Şemseddin (GÜNALTAY): İslam Tarihi, (İstanbul- 1335- 1919), 1-416.

düşünce ekollerinden Materyalizm, İdealizm, Panteizm ve Spiritüalizm ruh hakkındaki görüşlerinden de bahsedilmektedir. Eserde izah edilen bütün doktrinlerde; kâinat ve insan hayatındaki oluşumları ilmi bir şekilde izah edebilmek için bir kuvvetin varlığını, kabul etmekten başka bir yol olmadığı düşüncesi yer almaktadır.

İstanbul'da, 1339–1923 'de Evkaf-ı İslamiye Matbaası'nda 552 sahife olarak basılmıştır.

Bu eser hakkında Ferid (Kam)'ın ortaya attığı ilginç bir iddia vardır. Ferid, kendisinin tercüme ettiği çağdaş Fransız felsefeci Emile Boirac'ın İlm-i ma ba'de-t'tabia adlı eserinin, birlikte neşrettiği Felsefe-i Ūlâ'nın aslında bir kaynağı olduğu iddiasını ortaya atmıştır.²⁷

1994 yılında, Nuri Çolak tarafından sadeleştirilerek, 453 sayfa halinde, İstanbul'da, İnsan Yayınları arasında yayımlanmıştır.

9. Müntehab Kiraat

Seçilmiş Okuma Parçaları anlamına gelen Müntehab Kiraat; başta Dar-ul'Hilafe medreseleri olmak üzere bilumum bütün ilmî medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

İstanbul'da 1339-1923'te, Kanaat Matbaası tarafından 160 sahife olarak, basılmıştır.²⁸

²⁷ M. Şemsettin GÜNALTAY: Felsefe-i ūlâ İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri, (1381/1961, İstanbul), Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, Birlikte: İlm-i ma ba'de-t'tabia /Emile Boirac trc. Ferid, 1-552.

²⁸ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 48.

10. Mufasssal Türk Tarihi

Türklerin tarihi üzerine yazılmış bir eserdir. Eser, Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarına geniş ölçüde ışık tutmuştur. Türklerin dünya tarihi içindeki haklı yerini almasına büyük katkı sağlamıştır.

Kitapta, Türklerin tarihin değişik zamanlarında Çin ve Hindistan'ı idareleri altında bulundurmuş olduklarından bahsedilmiştir. Ayrıca, Türklerin dünya siyasi tarihindeki fonksiyonları ve uygulamaları da kitabın muhteviyatında bulunmaktadır.²⁹

İstanbul'da Matbaa-i Amire tarafından 1338–1922 yılında bir mücellette beş cilt olarak basılmıştır. Maziden Atiye adlı eserin genişletilmiş hali denilebilir.

11. İslam Dini Tarihi

Bu kitap, bir nevi kayıp kitaptır. İslam Dini Tarihi adlı eserden kimi kaynaklar hiç bahsetmez iken,³⁰ kimileri sadece ismini ve basım tarihini vermiş,³¹ bazı kaynaklar ise “büyük ihtimalle İlahiyat Fakültesi öğrencileri için, ders kitabı şeklinde bir telif olduğunu” düşünmüştür. Eser, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti neşriyatındandır.

Eser, 1924 yılında, Darulfünun Matbaası'nda 296 sayfa olarak neşredilmiştir.³²

²⁹ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 46.

³⁰ Kamil ŞAHİN: a.g.m, 287.

³¹ İsmail KARA: a.g.e, 564–565.

³² Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 46.

b. Yeni Türk Harfleriyle Basılmış Eserleri

Yeni Türk harfleriyle yayımladığı eserlerinde M. Şemseddin Günaltay'ın tarihçi ve Türkçü kişiliği baskındır. Bazı eserleri makalelerinin ayrı basımıdır. Kimi eserleri ise ölümünün ardından değişik makalelerinin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur.³³

1. Müslümanlığın Çıktığı Ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti, Ankara tarihsiz; Başvekâlet Müdevvenat Basımevi, 89 sayfa.

2. Mezopotamya- Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amürüler, Kassitler, Asurlular, Mitanniler; İkinci Babil İmparatorluğu, İstanbul 1934, Akşam Basımevi, 208 sayfa.

3. Suriye Ve Palestin, İstanbul 1934, Akşam Basımevi, 52 sayfa.

4. Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, İstanbul 1934, Akşam Basımevi, 208 sayfa.

5. İbraniler, İstanbul 1936, Akşam Matbaası, 62 sayfa.

6. İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır? , İstanbul 1937, II. Türk Tarih Kongresi, 15 sayfa. (Yeni Basım: 1938)

7. Le Decade Du Monde Musulman Est-Elle Due Al'invansion Des Seljoucides? , İstanbul 1937, Devlet Basımevi, 16 sayfa. Yukarıdaki eserin Fransızcasıdır.

8. Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark, Kadim Çin Ve Hind, İstanbul 1937, Milli Mecmua Basımevi, 309 sayfa.

³³ Yeni Harflerle basılı eserleri için bak. Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 48–49. ; www.ttk.gov.tr

9. Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam Ve Mezopotamya, Ankara 1937, Devlet Basımevi, 309 sayfa.

(2. bs.,Türk Tarih Kurumu,Ankara 1987.)

10. Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti Ve Tezin Kat'i Zaferi (Ayrı Basım), İstanbul 1938, Devlet Basımevi, 337- 365 sayfa.

11. Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra (Ayrı Basım), İstanbul 1959, Maarif Basımevi, 2 sayfa.

12. Tarih Lise I, İstanbul 1939, Maarif Basımevi, XX+426 s., (2. basım 1941)

13. İbn-i Sina'nın Şahsiyeti Ve Milliyeti Meselesi (Ayrı Basım) İstanbul 1940, Maarif Basımevi 37 s.

"Not: Belleten23/ 24'ten ayrı basım"

14. Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş Ve Yükselişinde Türklerin Rolü, (Ayrı Basım) Ankara 1942, T.T.K. Basımevi, 177- 205 s.

"Not: Belleten 23-24'ten ayrı basım"

15. Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik Ve Dini Durumu (Ayrı Basım), Ankara 1943, T.T.K. Basımevi, XIX+384 s.

16. Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar, Ankara 1946, T.T.K. Basımevi, XIX+384 s.

"Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII: seri, No: 3-III"

17. İran Tarihi I Cilt, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar, Ankara 1948, T.T.K. Basımevi, resimli, haritalı, XIX, 344 s.

18. Farabi'nin Şahsiyeti, Eserleri Ve Tesirleri (Ayrı Basım), Ankara 1951, T.T.K. Basımevi, 423–436 s.

19. İslam'dan Önce Araplar Arasında Kadın'ın Durumu, Aile Ve Türlü Nikah Şekilleri (Ayrı Basım), Ankara 1951, T.T.K. Basımevi, 691- 707 s.

20. Yakın Şark, IV. 2bl., Ankara, T.T.K Basımevi, VIII+654 s.

21. Yakın Şark: Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatalar, Bitinya Ve Bergama Krallıkları, Ankara- 1951 T.T.K. Basımevi, 253 s.

22. Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahatlar, İstanbul 1932, Devlet Basımevi, 69 s.

23. İbn-i Sina Ve Mantık, İstanbul 1937, Ahmed Said matbaası, 26 s.

24. Açış Dersi, İstanbul 1939, Ülkü matbaası, 1–14 s.

25. Şarki Tokyo Hanlığında Fitret, İstanbul tarihsiz, yayıncı yok, 247–270 s.

26. Hürriyet Mücadeleleri, Haz. Sabahat Erdemir, İstanbul–1958, Gün Matbaası, 118 s.

27. İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri, Haz. ;Yrd. Doç Dr. M. Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara–1997, Ankara Okulu Yayınları.

Eser, M. Şemseddin Günaltay'ın konuyla ilgili makalelerinden derlenerek oluşturulmuştur.

28. Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi, Haz. İrfan Bayın, Kaknüs Yayınları, 2001-İstanbul, 96 s.

Antik Felsefenin İslam dünyasına ne şekilde ve hangi yollardan girdiğini, İslam Felsefesi olarak adlandırılan felsefi akımların kaynağını, arka planını ve bu akımların hem Kelamla, hem de birbiriyle mukayesesini içeren bir eserdir.

Yukarıda da görüldüğü üzere, Günaltay'ın çalışmaları yaşamında olduğu gibi vefatından sonra da kamuoyunun ilgisini çekmiştir. Ölümünden kısa bir süre sonra 1958 yılında Sabahat Erdemir'in hazırladığı Hürriyet Mücadeleleri ölümünden sonra hayat bulan eserleri için bir başlangıç olmuştur. Daha sonra 1997 yılında Ahmet Gökbel, Hurafattan Hakikate adlı eseri 'Hurafeler ve İslam Gerçeği' adıyla sadeleştirerek yayınlamıştır. Maziden Atiye isimli eseri, Prof. Dr. Ahmet Lütfi Kazancı ile Osman Kazancı tarafından 'Geçmişin Geleceğe' adıyla yayınlanmıştır. Zulmette Nura adlı eser ise, Günaltay'ın hayatı boyunca yaptığı üç baskıda dönemin değişen şartlarına kendini uyarlamış bir kitap olabilmıştır. Musa Alak, mezuniyet tezi olarak ikinci baskısını dikkate alarak sadeleştirdiği Zulmetten Nura adlı eseri 1996 yılında Furkan yayınları İstanbul'da neşretti. Ahmet Lütfi Kazancı ile Osman Kazancı ikilisi ise aynı eseri, 'Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına' ismiyle sadeleştirerek 1998 yılında piyasaya sunulmuştur. 1998 yılında Sevdije Yılmaz, Günaltay'ın Tarih-i Eryan isimli eserini bir yüksek lisans tezi konusu olarak inceledi. Yüksel Kanar tarafından sadeleştirilen İslam'da Tarih ve Müverrihler adlı eser ise, 'İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler' adıyla Endülüs yayınları arasında 1991 yılında basılmıştır. Felsefe-i Ula isimli eser ise aynı adla, Nuri Çolak tarafından sadeleştirilerek, 1994 yılında İstanbul'da, İnsan Yayınları arasında yayımlanmıştır. Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi isimli eser İbrahim Bayın tarafından sadeleştirildikten sonra, Kaknüs

Yayınları tarafından 2001 yılında yayımlanmıştır. İslam Öncesi Araplar ve Dinleri isimli eser ise, Günaltay'ın konuyla ilgili kimi makalelerinin Yard. Doç. Dr. M. Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli tarafından seçilerek sadeleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu eseri Ankara Okulu Yayınları, 1997 yılında Ankara'da yayımlamıştır. İslam Tarihi adlı eserin ilk kısmı, Yrd. Doç. Dr. M. Mahfuz Söylemez tarafından İslam Öncesi Arap Tarihi adıyla, 2006 yılı Ekim ayında, Ankara'da Ankara Okulu Yayınları arasında yayımlanacaktır.

Velut bir yazar olan Günaltay, çağdaşlarınca bazen intihalle de suçlanmıştır. Ferid Kam, Felsefe-i Ula isimli eserin kaynağının, Fransız felsefeci Emile Boirac'ın İlm-i mabade't-Tabia adlı eseri olduğunu belirtmiştir.³⁴ Rıfkı Melül Meriç; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki derslerinde, Hurafattan Hakikate, Maziden Atiye ile Zulmetten Nura adlı eserlerin Midilli İdadisi müdürü Orhan Bey'e ait olduğunu ileri sürmüştür. Günaltay'ın da içinde bulunduğu bir heyetçe yazılan ve 1931'den 1950 yılına kadar okutulan tarih ders kitapları, İslam tarihi ile ilgili verdiği yanlış bilgiler sebebiyle şiddetli tenkitlere maruz kalmıştı. Günaltay bu kitaplarda gerçeği çarpıtmasından ve din öğretimi hakkında sahip olduğu olumsuz görüşlerinden dolayı çeşitli çevrelerce ve özellikle İbrahim Arvas tarafından hakarete varacak derecede eleştirilmiştir. Konu mahkemeye intikal etmişti.³⁵ Başbakanlığı sonrasında yaptığı göçmenlerle ilgili bir konuşmadan sonra kendisine cevap olarak 11 gün içerisinde bir kitap yazılmıştır.³⁶

³⁴ GÜNALTAY: a. g. m, 9–10.

³⁵ Kamil ŞAHİN: a.g.m, 286- 287.

³⁶ bak. Ahmet AYDINLI: Türkiye'deki Göçmenler ve Ş.Günaltay'a Cevap, İstanbul 1959.

C. YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ DÜŞÜNCE AKIMLARI

Batı Avrupa ülkeleri 16.yüzyıldan itibaren millet-yapma sürecinin içine girmek suretiyle merkezi otoritenin bölük-pörçüklüğünü büyük ölçüde önlemişlerdir. Bu sürecin içerine Osmanlı toplumu ancak 1900'lü yıllardan itibaren girmiştir.³⁷ II. Meşrutiyet'in ilanından (24 Temmuz 1908) sonra, Jön Türk olarak da anılan Osmanlı aydınlarından dünya görüşü bakımından paralel olanlarının farklı fikir ve düşünce grupları oluşturdukları, belirli yayın organlarında ve güncel iletişim araçlarında da bunları ilan ettikleri görülmektedir. Böylece aydınlar, altı asırlık imparatorluğun içinde bulunduğu çöküntü ve köhneleşmeyi giderecek alternatif düşümceler ve ideolojiler üretmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda fikir egzersizleri kendileriyle birlikte büyük bir kitlenin de peşlerinde sürüklenmesi için gerekli ortamı yaşatmıştır. Ortak soru, 'Bu devlet nasıl kurtulur' dur. Böylece bir takım yeni fikir akımları yeşermeye başlamıştır.³⁸ Bunların arasında en seçilir olanları; Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve daha sonraları Batıcılıktır. Bu akımlar sırasıyla incelenecektir.

a. Osmanlıcılık: Meşrutiyet'in ilanından hemen sonraki zaman diliminde en revaçta ve pratik tesirleri en fazla görülmek istenen teklif, Osmanlı ittifadı fikridir. İmparatorluk dâhilinde; Türk, Arap, Çerkez, Arnavut, Ermeni, Yahudi, Bulgar, Rum hep bir vatanın evladı olarak, toprak kardeşi olarak yaşamalıdır. İttihad iki safhada mümkün görülür. İlk adım, Kanun-i Esasi destekli bir Mebusan Meclisi açmaktır. İkinci olarak ise, ahaliyi tedricen hükümete teşrik, yani ' hükümetle yekdiğerine zıt iki kuvvet olmaktan kurtararak birleştirmek' gerekir. Osmanlı ittifadı fikri, tahakkuk şartlarını meşruti idarenin kurulmasında aramaktadır.³⁹

³⁷ Orhan TÜRKOĞAN: Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi, (İstanbul, 1997), 16.

³⁸ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 22.

³⁹ Tarık Zafer TUNAYA: Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları, İÜ Hukuk Fakültesi Tahir Taner'e Armağan, (İstanbul, 1956), 178.

İlk bakışta devlet tarafından verilmeye çalışılan ve kökeninde III. Selim (1761–1808) ile II. Mahmut(1784–1839) Dönemi'nin Osmanlı Devleti'nin modern devletler içine girmesi için yeni tip bir merkezi anlayışın getirilmesinin yattığı Osmanlılık kimliği köklü değişmelere ve yeni gelişmelere neden oldu. Bununla birlikte gayri Müslimler bu projeyi bir tür asimilasyon tuzağı olarak değerlendirdiler. Bu fikrin gayri Müslimler üzerinde başarısızlığının temel nedeni, ortak bir dil ve kültür programı takip etmemesi sadece coğrafi entegrasyona önem vermiş olmasıdır. Avrupa, gayri Müslim unsurları özerklik ve özgürlük iddiaları ile isyana teşvik etmeye başlamıştı.⁴⁰ Bu duruma bir tepki olarak ve aynı zamanda Batı ile gittikçe artan ilişkiler sonucunda, Osmanlı aydınları arasında da milliyetçi uyanışlar baş gösterdi.⁴¹

b. İslamcılık: İslamcılık bir terim olarak; dünyadaki bütün Müslümanları, İslam birliği altında toplama fikri ve bu amaçla ortaya konan her türlü çaba anlamına gelir.⁴² İslamcılık için İslam Dünyası'nda; tecdid, ıslah, İttihad-ı İslam, ihya gibi kavramlar kullanılırken, batıda Panislamizm kavramı, özellikle yeni araştırmalarda ise, modern İslam(iyet), İslam'da reformist düşünce gibi kelime ve terkipler kullanılmaktadır.⁴³ Akımın kurucusu, Cemaleddin Afgani'dir (1839–1897). Afgani'nin Mısır'da başlattığı bu akım orada, Muhammed Abduh (1845–1905) ve Reşit Rıza (ölümü 1935) tarafından sürdürülmüştür. İslamcılık Akımının, Hindistan'daki Başlıca temsilcileri, Seyyid Ahmed Han (1817–1898) ve Seyyid Emir Ali (1849–1928) olmuştur. Osmanlı aydınlarının da ilgisini çeken bu akım, özellikle II. Abdülhamit'in (1876–1909) padişahlığına denk gelen II. Meşrutiyet (1908–1918) döneminde bir hayli yandaş topladı.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde ise İslamcıların başında; Prens Sait Halim, M.

⁴⁰ Mevlüt UYANIK: Osmanlı Islahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkisi, Türkler, c. 14, (Ankara, 2002), 794.

⁴¹ Temel Britanica: Türkçülük mad. c. 9, (İstanbul, 1993), 31.

⁴² Mehmet Ali KİRMAN: Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, İslamcılık mad., (İstanbul, 2004), 114.

⁴³ İsmail KARA: a.g.e, c.1, XV.

⁴⁴ Temel Britanica: İslamcılık mad., c.9, (İstanbul,1993), 97–98.

Şemseddin (Günaltay), Musa Kazım ve Hacı Fehim vardı.⁴⁵ Bazı araştırmacılar İslamcı aydınları şöyle sıralamıştır: Şeyhülislam Musa Kazım, Said Halim Paşa, İskilipli Mehmet Atıf, Babanzade A. Naim, Mehmet Akif, Hamdi Yazır, A. Hamdi Akseki, M. Şemseddin, Said Nursî, M. Ali Ayni, İsmail Fennî, İsmail Hakkı gibi ulema ve aydınlar oluşturmaktadır.⁴⁶ İslamcılığın bazı temel görüşleri şunlardır: İslamiyet modern ihtiyaçları karşılayacak, modern gelişmeler karşısında insanın dünyaya bakış açısını tayin edecek, değişimleri açıklayacak ve hayatın her alanına hâkim kılınabilecek evrensel bir siyasi, sosyal kuram ihtiva etmektedir. Müslümanlar Batı dünyasından onları üstün kılan ilim, teknik, medeni usuller gibi unsurları alarak kendi toplumlarını ilerletmek zorundadırlar.⁴⁷ İslamcılık ideolojisinin esasını din teşkil etmekle beraber, bu ideolojinin amacı dinsel olmayıp, tamamen güncel ve siyasidir. İslamiyet bir din olduğu kadar bir kültür, medeniyet, içtimai nizam ve yaşayış şeklidir de. Osmanlı Müslümanlarının siyasi varlıklarını korumak için arasında mevcut ortak bağları, yani ortak kültür, yaşayışı, görüş ve değerleri ideolojilerin temeli yapmak zorunda kalmışlardır. Böylece İslamcılık cereyanı aslında milliyetçilikten başka bir şey değildir.⁴⁸

II. Abdülhamit, Osmanlılık ilkesinin başarılı olmadığını görünce, devletin bütünlüğünü İslamcılık ile sağlamaya çalıştı. Burada anahtar kavram 'Hilafet'tir. Aslında Abdülhamit, İslamcılığı, bütün Müslümanları birleştirmekten ziyade hem iç hem de dış politikada çift taraflı bir şekilde kullanmıştır. İç politikada kullanması, halkı özellikle çevrede kalmış bazı uyrukları 'İslami Devlet' kavramı etrafında birleştirmeye çalışarak, Müslüman unsurların kimlik duygularına dayalı siyasi meşruiyetin pekiştirilmesine yönelik olmuştur. Devlete bu şekildeki bağlılık tarzına bir nevi, ön ulusalcılık da denilebilir. Dışarıda ise, İngiltere'nin Hindistan, Fransa'nın Cezayir, Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve Orta Asya 'da

⁴⁵ Kemal KARPAT: Türk Demokrasi Tarihi, (İstanbul, 1996), 41.

⁴⁶ Mehmet AKGÜL: Türk Modernleşmesi ve Din, (Konya, 1999), 200.

⁴⁷ Mehmet Ali KİRMAN: a.g.e., 114.

⁴⁸ Kemal KARPAT: Cumhuriyet Rejiminin Tarihi Kökenleri Üzerine, Yeni Türkiye Dergisi, (yer yok, 1998), 225.

sürdüğü sömürgeci yayılma politikasına karşı, Avrupa içi dengelere ayarlı reel bir diplomasiyi İslamcılığı merkeze alarak uygulamaya çalışmıştır. Japonya'ya kadar uzanan kuşak içinde Doğu'ya açılmaya zemin hazırlamak ve sömürgecilik hareketlerinde yer almayan Almanya ile reel-diplomatik bir denge oluşturarak, İngiltere ile rekabeti uluslar arası bir alana taşımıştır.⁴⁹ Batılılar, Abdülhamit'in ajanlarının Cezayir, Mısır, Hindistan gibi Müslüman ülkelerde halkı kışkırttığını ileri sürdüler. Osmanlıların 1897 Yunan Savaşında kazandıkları zafer, Hristiyan dünyasına karşı ezik durumda olan birçok İslam ülkesince kutlandı.⁵⁰

İslamcılığın kurucusu sayılan Cemaleddin Afgani (1839–1897), İslam birliğinin gerçekleşmesi için, her Müslüman ulusun ayrı ayrı uyanmasını ve ulusal bilinç kazanmasını ön şart sayıyordu. Osmanlı Devletinde ise Mehmet Akif (Ersoy/ 1873–1936) onu destekledi. İslamcılığa en büyük darbeyi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1924 yılında Hilafet'i kaldırması vurmuştur. Hindistan Müslümanları olayı tepkiyle karşılamıştı. Üst üste yapılan girişimler; Kahire-Mekke 1926, Kudüs 1931, Madras 1936, Cenevre 1945 herhangi bir sonuç vermedi. 1960'larda İslam dünyasında yeniden tartışma alanına çıkan İslamcılık, günümüzde daha değişik yönelimler kazanarak varlığını sürdürmektedir.⁵¹

c. Türkçülük: Turancılık adı da verilen bu akım, Osmanlılık (Osmanlıcılık) ve İslamcılık akımlarına alternatif bir akım olarak ortaya çıkmıştır. Yeryüzünde yaşayan bütün Türkleri, tek bir yurttan, tek bir bayrak altında toplamayı amaçlayan bu fikri ve siyasi cereyan, Osmanlıcılık ve İslamcılığın aksine ithal bir akımdır.

İlk Türkçü teorisyenler arasında Türk etnik kökeninden gelen yerli aydın yoktur. Türk etnik kökeninden gelmeyen Osmanlılar ve Rusya'dan Osmanlı Devletine hicret etmiş müstemleke aydınları. İlk Türkçü olarak

⁴⁹ Mevlüt UYANIK: a.g.m, 794.

⁵⁰ Büyük Larousse: İslam Birliği mad., c. 10, (İstanbul, 1986), 5808.

⁵¹ Büyük Larousse: a.g.m, 5808; Temel Britanica: a.g.m, 98.

kabul edilen, Mahmut Celalettin Paşa (Kont Konstanty Polkozic Borzecki) bir Leh asilzadesidir. Ahmet Vefik Paşa, bir Yahudi mühtedinin torunudur. Şemseddin Sami (Fraşeri) Arnavut, Ömer Seyfettin Çerkes, Ziya Gökalp Kürt'tür. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade Rusya'da yetişmiş aydınlardır. Türkçülüğün bu geleneği çok fazla değişmeden bugünlere gelmiştir.⁵² Ahmet Vefik Paşa'nın, ilk Müslüman Divan-ı Hümayun tercümanı Bulgarzade Yahya Efendi'nin torunu olduğu dolayısıyla da ceddinden gelen Rumcayı Türkçe kadar iyi bildiği de iddia edilmiştir.⁵³

Jön Türkler devrindeki milliyetçilik cereyanı birkaç safhaya ayrılabilir. Muhalefet yıllarında, yani 1889–1908 arası, Türk milliyetçiliği açıkça ortaya konmuyordu. Çünkü azınlıklar, Padişah'a karşı kazanılacak zafer neticesinde bağımsızlıklarını elde etmek ümidiyle Jön Türkleri destekliyorlardı. Bunlar da, Türk milliyetçiliğini açıkça savunarak azınlıkları kendilerinden uzaklaştırmakta bir fayda görmüyorlardı. 1908–1913 arası Jön Türklerin milliyetçilik anlayışı daha belirli bir şekil alarak, Türk milli özelliklerine göre düzenlenmiş ve Türklerin hâkim durumda oldukları merkezîyetçi bir Osmanlı Devleti meydana getirmek siyasetinde ifadesini bulmuştu. Bu siyaset, nüfusun çoğunluğu Hristiyan olan Balkanlar'da ve Müslüman azınlıkların oturduğu Arnavutluk ve Yakın Doğu topraklarında zor kullanılarak uygulandı. Araplar bu acı günleri hala, Tetrik (Zorla Türkleştirme Politikası) olarak hatırlıyorlar. Bu politikalar, Arnavutluk ve Suriye'de isyanlara sebep oldu. Balkan Harbi'nin (1913) patlak vermesini körükledi. Neticede İmparatorluk, hem harbi hem de harple birlikte Balkanlardaki topraklarının çoğunu kaybetti. Bu yenilgi, milliyetçilerin şevkini kırmadı. Aksine, İmparatorluktaki Müslüman azınlıkları Türkleştirmek ve sınırlar dışındaki bütün Türkleri Turancılık ideali doğrultusunda tek bir ülke halinde birleştirmek için gayretlerini hızlandırdılar. Hatta Osmanlı Devleti'nin, Birinci Cihan Harbi'ne girişinin en

⁵² Mümtaz'er TÜRKÖNE: Milli Devlet-Laiklik-Demokrasi, Türkiye Günlüğü, s. 29, (Ankara, 1994), 29–30; zkr. Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 36.

⁵³ İlber ORTAYLI: Osmanlı Kimliği, Cogito, s. 19, Osmanlılar Özel Sayısı, Yaz–1999, 79.

önemli nedeni de budur: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'yı sınırları arasına katabilmek. Henüz milli denecek bir kültür meydana gelmeden, pürüzsüz bir Türkçe yaratılmadan, Müslüman azınlıkları Türkleştirmeye kalkmak, neticesiz kalmaya mahkûm bir hareketti. Kuvvet kullanarak toplulukları ana dilinden mahrum etmeye kalkışmak, kültürün manasını takdir edemeyecek kadar geri bir hareketti. Zamanla Jön Türklerin Turancılığı ve laik görüşlerinin kuvvetlenmesi, Arapların Birinci Dünya Savaşı'nda, İngiltere'yi desteklemelerine karar vermelerinde de mühim rol oynadı. Netice de Araplarla Türkler, hiç değilse nazari olarak, bölünmez tek bir İslam âleminin parçaları olmalarına ve Padişah'ın Halife sıfatı ile Cihat ilan ederek, bütün Müslümanları Osmanlı safında savaşa çağırmasına rağmen birbirleriyle harp ettiler. Arapların bu hareket tarzı, Türkiye'de Pan-İslamizm'i daha da itibardan düşürerek, milliyetçilerin durumunu büsbütün kuvvetlendirdi. Osmanlılık fikri, daha Balkan Harbi'nde (1913) manasını kaybetmişti. İşte bu devrede, Ziya Gökalp (1875–1924), milliyetçilerinin nazariyecisi olarak belirdi. Çok fazla taraftar da edindi. Gökalp, Türk kültürüne belirli milli bir karakter verebilmek ve devlet teşkilatını da ona göre düzenleyebilmek için Türkiye'de bir sıra reform yapılması gerekiyordu. Milli dil, İstanbul şivesinde Türkçe olacaktı. Milli devletin kurulabilmesi kanunlarda değişikliği zorunlu kılıyordu. Gökalp, laikçiliği, yani dinin devlette ayrılmasını ve devletin Şarklı tesirlerden temizlenmesini savunuyordu. Kanun yapma ve yürütmeyi sadece devletin vazifelerinden sayarak, şer'i kanunların ve Şer'iyye Evkaf Nezareti'nin (Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) kaldırılması gerektiğini söylüyordu. Eğitimde, medrese-mektep sistemi yerine, tek bir sistemin uygulanmasına taraftardı. Ziya Gökalp, İslam Dini'nin Türk tarihinde ve günlük hayatta tuttuğu önemli yeri görüyor ve dini kişisel hayatın gerekli bir parçası sayıyordu.⁵⁴ Fakat reformculuğu dine kadar uzanıyordu. 1918 yılında yazdığı Vatan şiirinin ilk dizeleri şunlardı:

⁵⁴ Kemal KARPAT: Türk Demokrasi Tarihi, 44-45.

Bir  lke ki camiinde Türkçe Ezan okunur.
 Köylü anlar manasını namazdaki duanın...
 Bir  lke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
 Küçük, büyük herkes bilir buyru unu Huda'nın...
 Ey Türkoğlu, iste senin orasıdır vatanın!⁵⁵

Gökalp'ın ölümünden sonra da olsa, O'nun fikirlerinin birçoğunu hayata geçiren Mustafa Kemal Atatürk şöyle söylemişti: 'Bedenimin babası Ali Rıza, fikirlerimin babası Ziya Gökalp, heyecanlarımın babası Namık Kemal'dir.'⁵⁶

Bir toprak ve devlete sahip olmayı, baki kalabilmek için yeterli görmeyen aydınlar, ırk esasına dayanan Türk milliyetçiliği şeklinde bir yapılanmanın gerekliliği üzerinde durmaya ba ladılar. Diğer bir ifade ile politik Türkçülük, yani siyasal bir kimlik olu tırmada T rkl  e ilk ciddi anlamda vurgu; Yusuf Akçura, Ahmet Agayef, Mehmet Fuat Köprülüzade, Hüseyinzade Ali, Şemsettin (Günaltay) gibi aydınlar tarafından yapılmıştır. Bu aydınlar bir araya gelerek; Türk Birliği Derneği, Türk Derneği Cemiyeti, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı Cemiyeti'ni kurmuşlardır.⁵⁷ T rk  l  e siyasal bir mahiyet kazandıran, onu siyasal ve sosyal bir kurtuluş programı olarak takdim eden kimse, Yusuf Akçura'dır. (1879–1935)

Üç tarz-ı siyaset (1907) adlı makalesinde; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının tenkitlerini yaparak, bunlardan T rk  l   n kurtarıcı olacağını söylemiştir.⁵⁸

d. Batıcılık: II. Meşrutiyet sonrası gelişen fikir akımlarından biri de Batıcılıktır. Önde gelen temsilcileri olarak; Abdullah Cevdet, Celal Nuri,

⁵⁵ Ziya GÖKALP: K llyat I, Haz. Fevziye Abdullah TANSEL, ( stanbul, 1952), 100.

⁵⁶ www.bozkurt.net/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p=9428&highlight

⁵⁷ Mevlüt UYANIK: a.g.m, 795.

⁵⁸ Yeni Türk Ansiklopedisi: Turancılık mad., c.11,  stanbul–1985, 4210. ayrıca bak. Mevlüt UYANIK: a.g.m, 790–800; Tarık Zafer TUNAYA: a.g.m, 178–179.

Süleyman Nazif, Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar'ı sayabiliriz.⁵⁹ İstanbul'da yayımlanan Mehtap ve Kahire'de yayımlanan İctihad dergileriyle görüşlerini yaydılar. İctihad'ın sahibi Abdullah Cevdet, dergiyi İstanbul'da da yayımlamaya başlayınca Kılıçzade Hakkı, Celal Nuri (İleri) de derginin yazar kadrosuna katıldı. Batıcılara göre, Osmanlı Devleti'nin gelişmesi için tek yol batılılaşmaktır. Bu yapılmazsa, Avrupa Devletleri, imparatorluğu ele geçireceklerdi. Celal Nuri, Avrupa'dan yalnız tekniğin alınamayacağını tekniği yaratan düşüncenin de alınması gerektiğini savundu. Ancak körü körüne Batı'nın taklit edilmemesi gerektiğini vurguladı. Bazı Batı kurumlarını eleştirdi. Batıcılar arasındaki kırım noktası, Celal Nuri'nin Balkan Savaşı sonrası yazdığı bir yazı oldu. Nuri, bu yazısında batılılaşmanın Batı'ya rağmen yapılması gerektiğini söylüyordu. Abdullah Cevdet ise, Batı'nın bir üstünlük olduğunu, onun gülü ve dikeniyi alınmasının zorunlu olduğunu belirtti. Celal Nuri gibi düşünenlere kısmî batıcılar dendi. Abdullah Cevdet gibi düşünenler ise tam batıcılar olarak adlandırıldılar.⁶⁰

Batıcıların ileri sürdükleri başlıca yenileşme çaresi, eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasıydı. Devletin başına gelen bütün felaketlerin kaynağı olarak bilgisizliği görüyorlardı. Eğitim, olaylar arasında, sebep-sonuç ilişkilerinin kurulmasına ve tabiatüstü fatalist izahlar yerine bu ilişkilerin kabul edilmesini sağlayacaktı. Aile ile ilgili olarak, tek eş uygulamasının zorunlu tutulmasını, kadınların daha özgür yaşamalarını, şariat mahkemeleri yerine Batılı Medeni Kanunun uygulanacağı Laik mahkemelerin kurulmasını, Latin harflerinin kabulünü, kadercı anlayışı beslediği gerekçesiyle tekkelerin kapatılmasını istiyorlardı. Ekonomi alanında ise; sanayileşmeyi sağlayıp, yol ve ulaştırma araçlarının geliştirilmesiyle milli bir ekonominin kurulmasını istiyorlardı. İnanç kaynağı olarak Müslümanlığa ve onun evrensel değerlerine inanıyorlardı. Osmanlılığı ise, hem çeşitli milletlerden meydana gelen bir devletin birliğini sağlayacak ana prensip olarak hem de

⁵⁹ Kemal KARPAT: a.g.e, 42.

⁶⁰ Büyük Larousse: Batıcılık mad., c.3, İstanbul 1986, 1395.

imparatorluğun temeli ve kuvvet kaynağı olarak İslamiyet'i mantıken tamamlayan bir unsur olarak kabul ediyorlardı. Türkçülüğe ise karşı idiler.⁶¹

Batıcılığın temsilcileri sonraki dönemlerde, çeşitli siyasal ve bürokratik görevlere yükselmişlerdir. Mesela Abdullah Cevdet, 1918 ile 1922 yılları arasında, Sıhhat ve İçtima-ı Muavenat Umum Müdürlüğü yaparken, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde mebusluk yapmıştır. Celal Nuri, 1924 Anayasa'sı hazırlanırken raportörlük görevinde bulunmuştur. O, aynı zamanda Cumhuriyetçiydi. Bir zamanlar, toplumun sağlığı ile ilgili bir birimi yönetmiş olan Abdullah Cevdet, Türkiye'nin Batı ile ilişkisi bakımından tuhaf bir tezi, Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra önermişti. Toplumumuzda damızlık erkek önerisi ile hatırlanan tezin özeti şuydu: İtalyan ve Almanlardan meydana gelen insanları Türkiye'ye getirip, Türk insanları ile evlenmelerini sağlayarak, 'kanlarımıza kanlarını ilave etmek ' müspet bir sağlık politikası olabilirdi. Garpcılar (Batıcılar), daima çelişkiler içerisinde bulunduklarından, Cumhuriyet rejiminin başından, hayatlarının sonuna kadar değişik tezler içerisinde bulunmuşlardır. Bununla birlikte, Cumhuriyet rejiminde düşünülen tartışılan ve konuşulan devrimlerle Batıcıların programları arasında oldukça benzerlik ve paralellik görülmektedir.⁶² Yine Abdullah Cevdet, İslam dinindeki katılaşmadan bahsederek, Bahaîliği öven bir yazı yazmıştı. Bu tür yazıları arttığında ise hakkında İslam'ın mukaddes değerlerine hürmetsizlikten dava açılmıştı. Cevdet, bu davadan beraat etmiştir.⁶³

Bu akımların, bazı ortak yanlarını şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Hepsi, tarihi olayların getirdiği gündelik ihtiyaçlardan doğmuştur. Yıkılmakta olan Osmanlı Devletini kurtarmak ve milletimize eski şan ve kudretini geri vermek endişesi hepsine hâkimdir.

⁶¹ Kemal KARPAT: a.g.e, 43.

⁶² Tarık Zafer TUNAYA: Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, (İstanbul, 1996), 81; Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 27–28.

⁶³ Tarık Zafer TUNAYA: İslamcılık Cereyanı, İstanbul 1962, s. 74–75.

- 2- Hepsi Batının üstünlüğünü kabul etmiştir. Şu veya bu yoldan Avrupa milletleri ile boy ölçüşecek bir millet meydana getirmek özlemi içerisinde.
- 3- Bunların çoğu siyasal ve sosyal alanda hareket (aksiyon) haline geçmeye hazır düşüncelerdir. Ne var ki işi günlük siyasete, parti kavgalarına dökmezler. Hükümetle çatışacak duruma geçmezler. Daha çok geleceği hazırlayan bir fikir niteliğinde kalırlar.
- 4- Hepsinde görülen temel düşünce, Tanzimat'ın getirdiği taklit Batıcılığı hayatımızda sürüp gitmekte olan Doğu-Batı ikiciliğini gidermektir. Türk toplumuna milli kişilik vermek için sistem hazırlamaya çalışırlar.
- 5- Bu akımlar, maddecî ve iktisatçı olmaktan çok, ülkücü ve ahlakçıdır. İktisadi durum üzerine pek az kafa yorulmuştur. Sadece romantik bir halde, kapitülasyonlardan ve Avrupa'nın iktisadi, mali baskısından kurtulmak arzuları vardır.
- 6- Bunların hepsi çıkışlarında uzlaşmaz ve aşırı görünürler. Fakat zamanla yumuşamış, gerçek hayatı (realiteyi) kabule yanaşmışlardır.⁶⁴

D. YAŞADIĞI DÖNEMDEKİ DÜŞÜNCE AKIMLARI KARŞISINDA M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

Yeni Osmanlı Dönemi fikir akımları hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. 'Modernleşme süreci içerisinde bir yandan toplumsal kökeni olmayan Batılı kurumların geleneksel bir toplumda yerleştirilmeye çalışılması, diğer yandan yerleştirilmeye çalışılan bu kurumların

⁶⁴ Ahmet KABAKLI: Türk Edebiyatı III, (İstanbul, 1985), 8.

dayandığı temelleri yadsıyarak Kur'an ve Hadis'in yanında İslam'ın ilk dönemlerine müracaatla bazı kavramları alıp, Batılı siyasal teorilerle sentezleme girişimleri Osmanlı toplumunda ikilemlere yol açmıştır. Toplumsal olarak içine düşülen kaotik çıkmazlardan paradigmatik dönüşüm aşamalarının dinamiklerini yakalayamayan Yeni Osmanlıların (Jön Türkler) her biri, farklı epistemolojilerin zihinlerinde meydana getirdiği farklı düşüncelerle; Osmanlıcıktan İslamcılığa, Türkçülüğten Batıcılığa çeşitli fikir akımlarının öncüsü konumunda günümüze kadar gelen siyasi akımların hazırlayıcısı olmuşlardır. Osmanlı modernleşmesinde Yeni Osmanlıların rolünün yeni bir tecdit hareketinden çok, iki farklı dünyanın tarihsel siyasî teorilerinden hareket ederek mevcut durumu daha da iyileştirme çabasına yönelik olduğu görülmektedir. Gerek İslam dünyasında meydana gelen felsefi temellerin zayıf oluşu gerekse Batı'dan aktarılan siyasî teorilerin felsefî ve sosyal tabanlarının farklı olması Yeni Osmanlıları içine bulundukları konuma sokmuş olabilir. Yeni Osmanlıların dinî - siyasî düşünceleri kendilerinden sonra, Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık ve bunlar arasında sentezleme akımlara dönüşmüştür.⁶⁵ Günaltay, fikri ve siyasi yaşamına Yeni Osmanlıların düşüncelerinin çeşitli akımlar haline dönüştüğü bir dönemde başlamıştır.

M. Şemseddin Günaltay, dönemindeki düşünce akımlarından herhangi birine tam olarak angaje olamamıştır. Renkli kişiliği ve entelektüel birikimi sayesinde onu, çeşitli akımların içerisinde sayanlar olmuştur: Günaltay, dini mecmualardaki neşriyatı ile bir İslamcı olarak tanınmıştı. Ancak Batı kültürü ile temasından kazandığı tenkit ruhu ile hareket etmekte, koyu şeriatçılardan ve mutaassıp dindarlardan kolaylıkla ayrılarak bu istikamette mümtaz bir yer almaktaydı.⁶⁶

Şemseddin Günaltay, Türkçü vasfı ile Türk tarihi üzerindeki inceleme ve tetkiklerini derinleştirerek, Mütareke (Mondros 1918) devrinden beri İstanbul Darülfünunu'nda tedris ettiği Türk tarihini, Türk

⁶⁵ Fazlı ARABACI: Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri, (Ankara, 2004), 202-203.

⁶⁶ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İÜEF) Tarih Dergisi: a.g.m, 125.

medeniyet tarihini, ilmi metotlarla araştırmaya devam etti. Bir kısım Batı ilim muhitlerinde, son yüzyılların kin ve garaz hisleri ile beslenmiş sabit fikirlerini çürütmekte büyük bir başarı gösteriyordu.⁶⁷

Batıcılığın bir etki alanı olarak, İslamcı- Batıcılardan da bahsedilmelidir. İslamcı akımlar, ilerlemek amacıyla Avrupa'nın bilim ve tekniğine ihtiyaç duyuyorlardı. Avrupa'nın ise Doğu'nun yani İslam'ın ahlak ve terbiyesine ihtiyaç duyduğunu düşünerek var güçleriyle bunu sağlamaya çalışanlar da oldu. Bu tez ile İslamcı- Garpçılığa ulaşanlar olmuştur. Bu suretle ortaya mutedil bir İslamcılık, İslamcı-Garpçılık çıkarak ana cereyanlardan bir kol ayrılmıştır. Bu kola mensup olanlar, İslamcılık cereyanının nakilci ve muhafazakârlarından ayrı olarak rasyonalist olanlarıydı. Osmanlı imparatorluğunun gerilemesinin temelinde; hurafelerin, batıl itikatların ve dervişliğin yattığını iddia etmişlerdir. Bu noktada, M. Şemseddin ile Dr. Abdullah Cevdet ile Kılıçzâde Hakkı'nın benzer görüşleri vardır. Nitekim M. Şemseddin bu konunun üzerinde titizlikle durarak, bu konu hakkında, Hurafattan Hakikata adlı bir eser de kaleme almıştır. Sadrazam Prens Said Halim Paşa da İslamcı- Batıcı gruba dâhildir.⁶⁸

Bu akımlar arasında bir sentez fikri, kimi aydınlar tarafından gündeme getirildi. Türkçülük akımının önderlerinden Ziya Gökalp'ın 'Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak' tezi (Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim!) tezi bu sentezin bir ifadesidir.⁶⁹ M. Şemseddin ise kurtuluş yolunu, 1916 yılında şu görüşleri ifade ediyordu: Anadolu yok olmaya doğru sürüklenirken başka türlü ve farklı gayelere yönelik olan Türkçülüğü, bugün için zararlı ve yarın için de faydasız görüyoruz. Fakat önce Anadolu kurtarılsa, Türkiye kurtulur. Türkiye kurtulursa Turan dirilir. Turan'la beraber İslam âleminde Hilafet makamından yayılacak ışık sayesinde bir çeşit inkılâp yapılabilir.⁷⁰ Takvimler 1923 yılını gösterdiğinde Günaltay, Ziya Gökalp'ın meşhur

⁶⁷ İÜEF Tarih Dergisi: a.g.m, 126.

⁶⁸ Tarık Zafer TUNAYA: a.g.e, 75–76.

⁶⁹ Yeni Türk Ansiklopedisi: a.g.m, 4213.

⁷⁰ GÜNALTAI: Hurafattan Hakikate, 226.

üçlemesini andıran bir sentez ile karşımıza çıkıyordu: İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Türkleşmek. Cumhuriyet'in kuruluş yılında basılan kitabında Günaltay; 'Her üç akım da ruhi, hayati, hakiki ihtiyaçlardan doğmuştur. Bununla beraber aslında bu üç fikir birbirine karşı değil, birbirinin tamamlayıcısı ve kuvvetlendiricisidir. Maddi ve ruhi hayatın gelişmesi için, mutlaka Cumhuriyet ilkelerinin bu üç fikre dayanması lazımdır. Bunlardan biri diğerinin aşırılığına feda edilirse; içtimai tekâmül, ruhi yücelme, asra uygun gelişme meydana gelemez. Dini taassup kadar milli taassup ve yenilikçi taassup da zararlıdır. Bizim için kurtuluş yolu, Türk-İslam kültürü çerçevesinde bir medeniyet yoludur.' demişti.⁷¹

Şemseddin Bey, üç düşünce akımını birleştirmede, Gökalp'ın fikirlerine katılmakla birlikte temel nokta olarak, İslamcılığı ele almıştır. Batılılaşma ve Türkleşmeyi, İslamlaşmaya bağlamıştır. Böylece Günaltay, Gökalp'ın üçlüsünden sıra itibari ile ayrılır.⁷² Savunduğu fikirler dolayısıyla Günaltay; Radikal İslamcı, Modernist İslamcı, Türkçü, Milliyetçi, Laik ve Batıcı olarak nitelendirilmiştir.⁷³ Ama onun vatan sevgisinden ve halkı adına bir şeyler yapma uğraşından kimsenin şüphesi olmamıştır.

⁷¹ GÜNALTAY: Maziden Atiye, 213- 216.

⁷² Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 38.

⁷³ Abdurrahman KÜÇÜK: agm, 126.

İKİNCİ BÖLÜM

M.ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN TOPLUMSAL GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde toplum anlayışını inceleyeceğimiz M. Şemseddin Günaltay'ın eserlerinin özellikle üçüne; Hurafattan Hakikata, Zulmetten Nura, Maziden Atiye, Tarih-i Edyan ve Hürriyet Mücadeleleri adlı eserlerinden faydalanacağız. Çünkü Günaltay toplum, din ve bu ikisi arasındaki ilişkileri özellikle bu kitaplarında incelemiştir. Diğer kitapları ise fizik ve ağırlıklı olarak tarih bilimleri ile ilgilidir. Diğer kitaplarına serpiştirilmiş odak konularımızla ilgili görüşleri de çalışmamızda yerini alacaktır.

Bir bunalım çağı çocuğu olarak Mehmed Şemseddin, yaşadığı dönemde toplumunu arzulamadığı biçimde bulmuş. Bunun nedenleri üzerine kafa yormuştur. Kurtuluş çaresi olarak teklif ettiği tedbirleri toplumu kötücülleştirilen sebeplerle ilintilendirmeyi çok iyi bilmiştir.

Toplumların genel bazı yasalara tabi olduğu fikrine yatkınlığı yüksek öğrenimini gördüğü tabiiyyat eğitimi ile sıkı bir alaka içerisinde. Doğa bilimlerinin öğrettiği yanılmaz formülleri önce Osmanlı toplumu için, sonraları ise genç Türkiye toplumu adına aramıştır.

O fikir akımlarını eğmesini bilmiş ve geçirgenliklerini bizlere hayatı ile göstermiştir. İslamcılığı medrese tahsilinin sınırlarını zorlamış modernizme kaymıştı. Vefa İdadisi'nde tanıştığı Ziya Gökalp'la dostluğu ile gelişen Türk tarihi araştırmaları kendisini Türkçülüğün kıyılarına götürdüğünde ise, Batıcılığın mürih gölgeliklerinde dinlenebilmişti.

A. SOSYAL HAYAT ALGISI

M. Şemseddin Günaltay, Balkan faciasının elemli günlerinde yazdığı¹ Zulmetten Nura adlı eserinde maruz kalınan yenilgilerinin, toplumdaki çözülmenin bazı sebepler sonrasında ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bu sebep-sonuç ilişkisini ise adeta bir kanun derecesine çıkardığını düşünmektedir. Aşağıda, müellifimizin bu konudaki düşünceleri incelenecektir.

“Evet, niçin ve ne gibi sebepler altında bugünkü sefalet derekesine düşmüşüz? Tabii bunlar sebepsiz değil. Bu sebepleri dışarıda aramak abestir. Dış sebepler hep zahiri amillerdir ki, bunların da gizli sebepleri, dâhilî ve hazırlayıcı amilleri vardır. Metin ve sağlam bir bina, kuvvetli bir rüzgârla kolay kolay yıkılmaz. Fakat temelleri çürümüş, bölme duvarları ayrılmış, rabita demirleri oynamış bir bina az çok şiddetli bir rüzgâra mukavemet edemez, derhal çöker gider. Binanın çökmesine sebep içten çürümüş, eskimiş olmasıdır. Rüzgâr olmasa da, bir müddet sonra o bina yine kendiliğinden çökmeye mahkûm idi. Rüzgâr yıkılmayı hızlandırmaktan başka bir şey yapmamıştır. Bizim de çöküş sebeplerini, dâhilî amiller de aramamız icap ettiği gibi, kurtulmamız çarelerini de yine kendimiz bulabiliriz. Bizi mahveden kendimiz olduğumuz gibi, kurtaracak da yine kendimiz olduğuna iman etmeliyiz.

Memleketin selametini sair milletler arasındaki tefrikaya havale ederek, gaflet uykusuna daldığımız, sefahat ve eğlence kucağına atıldığımız için bugün pek korkunç bir akıbet karşısına sürüklendik.”²

Görüldüğü üzere Günaltay, bir milletin ancak kendi toplumsal yapısındaki aksaklıklar yüzünden çöküşe doğru gideceğini açık yüreklilikle belirtiyor. Kurtuluş çaresi olarak da yine toplumu adres gösteriyor.

¹ Mehmed Şemseddin GÜNALTAY: Zulmetten Nura, Haz. Musa ALAK, (İstanbul, 1996), 18.

² GÜNALTAY: age, 28-29.

Günaltay, dünün toplumunda sıkça görülen etkisini bazen günümüzde de hissettiğimiz bir anlayışı da eleştirmektedir. “ Kabahati kendimize değil, kadere ve Allah’a buluyoruz. Düşünmüyoruz ki Allah bize irade vermiş, yaşamak için konulan fıtrat kanunlarını anlayacak akıl ihsan etmiş ve kendi çalışmamızdan başka hiç kimseye dayanmamamızı; dayanamayacağımızı bildirmiş. Biz ise devamlı kader böyle imiş, takdire rızadan başka çare yoktur, nakaratını tekrarlayarak teselli buluyoruz.”³ Müellif, Kur’an’da geçen Sünnetullah⁴ kavramına yaratılış âdeti ve fıtrat kanunu şeklinde anlam verdikten sonra bu kavramın içini Evrimci bir anlayışla doldurmaktadır: “ Hayat mücadelesinde beka hakkına (varlığını devam ettirme) en ziyade layık olanlar galebe ederler. Organizmaların tekâmül (türlerin mükemmelleşmesi, evrim) ve inkıraz (türlerin yok oluşu) tarihi derinlemesine incelenirse bu hakikati ispat eden hesapsız deliller görülebilir. Milletler de aynen böyledir. Cehalet, atalet, ahlaksızlık, azimsizlik, fakirlik ve sefalet gibi hastalıkların zebunu olan milletler; âlim, çalışkan, adil, azimkâr ve zengin milletler tarafından yutulurlar.”⁵ M. Şemseddin, bu görüşlerinde yalnız değildir. Celaleddin Çelik, Günaltay’ı destekler tarzda şöyle demektedir: Toplumların değişim dinamiklerini tarihi verileri kullanarak açıklayan Kur’an’ın, bu konuyu Sünnetullah kavramı ile ifade ettiği görülmektedir. Bu yüzden tarihi olayların ve kıssaların mücerret olarak geçmiş olayları anlatmaktan öte, ‘İlahi sünnetlerin’ tarihsel süreçteki işleyişini öğretici fonksiyonu öne çıkmaktadır.⁶

Dinî argümanlara sözlerini desteklemek için önem veren Günaltay şöyle demektedir: “İslamiyet, yüce hükümlerine tabi olanlara yüksek bir sada ile nida ederek diyor ki: Hayatın değişmez bir takım kaideleri, muayyen bir takım kanunları vardır. O kanunlara muhalefette bulunanlar, ilahi fermana karşı gelmiş olurlar. Gereğince amel edenler ise emellerine

³ GÜNALTAY: a.g.e, 55.

⁴ Kur’an-ı Kerim: Feth, 23; Fatır, 43.

⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 54-55.

⁶ Celaleddin ÇELİK: Kur’an’da Toplumsal Değişim, (İstanbul, 1996), 84.

nail olurlar.”⁷ Günaltay bu sözleriyle; hayatın dolayısı ile toplumsal yaşamın bağlı olduğu birtakım sosyal kanunların var olduğunu, bu kanunların bizzat Yaratıcı tarafından konulduğunu ve bu kanunlara uymamanın aslında Yaratıcıya itaatsizlik olacağını söylüyordu. Zaten, ‘tarih içerisinde Sünnetullah’ın sürekliliği ve değişmezliği, toplumsal olaylarda insanlar için bir güven unsuru olan ilahî adaletin de sürekli işlerliğini sağlamaktadır.’⁸ Suriyeli yazar Cevdet Said de, Günaltay’a benzer fikirler ileri sürmektedir: ‘Yürürlükte olan değişsin diye bekler dururuz. Oysa hiç düşünmeyiz ki, değişime önce kendimizden başlamadıkça bekleyip duracağız. İçimizde taşıdıklarımızdan çoğu, değiştirmek istediğimiz olgulara kalım hakkı vermektedir. Toplumsal organizmanın tabi olduğu yasaların varlığı tartışılmazdır. Bu yasaların keşif ve kontrolü mümkündür. Müslümanlar, problemin bağlı olduğu yasaları kavradıkları an, içinde bulundukları derbederlik ortadan kalkacak ve yerine bu kavrayıştan çıkardıkları kararlı bir tavır gelecektir.’⁹ Kur’an’ın geçmiş toplumlardan bahsederken onların yaptıklarının karşılığını bulduklarını söylemesi, birçok Müslüman düşünürün ortak bir fikir paydasını oluşturmuştur. Bu konuda Ali Şeriatî şunları söylemektedir: “İnsan akıbetini kendi elleriyle biçimlendirmelidir. İnsan topluluğu da, birey de kendi akıbetinden sorumludur. Kur’an ‘Sizin kazandıklarınız size, onların kazandıkları da onlara’¹⁰ buyurur. Geçmiş medeniyetlerin başına gelenler kendi elleriyle hazırladıklarından ne bir fazla, ne bir eksiktir. Sizin akıbetiniz de, şimdi kendi ellerinizle hazırladıklarınızdan ne bir fazla, ne bir eksik olacaktır. Bu yüzden, hür iradeye sahip olduğu için, insanın Allah’a karşı büyük sorumluluğu vardır.”¹¹

Günaltay, elinden geldiği kadar ilginç örnekler vererek cemiyetin dikkatini sözlerine çekmeye çalışıyordu. Az evvel, toplumu bir binaya

⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 95

⁸ Celaleddin ÇELİK: a.g.e, 85.

⁹ Cevdet SAİD: Bireysel ve Toplumsal Düşünmenin Yasaları, Çev. İlhan KUTLUER, (İstanbul, 1998), 11–22.

¹⁰ Kur’an-ı Kerim: Bakara Suresi, 134. ayet.

¹¹ Ali ŞERİATİ: İslam Sosyolojisi, Çev. Kenan SÖKMEN, (İstanbul, 1998), 83–84.

benzetmişti. Şimdi ise ona dair görüşlerini fizik kanunları ile anlatmaya çalışıyordu: ‘Milletler maşerlerin, maşerler de fertlerin bir araya gelmesinden hâsıl olmuştur. Fertler ne kadar zinde ve faal bir seciye kazanır, ne kadar asil bir terbiye ile yetiştirilirse, teşkil ettikleri cemiyet de o kadar sağlam, o kadar kalıcı esaslara dayalı olur ve o nispette terakki ve tekâmül eserleri gösterebilir.

Fertler ayrı ayrı birer kuvvet gibi telakki edilebileceğinden, heyet-i umûmiyenin meydana getireceği eserlerin azamet ve bolluğu da, tabii o kuvvetlerin birleşmesinden meydana gelen toplamın faaliyet (etkinlik) şiddeti ile mütenasip olur.

Mekanik fenni bize ispat ediyor ki: Şiddetleri sıfıra eşit olan kuvvetlerin toplamı da sıfır olduğu gibi; bir noktaya birbirine zıt olarak tesir eden kuvvetlerin gösterecekleri eser de onların arasında fazlalığa denk bulunur. Kuvvetler aynı yönden etki ederlerse toplamın şiddeti de onların toplamına eşit olur. Bu matematik kanunu sosyolojiye tatbik edersek şu netice çıkar; bir milletin medeni, içtimai ve ahlaki, görünüşteki fiiliyatı (yapıp ettikleri), o milleti teşkil eden fertlerin fikri ve bedeni kuvvetlerinin matematik toplamına eşit bir kuvvetin sonucudur. Fertleri kuvvetli, zinde olur ve muayyen bir gayeye yönelik faaliyet gösterirlerse; millet de sürçmeksizin terakki yolunda emin ve süratli adımlarla ilerler. Fakat fertler başka başka emellere bağlı kalır ve ayrı ayrı gayeler takibine başlar veya büsbütün ataletle koyulursa millet ve o milletin zatnuması (temsilcisi) olan hükümet de gittiği yolda sendelemeye başlar. Muhalif kuvvetlerin tesiriyle sürekli istikamet değiştirmeye mecbur kalır veya büsbütün atıl ve aciz düşer. Bu derekeye düşen bir milletin maksut gayeye erişmesi zor ve belki de imkânsızdır. Şu halde bir milletin maruz kaldığı sefalet ve inkırazın mesuliyetini, görünüşe bakarak, birkaç şahsın müttehem (töhmet altında) omzuna yükletmek veya en son kuşağa hasretmekten ise, ecdat (atalar)

zincirini de kaplamak üzere, milletin bütün fertlerine teşmil etmek daha doğru olmaz mı?’¹²

Günaltay görüldüğü üzere aynı yönde ve zıt yönde hareket eden kuvvetler ile ilgili fizik kanunlarını yani kuvvetlerin bileşkesini sosyolojiye uyarlamıştır. Her bir ferdin bir kuvvet olduğunu söyleyerek, fertlerin ayrı gayelere dağıldığında veya aynı gayeye yoğunlaştıklarında başlarına neler geleceğini belirtmiştir. En sonunda ise çağının sosyal açıdan kötü durumunun türedi bir durum olmadığını, bir olaylar zincirinin sonucu olduğunu yinelemiştir.

B. MİLLETİN KENDİ GELECEĞİNİ TAYİNİ

Birinci Dünya Savaşının bitmesinden sonra yoğun açlık ve sefalet döneminde yeniden kurulacak Dünya’da söz sahibi olmanın planlarını yapan ABD’de Başkan Thomas Wilson 8 Ocak 1918’de Kongre’ye gönderdiği mesaj ile ‘14 Nokta’ diye bilinen ondört maddelik Wilson prensiplerini açıkladı. Wilson bu ondört madde ile Birinci Dünya Savaşından yenik ayrılan milletlerin de hakları olduğunu, Dünya Barışının tesisi için bir cemiyet oluşturulmasını ve küçük milletlerin ve sömürge altındaki Doğu Halklarının da kendi kaderlerini tayin hakkı olduğunu ifade etmiştir. Wilson’dan sonra ABD Başkanı Franklin Roosevelt ünlü “dört özgürlük” demecinde bulunmuştur. Başkan Roosevelt Kongreye sunmuş olduğu 6 Ocak 1941 tarihli mesajında, insanlığın dört temel özgürlüğünün – Söz ve anlatım özgürlüğü, vicdan özgürlüğü, yoksulluktan kurtulma özgürlüğü, korkudan ve endişeden kurtulma özgürlüğü- bütün dünyada gerçekleşmesi gerektiği temennisinde bulunmuştur. Wilson ve Roosevelt’in çabalarıyla gündeme gelen ulusların kendi kaderlerini belirleme ve yoksulluktan kurtulma özgürlükleri daha sonra

¹² GÜNALTAY: a.g.e, 218–219.

Uluslararası metinlere girmeye başlamıştır. BM Genel Kurulu tarafından 1960 yılında kabul edilen 1514 sayılı “Sömürge Halklarına ve Ülkelerine Bağımsızlık Verilmesi Bildirgesi” halkların kendi kaderini belirleme hakkı olan “self-determination” hakkına yer vermiştir.¹³

Günümüzde milletlerarası hukukta self-determination kendi kendini yönetme olarak kavramlaştırılan, bir milletin kendi geleceğini tayin hakkı hakkında Günaltay ayrı bir makale yazmıştır.¹⁴ O zamanlar Lehistan dediğimiz Polonya’yı tarih sahnesinden silmek isteyenlerin uğradıkları hüsrancı ve bir oldu-bittiyle Bosna-Hersek’i Osmanlı’dan koparan Avusturya’nın bu ülkeyi on yıl bile elinde tutamamasını anlatır. Anlatırken şu toplumsal dersleri de tarihe not etmektedir: ‘Tarihi olayların türlü türlü çıkışı milletin geleceğinin beş-on siyasinin elinde olmadığını ne kadar çok olaylarla teyit etmiş ve etmektedir. Cihanın geleceğinin belirlenmesi, siyaset adamlarının karar vermesinden daha çok olayların ve gerekli olan şeylerin ortaya çıkması ile alakalıdır.

Sinelerinde ölmez bir hayat kökü taşıyan milletler, en şiddetli kasırgalara rağmen, yine de varlıklarını koruyorlar. Çünkü bir milletin geleceği antlaşmalarla değil; mazisi, yaşama kabiliyeti, fertlerin azim ve imanı ile ilgilidir. Ölmeye azmeden, ruhunda sarsılmaz bir iman, bedeninde ölmez bir hayat kökü taşıyan bir millet bir millet, hiçbir zaman ve hiçbir şekilde ölmez ve öldürülemez. Bir milleti öldürecek kahredici sebep, siyasetçilerin kararları değil; o milletin fertlerinin azmi bırakması, ümitsizliğe sarılması, imanca sarsılmasıdır. Bir millet için en korkunç tehlike; ne mağlubiyet hatta ne de mahkûmiyettir. En müthiş tehlike tam tersine, ümitsizlik ve imansızlıktır. Mağlubiyet ve mahkûmiyet bazen uzun bile olsa, her halükarda geçici bir durumdur. Şüphe yok ki milletlerin alinyazısı tarihleri, şahısların maceralı hayatları kadar değişken ve pürüzlüdür. Her ferdin ömrünün bölümleri kısmen dikenli, kısmen boralı, kısmen de çiçekli

¹³ www.turkhukuksitesi.com/makale_225.htm

¹⁴ Mehmed Şemseddin (GÜNALTAY): Maziden Atiye-Geçmişden Geleceğe- Haz. A. L. KAZANCI, O. KAZANCI, (İstanbul, 2000), 15–28.

ve güneşli manzaralar arz eder. Bu iki manzara arasında kırıksık ve eğri büğrü bölümler uzayıp gider. Aynı haller ve bölümler milletlerin siyasi hayatlarında da görülür. Bir millet, bir asırda kudret ve yüceliğinin en yüksek noktasına ulaşır. Fakat bir zaman gelir ki; o mevkiden çıktığından daha seri adımlarla sürüklenir, iner. Yücelik çöküşe, şan ve şeref zillete döner.

Bazen kudretli döneminde korkusuzca yaşayan bir milletin en şanlı saadetleri, onun için bir düşkünlük başlangıcı mahiyetinde bulunur. Bazen de alinyazısı sefaleti altında inerken karşılaştığı müthiş felaketler, milli uyanışı temin etmek gibi verimli bir neticeye ulaşır. Yeni doğan uyanış hareketi esaslı ve sürekli olursa, hiç şüphe yok ki iniş hareketi yükselmeye dönüşür. Uyanış, inişin bir tabii hal olmadığı ve olamayacağı kanaatiyle başlarsa, geri dönüş hareketi daha süratli olur. Kurtuluş ihtimali de daha çok kuvvet bulur.

Milletleri yaşatan veya yok oluşun eşiğine sürükleyen sebepler; ümide yönelik olan müspet ve umumi kanaatler veya ümitsizliktir. Ümidi ölmemiş bir millet, en müthiş sadmelere rağmen varlığını koruyabilir. Yok olmaya mahkum olduğu kanaatini besleyen bir millet de, dışarıdan bir felaket rüzgarı esmese bile, zamanın geçmesi ile kendiliğinden çöker gider. Tarih korkunç felaketler içinde yokluğa doğru sürüklendiği zannedilen milletlerin, ümit ve iman sayesinde yine dirilmiş olduklarına dair birçok örnek göstermiyor mu? Yine tarihte ümitsizlikle önce esarete, sonra yokluğa yuvarlanmış az milletler mi görüyoruz?’¹⁵

Görüldüğü üzere, Günaltay engin tarih bilgisinden süzdüğü bu ibretlerle hem tarih felsefesi yapmakta hem de sosyolojinin gündemine bazı teklifler getirmektedir. Sosyologların üzerinde fikir yürütmeye çalıştıkları: ‘Bir toplum niçin erir? Benzer şartlardaki diğer bir toplum neden diğerinin mahkûm edildiği sonucu sırtlanmaz? gibi soruların cevabına dair bir şeyler söylemektedir. Ümit, inanç ve azmin toplumu bir arada tutan sacayakları

¹⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 16–18.

olduklarını değişik cümlelerle tekrar be tekrar ifade eder. İlerleyen satırlarında Türkiye'nin başından 20. asrın ilk yıllarında geçen safahatı da yukarıdaki düşüncelerinin odağıyla ele alır.¹⁶

Sözü Türkiye'ye getiren Günaltay milletin kendi kaderine hâkimiyeti konusunda şunları söyler: 'Anadolu'nun ilahi zaferi sayesinde bugün tamamen yeni bir durumla karşılaşyoruz. Karşımızda milliyetleri, emelleri, mefkûreleri ayrı ayrı bir milletler topluluğu değil, dini duygusu, milli gayesi bir olan tek bir topluluk duruyor. Bu bedbaht topluluk, asırlarca devam eden ilgisiz ve çoğunlukla zalim idareler, acıklı yenilgiler, ruh ve bedenine uygu olmayan usul ve tedbirlerle yıpranmış, güçsüz düşmüştür. Onu kurtarmak, kendisine yeni bir yaşama gücü vermek için ilk önce ilahi bir ümit ve azim uyandırmak gerekir. Milli mücadele ve onun şanlı sonucu, milletteki uyuşuk ümit ve azmi uyandırdı. Şimdi bu ümit ve azmi şuurlu bir iman halinde her sahada geliştirmek icap etmektedir. Bu ümit ve azmin kaynağı Türkün tarihinde, milli ruhunda, dini duygularında gizlidir. Bu kaynak araştırılarak meydana çıkarılırsa, şüphe etmeyelim ki, milli ruh bütün kudretiyle gelişecek, Türkün üzerinde ebediyet damgası taşıyan yaşama kabiliyeti her sahada, şaşırtıcı sonuçlar gösterecektir. Milli hâkimiyet (ulusal egemenlik), bize aydınlık, büyük bir yol açmıştır. Bu yolda sarsılmadan yürüyebilmek için insanlarımızdaki azim ve ümidi daha çok destekleyip coşturmalıyız. Bunun için fertlerin milliyetini, dinini özetle benliğini hakkıyla bilmesi yeterlidir. Çünkü benliğini anlayan bir ferdin kalbi, daima azim ve ümit ile çarpar. Ruhu imanlı bir heyecan ilke yaşar.

Milli hâkimiyet, milletin geleceğinde kayıtsız şartsız etkili olması demektir. Bu egemenlik yalnız herhangi bir sınıfa değil, bütün millete aittir. Bununla beraber sosyal durumu ne olursa olsun her ferdin bu hâkimiyette diğerlerine eşit bir ortaklığı vardır. Milletin yeni hükümet şekli ile samimi bir şekilde bağlantı kurabilmeleri için, hâkimiyette eşit ortaklıkları olduğunu bilmeleri yetmez. Bunu fiili olarak da hissetmeleri lazımdır. Halkta bu

¹⁶ GÜNALTAY: a.g.e, 20.

duyguyu meydana getirmek, aydınların en kutsal vazifesidir. Şu halde milli hâkimiyet devrinde münevverliğin belirtisi, milleti tanımak olmalıdır. Münevverler milleti ne kadar yakından ve ne kadar iyi tanırlarsa, milli hâkimiyet de, o kadar esaslı ve o nispette tehlikeden uzak olur. Bir millet için en büyük felaket ‘aydın’larla ‘halk’ arasında ruhi ve hissi uçurum bulunmasıdır. Bu uçurum, süratle doldurularak bu iki tabaka arasında hissi ve ruhi ortak bir duygu sağlanmazsa, milli hâkimiyet açısından geleceğe güvenli bir şekilde bakılamaz. Aydınlarla, büyük topluluk arasında samimi bir birlik, ancak milletin tarihini, ruhunu, toplum vicdanını, karakterini, nasıl bir içtimai örnek olduğunu bilmekle gerçekleşir.¹⁷

C. EĞİTİM MESELESİ

Çağında yaşananlara sessiz kalmayan, tanıklıkta bulunan bir aydın olarak Şemseddin Günaltay, eğitim ve öğretimle ve sorunlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Kendisi de bir eğitimci olan Günaltay, eğitim-öğretim değişik kademelerinde, öğrenci, öğretmen, okul müdürü, öğretim görevlisi, fakülte dekanı gibi görevleri icra etmişti. O yüzden Günaltay’ın eleştirileri ve çözüm önerileri, sorunlara içerden bir bakışı da yansıttığından ayrıca önemlidir. Hatta bu konu üzerine M. Şevki Aydın bir tez hazırlamıştır.¹⁸

a. Eğitim nedir?

Eğitim, bireyin davranışında, kendi yaşantısı yoluyla ve amaçlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir. Bireyin yaşadığı

¹⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 27–28.

¹⁸ M. Şevki AYDIN: M. Şemseddin (Günaltay)ın Zulmetten Nura ve Hurafattan Hakikata adlı Eserinde Din Eğitimi Anlayışı, Erciyes Üniversitesi (EÜ) Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Kayseri, 1986), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 139 sayfa.

toplumda yeteneğini, tutumlarını ve olumlu değerdeki diğer davranış biçimlerini geliştirdiği süreçler toplamıdır.¹⁹

Günaltay ise eğitimi, yaratılıştan gelen ihtirasları tadil etmek, yüce eğilimleri beslemek suretiyle çocuğun ahlaki fazilet, iradi dayanıklılık ve fikri inkişaf ile tecelli etmesini temin eder, şeklinde tarif ediyor. ‘Bugünkü meseleler arasında milletin mütefekkirlerini en çok işgal etmesi icap eden mesele, itikadımca, gelecek neslin eğitim ve öğretiminin niteliği sorunudur. Öyle bir mesele ki, her asrın en büyük müelliflerine ciltlerle kitap yazdırmış, her kavmin en akıllı mütefekkirlerini kendisiyle meşgul olmak zorunda bırakmıştır. Gelecek nesle tek tarz, sağlam ve asil bir terbiye verilmelidir. Eğitim ve öğretimde bir gaye, bir ideal gözetmelidir. Kişi eğitim sayesinde, hayatın kıymetini, zamanın ehemmiyetini takdir etmelidir. Millet hazinesine bir bar (yük) değil yar olmalıdır.’²⁰

b. Eğitimde Bir Metod Arayışı

İnsanın mahiyetini anlama ve ona uygun bir eğitim verme klasik İslam düşünürlerinin farkında olduğu, dahası eğitim ve ahlakla ilgili eserlerini bunun üzerine bina ettikleri bir konudur. Mesela ilk Müslüman ahlak filozofu olarak kabul edilen İbn Miskeveyh (ö. 1030), Tehzib-i Ahlak (Ahlakî Ogunlaşma) adlı eserini bu yüzden yazmıştır.²¹

Günaltay, eğitimle ilgili genel itibariyle, devlet hazinesine fazla yük getirmeyecek, nazari bilgilerden ziyade pratik bilgiler vererek, kişinin yaşamını direkt olarak olumlu etkileyebilecek, belirli usuller ve prensipler dâhilinde tek tarz bir eğitimi savunmuştur. Mehmed Şemseddin Bey, tek tarz eğitimden bahsederken bizim bugün anladığımız şekliyle; merkezi bir hiyerarşinin belirlediği müfredatın, çeşitli muhitlerin farklı şartlarını göz

¹⁹ Mahmut TEZCAN: Eğitim Sosyolojisi, (Ankara, 1985), 3.

²⁰ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 249–253.

²¹ İbrahim ÖZDEMİR: Postmodern Düşünceler, (İstanbul, 2002), 106.

önüne almaksızın, hiçbir değişiklik yapılmadan okutulmasını kastetmiyordu: ‘ Programlarda eğitim birliği, mefkûre birliğinin gözetilmesi çok lüzumlu olmakla beraber, Basra okullarının ders programları hiçbir vakit İstanbul’dan tanzim edilemez! Vilayetlere gönderilen maarif müdürlerinin, müfettişlerinin vazifesi acaba nedir? Bunlar memur oldukları vilayetin ihtiyaçlarını araştırarak okullar için ona göre bir program düzenlemekten aciz iseler, niçin o kadar mühim bir vazife kendilerine yükleniyor? Değilseler, niçin bu salahiyet onlara verilmiyor?’²²

Günaltay; eğitim ve öğretimle alakalı olarak, şu sorulara cevap aramıştır: ‘Eğitim ve öğretim ne demektir? Çocuklarımızı nasıl ve ne suretle terbiye edeceğiz? Onlara ne gibi şeyler okutacağız? Bunları niçin okutacağız? Nasıl ve nerede okutacağız? Kimler okutacak? Eğitim ve öğretimden gaye ne olacak?’ Bu soruların cevabının iyi düşünülmesi gerektiğini, cevaplar belirlendikten sonra da bunların ışığında geçim mücadelesine atılincaya kadar bir eğitim verilmesini salıklar.

Her milletin, eğitim tarzının sosyal tarzıyla olan derin münasebetinden dem vurur. Daha sonra da, aslında eğitim esaslarının, cemiyet hayatını belirlediğini söyler. İlginç benzetmelerine burada da devam eder: ‘Cismani hayat için tenasül ne kadar mühim bir vazife ise, eğitim de sosyal ve ahlaki hayat bakımından aynı önemi haizdir. Bir millet yükselme ve tekâmülünü temin eden amilleri, eğitimde bulur. Eğitim metodunu belirlerken göz önünde tutulması gereken şartları söyle sıralar; örf, anane (gelenek), çevrenin tesiri, tevarüs (kalıtım) ve arkadaşlık ilişkileri. Şüphesiz ki ciddi ve esaslı bir terbiye altında olgunlaşacak bir genç, hayat yolunda karşılaşacağı engel ve sorunları daha ziyade bir metanetle göğüsleyebilir. Maddi ve manevi refah sebeplerini daha ziyade bir kolaylıkla tedarik etmeye kudret bulur. Bu yolda bir terbiyeden mahrum kalan bedbahtlar ise babalarından intikal eden maddi servetlerini de az

²² GÜNALTAY: a.g.e, 272.

zamanda telef ederek manen ve maddeten iflas eder, sefalet ve felaketin merhametsiz pençeleri altında kahrolur giderler.’²³

Günaltay, tecrübelerin temel alındığı bir eğitim metodu uygulanması gerektiğini şu sözleriyle anlatıyordu: ‘Eğitim ve öğretim ile meşgul olan zevatın ferdi tecrübelerini, şahsi metotlarını bir yere toplayarak makul ve faydalı olanları ayırmalıdır. Umumi prensiplerle birbirine raptetmek suretiyle, muayyen (sınırları çizilmiş) bir sistem meydana çıkarılırsa, bunun tatbikinden pek çok fayda elde edilebilir. Her eğitimci, her öğretmen kendi idrak ve temayüllerine göre bir usul(metot) takip etmekte serbest kalırsa, gelecek nesil muhtelif gayelere göre eğitilmiş olur. Böylesi bir neslin ise arasında bir ahenk, bir uyum bulunamaz. Bu halin sakıncaları ise, izahtan müstağnidir. Gelecekte vatanın mukadderatının kendilerine emanet edilecek gençlerin yetiştirilmesi, ana kucağından itibaren tabiat kanunlarından çıkarılacak bir usule göre uygun olmalıdır.

Eğitim ve öğretim, çocukları cemiyet için ne olmaları lazım ise ona hazırlamalıdır. Bu esasa göre talim ve terbiye edilecek bir genç, hayatın bütün safhalarında bizzat kendi kendini, zekâ ve akli kudretini, şahsi işlerini ve özelliklerini, medeni ve sosyal vazifelerini güzel idare ederek; bedeni kuvvetlerini koruyarak, arasında yaşadığı insan cemiyetine faydalı bir uzuv olarak yetişebilir. Şu üç mesele göz önüne alındığı takdirde, son derece ağır ve zor olan eğitim- öğretim işi mümkün olduğu kadar hafifletilmiş olur:

- a- Gelecek nesil için mutluluk verici bir hayat tarzı öngörmek
- b- Bu hayat tarzını tercih etmek
- c- Çocukları bu hayata hazırlamak

Bu prensipleri gözeterek yapılacak yeknesak bir eğitim, memleketin ihtiyaç duyduğu aydın ve zinde beyinler yetiştirecektir. Zaten eğitimden gaye; çocuğun müstakbel saadet ve refahını temin etmek, onu hayat mücadelesine hazırlamak ve o mücadelede muzafferiyetini sağlayacak

²³ GÜNALTAY: a.g.e, 254-256.

esaslarla kendisini teçhiz etmektir. Böylece çocuk, ailesinin ve içinde yaşayacağı toplumun etkin bir bireyi haline gelebilir. Eğitimin gayesini böyle ifadelendiren Günaltay, çocuğun eğitim ve öğretimi ile ilgili en faal iki unsurun ise aile ve hükümet olduğunu söyler. Hükümet gelecek neslin eğitimine okullar vasıtasıyla yani dolaylı olarak, aileler ise bu etkiyi doğrudan doğruya icra ederler.²⁴

c. Eğitimde Ailenin Önemi

Aile bireyi toplumsallaştırır ve örgün eğitim birimleriyle işbirliği kurar. Çocuk günlük yaşam davranışlarını büyük oranda ailesinden öğrenir.²⁵ Bir aile, çocuğunun hayatının ilk devresinde onun eğitim ve öğretiminden birinci derece sorumludur. İlk çocukluk devresinde, insan beyni her uyarıyı, iyi-kötü ayırt etmeksizin zapt eder. Bu uyarılar, bütün hayat müddetince, bütün fiil ve hareketlerde ilk alışkanlık ve melekelerin bariz izleri olarak izlenebilir. Bazı zengin aileler ise, çocuklarına lala (dadı) tutarlar. Dadılar çoğunlukla rast gele bir hizmetkâr olmaktadır. Bir insan ciğerparesini; ahlaki metanetinden, kişisel faziletinden, pedagoji bilimindeki uzmanlığından emin olmadığı bir şahsa emanet ediyorsa, bizzat kendi eliyle çocuğunu felaketin kucağına atıyor demektir.²⁶

Aile yuvası bir fazilet dershanesi olmalıdır. Çocuk burada ahlaki faziletlerin her gün daha parlak bir örneğini görebilmelidir. Ana-baba her şeyden önce, yavrularının beden kuvvetleri ve beyin melekelerinin inkişafına ve bu özelliklerinin kusursuzlaştırılmasına çalışmalıdır. Bunu çalışmayı, değişken ve bıkırtıcı olmayan alıştırmalarla yapmalıdır. Yanlış fikirlerden, manasız göreneklerden sıyrılarak, belirli ve ılımlı bir usule uygun olarak, kendisi, ailesi, vatani ve bütün insanlık için faydalı ve

²⁴ GÜNALTAY: a.g.e, 257–261.

²⁵ Mahmut TEZCAN, a.g.e., 155- 156.

²⁶ GÜNALTAY: a.g.e, 264–265.

lüzumlu zinde bir birey yetiştirmek için uğraşmalıdır. Günaltay, bu minvalde devam eden sözlerinin ardından, utanarak dile getirdiğini belirttiği bir itirafıyla bizi baş başa bırakır. Ona göre; 'Çocuklarına esaslı bir terbiye, azıcık da olsa bir malumat verebilecek kadar aydın fikirli analar, sosyal çevremizde pek azdır. Kızlarına lazım gelen temel terbiyeyi veremeyen milletleri, oğullarını ebedi bir bedbahtlığa mahkûm etmiş olurlar. Nesillerini çöküş ve sefaletin kucağına atmış olurlar. Kadınların, evlatlarının ilk talim ve terbiyelerini ifa edebilecek derecede bir tahsil görmeleri, aile evini bir nezahet ve samimiyet yuvası olacak, elemli hayat yolunda kocasının çalışma arkadaşı olacak surette necip ve asil bir eğitim almaları Peygamber emir ve tavsiyelerindendir. Böyle olduğu halde, bilinmez ne gibi fikirlere ne gibi fikirlere saplanılarak, kız çocuklarının cahil kalmalarını, tahsil görmelerine tercih edilmektedir. Bu yanlış fikrin milletin çoğunluğunu boyunduruğu altında bulundurması cidden acınacak bir felakettir. Bugünkü belaların etkenleri arasında kadınlarımızın cahil bırakılmasının da, pek büyük bir tesiri vardır. Çocukların fikrine necip duygular ve üstün ahlakın temellerinin aileler tarafından atılması icap eder.

Fakat çocuk her zaman her yerde kendisini şu esaslar gözetilmek şartıyla terbiye edilecek nüfuz ve iktidara malik bir aile içinde bulunamaz. Düşüncesinin gelişmesine hadim, parlak ve faziletli misaller göremez. Bu sebepten ötürüdür ki, eğitim vazifesi de, umumi vasi olan ve gelecek neslin eğitim ve öğretimi ile pek ziyade alakadar bulunan sosyal kurumun yani hükümetin de bir tesir hakkı vardır. Hükümetler bu hak ve vazifelerinin umumi okullar vasıtasıyla ifade edebilirler.²⁷

M. Şemseddin, cahil ailelerin, çocuk üzerindeki zararlı etkilerini önleme ve giderme konusunda da acil bir tedbir olarak, çocukları o ailelerden ayırmayı düşünüyor. Ona göre bunun yolu ise, yatılı okullar açmaktır. Buralarda, ailelerinin yanlış ve olumsuz etkilerinden uzaklaştırılarak yetiştirilecek olan çocuklar, daha sonra ailelerini müspet

²⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 266–268.

yönde etkileyeceklerdir. Çocuğu ailesinden anne-babasından uzaklaştırmanın, eğitsel sakıncaları ileri sürülerek bu fikre karşı çıkılabilir. Ama M. Şemseddin'in esasen böyle düşünmediğini, ihmal sonucu ortaya çıkmış ve acil tedavi bekleyen sosyal bir hastalığın bir an önce giderilmesi yolunda böyle bir tedbir ileri sürdüğü hesaba katılmalıdır.²⁸

d. Okullar Ve Öğretmenler

Hükümetlerin en önemli görevlerinden biri; toplumun kaynağı olan kitleyi zinde ve münevver bir halde yetiştirmektir. Bir hükümet, sırf kendi menfaati, kendi refahı için, yurt çocuklarının aydınlatılmasına ve beden eğitimlerine özen göstermelidir. Bu önemli ve ince meseleyi takdir eden hükümetler, maarif teşkilatında esas olarak öğretmen okullarıyla, ilkokul öğrenimini göz önüne almışlardır. Öğretmen sıfatına hakkıyla layık kişilerin yetiştirilmesine itina göstermişlerdir. Batı devletlerinde, bırakın büyük devletlerini, küçük sayılabilecek İsviçre ve Bulgaristan gibi ülkeler bile bu işe ciddiyetle eğilmişlerdir. Mesela, İsviçre'de ilkokul tahsili, zorunlu ve ücretsizdir. Ayrıca öğrencilerin kitap ve diğer eğitim gereçlerini de hükümet bedava olarak verir. Yaşamak isteyen memleketler böyle çalışırlar. Yapacakları işi de bilerek yaparlar. Bizim gibi ülkeler tüketiciden ziyade üretici yetiştirecek; dar'ul-irfanlara (üniversite), dar'us- sınaalara (tersane), ticaret ve ziraat okullarına muhtaçtır. İlkokul tahsilini yaygınlaştırılmasına çalışılmalıdır.

Bugün mevcut okullarımızın büyük bir kısmı; pedagoji bilgisinden mahrum, derme çatma adamların öğretim heyetinin bulunduğu, memleketin ihtiyaçlarına uygun olmayan köhne bir programın uygulandığı, yeterli hava ve ışık almadığı için rutubetli binalardan ibarettir. Oysaki daha dün denilebilecek kadar zaman önce hâkimiyetimizde bulunan ve fakat bugün

²⁸ M. Şevki AYDIN: Mehmed Şemseddin'in Eğitim Anlayışı, EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı V, (Kayseri,1988), 248–249; ayrıca bak. GÜNAL TAY, Hurafattan Hakikate, 225–234.

bizi askeri alanda bozguna uğratan Sırp ve Yunanlıların asıl başarı sebebi, öğretmenlerinin çalışma ve gayretleridir. Öğretmenlerimizin bu yoldaki mağlubiyeti, vatanımızın makhuriyetine sebep olmuştur.

Öğretmenlik, özel bir meslek olarak kabul edilmelidir. Rasgele bir okul diplomasına veya sathi bir imtihana dayanarak tayin edilen öğretmenlerden uzmanlık beklenemez. Her bilen öğretmen olamaz. Bilmek başka, öğretmek başkadır.²⁹ Günaltay, bugün de kabul edilebilecek bu sözlerinden birkaç sayfa sonra ise şöyle bir öneri getirmektedir: ‘Lise ve İdadi mezunlarının kabiliyetlilerinden imtihanla alınacak efendilere, altı ay kadar pedagoji gösterdikten sonra şimdilik ortaokul öğretmenliğine tayin edilmelerinde ne mahzur görülüyor? Bulgaristan’da olduğu gibi üniversite mezunlarının üç sene kadar Anadolu’da ortaokul öğretmenliklerinde istihdamlarının mecburiyeti hakkında bir kanun konulamaz mı?’³⁰ Zannımızca, birbirine zıt gibi görünen bu iki düşüncenin birincisi olması gerekeni anlatırken, ikincisi hemen el konulması gereken bir soruna getirilen en pratik çözümdür.

M. Şemseddin Bey, medreselerin ıslah edilmesi taraftarıdır. Medreselere halka ulaşmak için ihtiyacın olduğunu düşünmektedir. Zulmetten Nura adlı eserinin 1925 yılında yapılan üçüncü baskısından çıkardığı bir makalesinde şunları söyler: ‘Bu memlekette en hâkim kuvvet din fikridir. Böyle olduğu için halka en çok tesir icra edenler de bu fikrin temsilcileri yani ilmiye sınıfıdır.

Medreselere intisap eden öğrencilerinin çok büyük bir kısmı taşradan ve bilhassa köylerden gelirler. Bunlar köylülerin ruhunu, hissiyatını herkesten daha ziyade takdir ederler. Bir köylü, Sorbon (Sorbonne) Üniversitesi’nden mezun bir efendinin parlak fikirlerinden bir şey anlayamaz. Köylü, ancak ruhunun munisi, fikrinin aşinası olan imamın telkinlerini kesin bir teslimiyetle dinler. Memleketin kalan kısmını kurtarmak

²⁹ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 269–270.

³⁰ GÜNALTAY: a.g.e, 276.

için köylüleri, geleneklerine ters yollara, ruhuna haşin gelen sözlerle aydınlatmaya kalkışılırsa, memleket daha da tehlikeli yollara götürülür. Medreseler ıslah edilir, talebe-i ulum aydınlatıcı ilimlerle donatılırsa, bunlar vasıtasıyla ahalinin fikirlerinin irşadı son derece kolaylaşır. Ancak bu suretle, memleket herhangi bir sorun veya mukavemetle karşılaşmadan ilerleme ve tekâmül yoluna sevk edilmiş olur.³¹ Fakat Günaltay, 1923'te basılan kitabında şunları söyleyecektir: 'Levantenizm ruhu ile aşılarmış olan aydınlar, şimdiye kadar her hareketleri ile köylüleri kuşkulandırmışlardır. Bu yüzden, halkta aydınlara karşı samimi bir itimat duygusu bulunmamaktadır. Fakat milli ruhun heyecanları ile hareket edecek olan Türk ocaklarının idealist gençleri, köylünün ruhunu çok güzel anlar, hislerini, duygularını çok güzel ortaya çıkarabilirler.'³² Eğitimi; kültürel, sosyal, ekonomik gelişmeye katkı sağlayacak hale getirmek gerekir.³³ M. Şemseddin, eğitimin yaygınlaştırılması meselesini bir medeniyet meselesi olarak düşünür. Eğitimin yaygınlaştırılması derken kastettiği şey, sadece okur-yazar düzeyinde bir eğitim olmadığı gibi, illa yüksek tahsil yaptırıp şair, filozof, memur yetiştirmek de değildir. Günaltay öğretmenliğe bir meslek olarak değer verilmesini, Anadolu'nun okuma yazma öğrenmesi meselesine gerekirse lise mezunlarına da öğretmenlik yaptırılarak çözüm bulunmasını istemiştir. Halka benimsetilecek yeniliklerin o ana kadar batılılaşmış aydınların halka yabancılaşması yüzünden başarısız olduğunu söyler. Alternatif olarak, yeniliklerin din fikriyle mezcedilerek verilmesinin daha tesirli olacağını bu yüzden de medreselerin aydın fikirli din adamlarının yetiştirilmesini istemektedir. Medreselerin varlık nedenini, halkı anlamak ve halka tesir etmek olarak saptayan Günaltay, Türk Ocaklarının da bu niteliklere sahip olduğunu söyleyerek medreselere bir alternatif bulunduğunu adeta ilan etmektedir.

³¹ GÜNALTAY: a.g.e, 169–171.

³² GÜNALTAY: Maziden Atiye, 238.

³³ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 240.

e. Eğitime Çevrenin Etkisi Ve Tenvir Heyetleri

M. Şemseddin, çevrenin fert üzerindeki kaçınılmaz etkisini, olumlu semere verecek hale getirmenin çarelerini düşünmüştür. Ona göre, bu uğurda yapılacak iş; cehaleti yok etmek amacıyla bir taraftan örgün eğitim kurumlarında yeni nesli eğitilirken öte yandan da yaygın eğitim faaliyetlerini sürdürmektir. Böylece eğitim-öğretimi genelleştirip yaygınlaştırmaktır. Ziraat, ticaret, sanayi, sağlık gibi her konuda halk, müsait olan her tür vasıta ve fırsatlar değerlendirilerek aydınlatılmalı, fikri seviye yükseltilmelidir. Böylesi bir toplumda, iyi fertler ve ilim adamları yetişecek; bunlar da toplumu daha ilerilere götürecektir.

M. Şemseddin'e göre, yaygın eğitimde, her konuda cami ve din adamları (ulema), en büyük rolü oynayacaklardır. Onun için medreselerin öncelikle ıslahı kaçınılmaz bir iştir. Medreselerin ıslahı ile birlikte, Medresetu'l- Vaizin'de ciddi teşkilat kurarak, halkı her konuda aydınlatacak mürşitler yetiştirmeli ve bu tür medreseler yurt sathına yayılmalıdır. Hatta bu idealist, fedakâr ve vatanperver insanlardan, Milli Tenvir Heyetleri teşkil edilmeli tüm yurttta hizmet etmeleri sağlanmalıdır. Cami dışında ayrıca, çeşitli yerlerde konferanslar, seminerler, dersler vermek, sohbetler etmek suretiyle eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmelidir.³⁴

Günaltay'a göre, Türk Ocaklarının kuracağı tenvir (aydınlatma) heyetleri; Törelerin toplanması, milli geleneklerin tarihi tekâmülleri içerisinde gelişmelerini temin, milli sanayiye canlandırma, sanatkâr yetiştirme yollarını araştırma, ülkemizde üretilen malların sürümünü sağlayacak sebepleri hazırlama, yerli kumaşlardan modalar çıkarma gibi çalışmalar yapmalıdır.

³⁴ M. Şevki AYDIN: a.g.m, 250- 251.

f. Okullarda Okutulan Dersler Ve Eğitim Programları

M. Şemseddin, eğitim programlarını da olabildiğince eleştirmiştir. Eğitimin her kademesinde yer almış biri olarak, teorik eğitimden hiç hazzetmemiş hep pratik ve dinamik bir eğitim anlayışını savunmuştur: Çocuklarımıza her şeyi okuttuğumuz halde, hiçbir şeyi öğretemiyoruz. Programlar o kadar karışık ve faydasız şeylerle dolu ki, işin içerisinde olup da zavallı talebenin haline acımamak imkânsızdır. Dersler nazariyatla dopdoludur. Pratik ders bizde hala anlaşılamamıştır. Böyle bir eğitim öteden beri memlekete tüketici yetiştiriyor. Okuldan çıkan her talebe, devlet kapısından başka sığınacak bir yer bulamıyor. Çünkü okuduğu şeylerle, kendi geçimin sağlamaktan mahrum bulunuyor. Her vilayetin okul programı, o yerin ihtiyaçlarıyla mütenasip olmalıdır. Her şeyden evvel, okuldan çıkacak talebenin kazandığı ilimle kendi yurdunda salt tüketici değil faydalı bir üretici olabilmesini temin etmelidir.³⁵ Sırasıyla; din eğitimi, koruyucu sağlık, beden eğitimi, ahlak eğitimi, fen bilimleri, matematik, yabancı dil öğretimi, Arapça, Farsça, Türkçe, tarih ve coğrafya gibi dersleri ve programlarını ele almıştır. En büyük eleştiriyi ders programlarının ezbercilikten yana pratiklikten yoksun olmaları noktasına yapan Günaltay bugün için pek bilinmeyen mubassır gibi kavramlarla da ilgilenmiştir. M. Şemseddin Bey'in bu konudaki görüşlerini açılarken kendisinin ilk sıraya koyduğu din eğitimi biz en son sıraya yerleştirdik. Bunun sebebi ise, Günaltay'ın Başbakanlığı devrinde de bu konuda önemli adımlar atmış olmasıdır. Bu adımlara da araştırmamızın içinde yer verilecektir.

Eğitim ve öğretimden maksadın; vatana, bedenen dinç, fikren aydın, ruhen üstün faziletler ile donanmış gençler yetiştirmek olduğunu söyleyen Günaltay, koruyucu sağlık (hıfzıssıhha) ve beden eğitimi derslerine gereken önemin verilmesini istemiştir. Bu konuların roman ve hikâye tarzı kitaplarda işlenmesini de istemiştir. Koruyucu sağlık dersleri okullarda ilmi

³⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 271- 272.

ve amelî olarak iki açıdan takip edilmelidir. İlmî koruyucu sağlık, öğrencilere vücudun nasıl beslenip geliştirileceğini, hastalıkların bedeni nasıl tahrip ettiğini, bulaşıcı hastalıkların yayılma tarzlarını ve bunlardan korunma yollarını öğretmelidir. Amelî koruyucu sağlık ise, mutedil ve düzenli antrenmanlarla bedene kuvvet ve dayanıklılık verir. Böylece, hastalıklara ve diğer dış etkilere karşı vücudun sağlam ve korunaklı olmasını sağlar. Beden hareketleri, iç organların daha iyi çalışmasını da sağlar.³⁶

Yüksek tahsilini fen bilimleri üzerine yapmış olan Günaltay, fen bilimlerinin ve matematiğin öğretimi hakkında şunları söylemiştir: ‘Fen bilimleri dersleri deneye dayalı bir suretle öğretildiğinde, öğrencilerde derin bir ilgi oluşur. Şahsi tecrübelerimden elde ettiğim neticelere göre, fen derslerinin sırf teorik olarak işlenmesi elli öğrenciden beşinin dikkatini çekiyor. Öğretim pratik hale getirildiğinde ise, elli öğrenciden kırkı derse meyil gösteriyor. Geri kalan onunun ise derse karşı tutumunda olumlu değişiklikler meydana geliyor. O yüzden orta öğretimde fen bilimleri öğretimi tamamen deneye dayalı olmalıdır.

Matematik öğretimi ise, öğrencilerin düşünsel gücünü geliştirmek, muhakemelerini pratik bir hale getirmek, hayat mücadelesinde maddi ihtiyaçlarının elde edilmesine ve mesai saatlerinin düzenlenmesine yardımcı olmak bakımından gerekli ve önemlidir. Fakat çocuklarımızı en çok ürküten ders de matematiktir. Bu durumun başlıca sebebi; bu dersin, sert, kuru ve son derece soyut ve teorik bir tarzda öğretilmesidir. Günlük hayatta matematiği ve geometriyi nasıl kullanacağını bilmeyen bir öğrenci aslında boş yere formül ve formül ispatı ezberlemektedir. Bu sorunun da çaresi, matematik ders programının da mümkün olduğu kadar pratik hale getirilmesidir.³⁷

³⁶ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 289- 296.

³⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 298- 301.

Yabancı dil öğretimine de değinen Günaltay; “ Biz yaşamak için yeme ve içmeye ne kadar muhtaç isek, ölmek için de Batı’nın terakkiyatına, ilim ve irfanına o derece muhtacız. Bu ilmi ve irfanın anahtarı ise yabancı dil öğrenimidir. Fakat okullarımızda bu gayeyi gerçekleştirmek için öğretilen Fransızca çok yetersiz kalmaktadır. O yüzden yabancı dil eğitimi, daha uygulamalı bir hale getirilmelidir. Çocuklara, onca dersin ardından üç-dört yabancı dili de aynı anda öğretmeye kalkışılmamalıdır. Böyle yapıldığı takdirde, bir şey öğretilmediğinden emin olunulabilir.”³⁸

Günaltay, Zulmetten Nura adlı kitabının devrin şartlarına göre değişiklikler yaptığı üçüncü baskısından çıkardığı bir makaleyi de Arapça ve Farsça öğretimine ayırmıştı. Günaltay bu makalesinde, Arapça ve Farsça öğretimine taraftar olanların iki sebep gösterdiğini söylüyor:

a- Osmanlıca, Arapça ve Farsça kelimeler ile doğmuş olduğundan, kendi lisanımızı iyice öğrenmek için bu iki lisanı bilmeliyiz.

b- Arapça aynı zamanda din lisanıdır. Farsçanın ise, edebiyatımıza çok derin tesirleri vardır. O yüzden bu iki lisanı öğrenmek zaruridir.

M. Şemseddin Bey, bu iki sebep için sessiz kalarak bir nevi bu fikirlere iştirak etmediğini hissettirmektedir. Arapçanın Müslüman düşünürlerin arasında ortak bir dil olması fikrine taraftar olduğunu söyler. Ama bu dili öğretecek kişilerin yeterli dil bilgilerinin olmadığını ifade eder. Aynı hususun, Farsça için de geçerli olduğundan dem vurur. Sadece dilbilgisi bilgilerinin Türkçe tariflerinin ezberlenmesi tarzında olan gününün öğretim metodunu yerer. Tedrisatın pratik ve alıştırımlara dayalı olmasını ister.

Türkçe öğretimi hakkında şunları söyler: “ En çok önem verilmesi gereken derslerden biridir. Üç lisandan mürekkep olması yetmiyormuş gibi, günden güne ilave ve ithal olunan yabancı kelimeler ile şeklini büsbütün

³⁸ GÜNALTAY: a.g.e, 303–305.

kaybeden Osmanlı lisanı, üzülerək söyleyelim ki acınacak haldedir. Hâlbuki bir kavmin lisanı, o kavmin ilerleme kılavuzudur. İmla metodunun sabit olmaması da ayrı bir sorundur. Sadelik tekâmül olduğu için, lisan kaidelerini mazbut ve öğrenilmesi kolay bir şekle sokmalıdır. Kelimelerin de mazbut (anlaşılır, belirli) olması gerekir. Maarif Nezareti, liyakatli insanlardan bir komisyon kurarak, acilen bir kamus (sözlük) bir de kavaid (gramer) kitabı tertip etmelidir. Bu kitapta belirlenen kurallar, okullar için mecburi olmalı, hiçbir öğretmen onların dışına çıkamamalıdır. Meramını düzgün ifade edemeyen öğrencilere edebi sanatları öğretmeye çalışmak abesle iştigaldir. Türkçe öğretiminde de alıştırmalara, uygulamalara itina gösterilmelidir. Edebiyat kurallarını ezberletmekten ziyade anlatmaya çalışmalıdır. Edebiyatta gaye, öğrencilerde yüksek bir fikir, hassa bir ruh, geniş bir kariha hazırlamaktır. Buna göre, edebiyat öğretiminde özellikle bu yönere özen gösterilmesi ve öğrencilerde şefkat, insanlık, fedakârlık vb. asil seciyelerin uyandırılması gerekir.³⁹

Günaltay, tarih ve coğrafya öğretimine dair makalesini de Zulmetten Nura adlı eserinin üçüncü baskısından çıkarmıştır. Bu makalesinde şunları söylüyordu: ‘Geçmiş, geleceğin yansıdığı bir aynadır. Bir tekerrürden ibaret olan tarih, hangi sebeplerin ne gibi neticeler doğurmakta olduğunu açık örneklerle, ders çıkarmak isteyenlere sunar. Vatan ve millet yararına çalışanları över, onlara ihanet edenleri lanetler. Bu şekilde genç dimağlara bir taklit levhası sunar.

Gelecek neslin terbiyesine yön vermek için, sosyal ve fikri safhalarımızın tamamıyla bilinmesi ve belirlenmesi lazımdır. Oysaki sosyal hayatımızı, medeniyetimizi, yükselme amillerimizi, çöküş sebeplerimizi vs. meziyet ve hatalarımızı, noksanlarımızı tam bir serbestlik ve tarafsızlık ile ortaya koyan bir tarih hala yazılamadı. Tarihi masal tarzında okutmak ise tarih öğretiminden elde edilecek faydayı hiçbir şekilde sağlayamaz.

³⁹ GÜNALTAY: a.g.e, 307–311.

Coğrafya dersleri kitaptan değil harita üzerinden öğretilmelidir. İsimleri ezberletmekten ziyade, ismin gösterdiği memleketin ticari, endüstriyel, tarımsal, sosyal ilerlemelerine dair bilgiler aktarılmalıdır. Nehirler ve ormanların isimlerinin yanı sıra, onlardan nasıl faydalanılacağı da öğretilmelidir.⁴⁰ Görüldüğü üzere, Günaltay okul müfredatlarının oluşturulmasında, pratik faydalara önem verilmesine teorik bilgilerinin en aza indirilmesini salık vermiştir.

g. Ahlak Öğretimi

M. Şemseddin Günaltay, ahlak eğitimine büyük önem vermiştir. Bu konuda ilginç bir çözüm önerisi olarak mubassırlık kurumundan bahsetmektedir: 'Bir toplumun yükselme derecesi, kendisini oluşturan fertlerin ahlaki faziletçe olan tekâmülleriyle mütenasiptir. Ahlak eğitimi, çocuğa ailesi ile okulunun beraber verebileceği bir eğitimidir. Ahlak bilgisi derslerinin Medeni Bilgiler (Vatandaşlık Bilgisi) dersleri ile verilmesi gerekir. Okuma ve yazma çalışmaları, ahlaki öğütler içeren parçalarla yapılabilir. Bu amaç için, matematik dersinin problemleri bile kullanılmalıdır. Teneffüs zamanları ile oyun vakitleri de öğrencilerin ahlakına güzel tesirler bırakılabilir. Fakat bu tesirleri bırakabilecek kadar pedagoji ve psikoloji ilimlerine vakıf öğretmenler ve mubassırlar gerekmektedir.

Mubassırlar (okulda öğrencilerin durum ve davranışlarını denetlemekle görevli memur), birer ahlaki fazilet örneği olmalıdır. Öğrencilerin ruhi hallerine ve eğilimlerine nüfuz edebilecek bir bakışa, onların kusurlarını, gururlarını kırmadan, düzeltecek bir kudret ve yeteneğe sahip olmalıdır. Mubassırlık ahlak terbiyesi nazırlığı demek olduğundan kutsal bir görevdir. Fakat önemi takdir edilemediğinden, hademeliğin biraz üzerinde görülmüş. Rastgele kimseler mubassır olmuştur. Oysaki bir mubassır, her hareketi ve her sözüyle öğrencilere ahlaki faziletlerin bir örneğini göstermelidir. Öğrenciler arasında, kardeşlik ve samimiyet

⁴⁰ GÜNALTAY: a.g.e, 313- 314.

duygusunun kurulmasına, mubassırlar hizmet edecektir. Ders şeklinde gösterilen ahlak bilgilerinin, ezbercilikten kurtarılıp pratik ve tecrübeye dayalı bir şekle sokmak gerekir. İcabında öğrencilerin derslerle ilgili sorunlarını da halledecek olan mubassırların, basiretli bir psikolog, tecrübeli bir pedagog olması gerekir. Az bir maaşa, bu niteliklere sahip birini bulunamaz. Mubassırlık için bol tahsisat vermekten kaçınılmamalıdır.⁴¹ Günaltay'ın Mubassır tarifleri, bugünkü Pedagojik Danışmanlık ve Rehberlik mezunu öğretmenleri kanaatimizce karşılamaktadır.

M. Şemseddin Günaltay, 1917 yılında Ertuğrul (Bilecik) mebusu iken, Meclis-i Mebusan kürsüsünden ahlak öğretimini dair şunları söylüyordu: 'Bir cemiyet muhtelif birçok münasebetlerin içtimaından teşekkül etmiş bir uzviyettir. Bu münasebetleri tesis eden esaslar ise ahlak kanunlarıdır. Ahlak kanunları sayesinde cemiyetler ahenkli bir şekilde feyyaz bir istikamete doğru gidebilirler. Bu itibarla ahlak ilmini vazife ilmi olarak telakki edebiliriz. Ahlak kanununa riayet etmek, vazifeye riayet etmek demektir. Binaenaleyh biz mekteplerde ahlakı tesisi ettiğimiz zaman aynı suretle vazife duygusunu da tesis etmiş olacağız. Bu noktadan ahlakın ehemmiyetini hiç kimse inkâr edemez. Fakat ahlak ne üzerine istinat edebilir. Ahlak için bugün filozoflar üç yaptırım kuvveti gösteriyorlar. Birincisi vicdan, ikincisi tabiat, üçüncüsü de cemiyet. Şu halde mekteplerde ahlakı metin bir esasa istinat ettirmek için birinci derecede göz önüne alınacak şey, yaptırım kuvvetinin kutsal bir esasın üzerine kurulmasıdır. Ahlakın tesisi ve toplumsal vicdanın geliştirilmesi için okullarda din öğretimine ayrıca önem verilmelidir.'⁴²

⁴¹ GÜNALTAY: a.g.e, 283- 288.

⁴² Osman ERGİN: Türk Maarif Tarihi, c. IV, (İstanbul, 1977), 1371–1373; zkr. Abdurrahman KÜÇÜK, a.g.m, 124.

h. Din Eğitimi

Günaltay, Meşrutiyet yıllarında din eğitime özel bir önem veriyordu. Zulmetten Nura adlı eserinin 1915 yılında yapılan iki ayrı baskısında bu konu ile ilgili müstakil bir makalesi vardı. Fakat aynı eserin, 1925 yılında yapılan baskısında bu makale, devrinin değişen şartları icabı kitabından çıkarılmıştı. Biz bu konuyu, hem 1915 yılında yayınlanan makalesini, hem de Başbakanlığı sırasında yaptığı çeşitli icraatları göz önüne alarak işleyeceğiz.

M. Şemseddin Bey, 'Orta Öğretimde Dini Bilgiler' isimli makalesinde özetle şunları söylemektedir: 'Halkımızın ruhi halleri derinden derine incelendiğinde kendilerine en ziyade hâkim kuvvetin din olduğu görülür. Milli hayatımızın bekası için, dini hissiyat geliştirilmelidir. Varlığı tehlikeye maruz kalan bir milletin son müracaat yeri halkın dini duygularıdır. Zaten milli duygunun gelişmesi de dini hissin gelişmesi ile mümkün olabilir. Halkın kalbinde kökleşen bir kuvvetten istifade etmeyi bilmeyerek, onu sökmeye çalışmak derin bir düşünce sevgiyle olamaz! O kuvvete milli his kuvvetini de katmakla bir şey kaybetmeyiz. Aksine istifadeyi kat kat artırmış oluruz. Cermenizm (Alman Irkçılığı) duygusuyla titreyen Almanların orta öğretim programlarına kadar dini bilgiler derslerini eklemeleri, derin ve esaslı bir düşünceye dayalıdır. Okullarda dini bilgiler tedrisatının ihmali taraftarı olanlar, bu noktayı göz önüne almalıdırlar. Milletin geleceğini, salim ve emin bir tekâmül yoluna sevk etmek, fertlerde yüksek bir din duygusunun gelişmesine bağlıdır.

Okullarımızda öteden beri, İslam namına onunla hiçbir ilgisi olmayan hurafeler telkin edildiğinden talebede dine karşı bir lakaytlık, bir soğuma ortaya çıkmıştır. Matematik ve fen bilimlerinin kesin kanunlarını öğrenen bir gence hurafeler değil, yüce İslam hükümleri öğretilseydi, şüphesiz ki o gencin İslam dinine olan hürmet ve bağlılığı artardı. Mekteplerde dini duyguların geliştirilmediğine dair pek çok kimse şikâyet ediyor. Memleketin

geleceği için çok tehlikeli olan bu zannın izale edecek olan okul idareleri ve öğretim heyetleridir. Dini bilgiler muallimi, talebenin çok doğal olan şüphelerini akli ve fenni bir surette izah edebilecek olur ve aynı zamanda müspet fenler okuyan talebeye İslam'ın yüce hükümlerini yüksek bir nazarla görür ve gösterirse, diğer öğretmenler de halkın dini hissiyatlarını rencide edecek hallerden sakınırlarsa; bu zannın da önü alınır. Fen tahsili yapan gençlerde dine karşı görülen lakaytlığın başlıca sebebi; din eğitimine memur olanların İslam'ın hükümleri hakkında araştırma noksanlıkları ve yeni fenlerden tamamıyla nasipsiz bulunmalarıdır. Bir de bu mevzuda nitelikli kitap yoksunluğu çekilmektedir.'⁴³

1917 yılında, Meclis-i Mebusan'da Maarif Nezareti'nin bütçesi görüşülürken, bazı vekiller din eğitimi konusunda görüşlerini beyan ediyorlardı. Bunlardan biri de, Ertuğrul (Bilecik) mebusu M. Şemseddin'dir: 'Meşrutiyetin ilanından beri heyet-i umumiye'yi en ziyade işgal eden mesele Maarif meselesi olmuştur. Ahlakın tesisi ve toplumsal vicdanın geliştirilmesi için okullarda din öğretimine ayrıca önem verilmelidir. Fakat din tedrisi ne demektir ve nasıl olabilir? Bu cidden mühim bir meseledir. Bendeniz mekteplerde bulunmak suretiyle itiraf ederim ki, gençlerde din hususunda görülen lakaytlığı doğuran en birinci sebep; fennin felsefesini bilmeyen kimselerin fen muallimliği etmesi ve dinin ulviyetini takdir etmeyen zavallıların da din tedrisine memur olmalarıdır. Şu halde bir tarafın dinin yüceliklerinden, diğer taraftan fennin felsefesinden ve iki tarafın diğerinin irfan dairesinden habersiz olmasıdır ki bu meseleyi vahim bir şekle sokmuş ve bugünkü buhranı hâsıl etmiştir.

Bizim Maarif Nezareti'nden en ziyade rica ve istirham edeceğimiz ve belki ciddiyetle isteyeceğimiz şey, tayin edecekleri öğretmenlerin seçiminde isabetli davranmalarıdır. Muallim olan kişilerde birçok niteliğin bulunması ve bunların fen ile dinin ne olduğunu bilmeleri icap eder. Aynı zamanda kendilerinde dini ve milli hissiyatın bulunması da zaruridir. Çünkü bu

⁴³ GÜNALTAŞ: a.g.e, 277-282.

hislerden mahrum kimseler istediğimiz nesli yetiştiremez ve talebede de mili ve dini hisleri uyandıramaz. Dinin lüzumu hakkında burada uzun uzadıya izahlara girişmeyi abes görüyorum. Bu lüzum en büyük mütefekkirlerin tasdiki altındadır.

Efendiler, son zamanlarda gördüğünüz ihtiraslar, kişisel temayüller, şahsi hırslar emin olunuz ki sadece dini ve mili hislerin boğulmasından ileri gelmiştir. Karşısındakini aç bırakarak cebindeki parayı alan ve sefahatlerine sarf eden bir insanda eğer bu mukaddes hisler olsaydı, içtimai bir cinayet olan bu halleri tecviz etmez, millettaşlarının felaketlerine acırdı.

Maarif Nezareti takip ettiği usulde, Ulum-u Diniye (Dini Bilgiler) tedrisatını önemsiz bir mesele saymıştır. Hâlbuki en çok ehemmiyetli telakki edilecek bir mesele varsa, o da budur. Şimdiye kadar Dini Bilgiler dersi ehemmiyetsiz görülmüştür. Bu ders için tayin edilen öğretmenlerde gerekli niteliklerin bulunup bulunmadığına o kadar önem verilmemiştir. Hâlbuki bu ders diğer derslerden daha mühimdir. Çünkü Ulum-u Diniye muallimi karşısındaki talebenin ahval-i ruhiyesine, maneviyatına hâkim olacaktır. O maneviyata hâkim olabilmek için kendisinde lazım gelen, vasi fazilet, geniş irfan derin vukuf bulunmak icap eder. Herhalde bu mesele ehemmiyetsiz telakki edilecek bir mesele değildir.⁴⁴

Günaltay'ın betimlediği sorun, dönemin İslamcılarının hemen hepsinin kafa yorduğu bir problemdir. Günaltay, din eğitimcisinin formasyonu ile ilgilenirken, dönemin diğer bazı İslamcı aydınları, sadece öğretilen bilimlerin bile insanda Allah'a yönelik bir irfan, sevgi ve kulluk hissi uyandıracağını söylemişlerdir. Günaltay, vatanın ilerlemesi fen tahsili yapan gençler sayesinde temin edileceği gibi sosyal hayatımızın yükselmesi, üstün ahlakımızın tekâmülü de bu gençlerin dini hissiyat ile süslü olmalarına bağlıdır, demektedir.⁴⁵ Bu sözleri, bir diğer İslamcı aydın

⁴⁴ Osman ERGİN: a.g.e, 1371–1373; zkr. Abdurrahman KÜÇÜK, a.g.m, 124–125.

⁴⁵ GÜNTAY: a.g.e, 280.

olan Said Nursi'nin hakikat-gerçek telakkisi ile örtüşmektedir: 'Vicdanın ziyası, ulum-u diniyedir. Aklın nuru, fûnûn-u medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecelli eder. O iki cenah ile talebenin himmeti pervaz eder. Ayrıldıkları vakit; birincisinde taassup, ikincisinde hile, şüphe doğar.'⁴⁶ Bu iki münevverin fikirlerinin benzerliği, bize dönemin İslamcı akımın temsilcileri arasında geniş bir fikir geçişliliğinin bulunduğunu göstermektedir.

M. Şemseddin Günaltay, din eğitimi ile ilgili olarak, ders öğretmenlerinin hangi vasıflarda olması gerektiği hususunda şunları söyler:

- 1- Din-i Ahmedî'nin hakikatlerine, hakkıyla vakıf,
- 2- Dünyanın ahvalinden haberdar,
- 3- Fen (bilim) ve felsefede vukuf sahibi,

Günaltay'ın, fen ve felsefe dalında bilgi sahibi demeyip, vukuf sahibi kavramını kullanması ayrıca dikkat çekicidir. Daha sonra Başbakanlığı döneminde açacağı, İlahiyat Fakültelerinin programının buna göre tasarımlanmasını sağlayacaktır.⁴⁷

Başbakanlığı sırasında resmi din eğitimi yapılmasına dair görüşmeler ve konunun basına yansımaları, Başbakanlık arşivlerine şu şekilde gerçekleşmiştir.

C. H. P. Meclis Grubu başkan vekilliğinden:

C. H. P. Meclis Grubu Genel Kurulu bugün (20. V. 1948) İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu'nun başkanlığında toplandı.

1- Söz alan Başbakan, Memurin Muhakemat Kanununun prensipleri hakkında bir karara varılması için gündemde bulunan ve konuşulması bugüne bırakılan konu üzerinde hükümetçe hazırlanan teklifi getirdiğini, bunun evvel emirde bir parti komisyonunda görüşülerek acele

⁴⁶ Said NURSI: Münazarat, (İstanbul, 1992), 69.

⁴⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 281.

sonuçlandırılıp Genel Kurulda müzakereye arz olunmasının daha uygun olacağını bildirdi.

Bunun üzerine söz alan hatipler mütalâalarını söylediler. Neticede, bu mevzua ait prensiplerin kurulacak parti komisyonunda görüşülerek bir karara bağlandıktan sonra Genel Kurulda müzakereye arz olunmasına çoğunlukla karar verildi.

2- Dinî öğretim konulan hakkındaki parti komisyonu raporunun imam ve hatip gibi din hizmetlerini ifa edecek elemanlar yetiştirilmesi lüzumuna taalluk eden ikinci maddesinin müzakeresine devam olundu.

Konu etrafında yapılan uzun tartışmalardan sonra başkanlığa verilen önergeler okunarak: Millî Eğitim Bakanlığına bağlı kurslar açılması ve buraya ortaokul mezunlarından askerliğini yapmış kimseler alınması suretiyle memleket ihtiyacını karşılamak üzere din hizmetlerini görece elemanların yetiştirilmesi prensibinin tespitini teklif eden önerge çoğunlukla kabul edildi ve saat 18.30 da oturuma son verildi.

21 Mayıs 1948

Konuyla ilgili CHP'nin yayın organı olan Ulus Gazetesi'nde çıkan bir haber ise partinin sakıncalarını ve uyarılarını halka iletiyordu:

Lâiklik ve Din Hizmetleri

Epeyce zamandan beri C.H.P. Meclis Grubunca incelenmekte bulunan din öğretimi işinin, imam-hatip yetiştirme işini ilgilendiren kısmı, geçen Perşembe oturumunda kesin bir prensip kararma bağlanmış bulunuyor. Buna göre Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurslar açılması ve bunlara ortaokul mezunlarından askerliğini yapmış kimseler alınması suretiyle memleket ihtiyacını karşılamak üzere din hizmetlerini görece elemanların yetiştirilmesi esası çoğunlukla kabul edilmiştir.

Hatırlarda olduğu üzere C. H. P. Meclis Grubu - ilkokullarda din öğretimi esaslarını, laiklik prensibini göz önünde tutarak - daha geçen Şubat sonunda tespit etmişti. Buna göre, ilkokulların son iki sınıfında verilmesi prensip olarak kararlaştırılan din derslerine çocukların katılması tamamen ihtiyari ve bilhassa velilerin rızasına bırakılmıştır ve bunlar okul içinde fakat ders saatleri dışında yapılacaktır.

Aynı konuya bağlı olarak imam ve hatip gibi din hizmetleriyle uğraşan elemanları yetiştirecek Öğretim müesseseleriyle yüksek din bilginlerinin yetişecekleri İslâm İlahiyat Fakülteleri kurulması işinin görüşülüp karara bağlanması, meselenin ciddiyet ve ehemmiyetiyle mütenezip geniş incelemelerin tamamlanması için, sonraya bırakılmıştı. Bu konuda üyeler arasında prensipten ziyade tatbikata ait bazı esaslı görüş ayrılıkları da belirmiş bulunuyordu. Kanaatimize göre Parti Grubunun son kararı, meseleyi en isabetli bir hal şekline ulaştırmıştır. Bütün dereceleriyle din öğretimi işinin nezaketi, konunun lâiklik prensibimizle sıkı ve çapraşık ilgisinden doğmaktadır. Din fikirlerinin, siyaset ve dünya işlerinden ayrı tutulması zaruretinin ifade eden lâiklik, bizim için yalnız bir parti prensibi olmaktan ziyade inkılâpla kurulan yeni Türk Devletinin ayırıcı vasfı ve temelidir. Bu bakımdan, onu zedeleyecek her hareket ve zarar, prensipsizlik çerçevesini aşarak devletin varlığını sarsmaya kadar gider.

Din öğretimi işini, ince eleyip sık dokumamız bundan ileri geliyor. Esasında lâiklik, gerçek manasıyla vicdan ve dinî kanaat hürriyetinin tek sağlam garantisidir. Bu hürriyet, inan, amel ve telkin hürriyetleri gibi birbirine bağlı üç hakkı ihtiva eder. Bunların gerçekleşmesi için yalnız devletin bu haklara karışmaması yetmez. Bir yandan sahiplerinin bu hakları kullanmaları imkânlarını hazırlarken diğer yandan başkaları tarafından bu hürriyetlere yapılacak müdahaleleri ve bunların kötüye kullanılmasını önlemesi de lâzımdır.

Dinî telkin hürriyeti, her şeyden önce ana ve babanın - bilhassa henüz rüşte ulaşmayan - çocuklarının dinî kanaatleri üzerinde serbestçe

müessir olmaları hakkını tesis eder. Gerek bu bakımdan, gerek amel ve ibadet hürriyetinin gerçekleşmesi hesabına, din öğretimi serbestisiyle yetecek derecede din hizmetlerini görececek elemanların yetiştirilmesi her memleket için bir ihtiyaçtır. Ancak gerek bu ihtiyacın karşılanmasında, gerek bu hakların kullanılmasında ana kanunların çizdiği çerçeveye bağlı kalmak da bir zarurettir.

Kanunsuz, ne nizam- ne de hayat mümkün olamayacağı için en ileri ve hür demokrasilerde de, devlet kanunu, fert değil cemiyet için dinin emrinden Önce gelir. Ana kanunların devlet için tehlikeli, emniyet, ahlâk ve amme intizamına aykırı sayarak menettikleri işler, bir ibadet veya bir dinî kanaatin ifadesi halinde yapılmakla caiz veya makbul bir hal alamazlar. Devlet nizamiyle ilgili bütün meselelerde olduğu gibi, din işlerinde de devletin murakabe hakkı bundan doğar. Bundan başka yürürlükte olan kanunlar bütün hürriyetlerle birlikte din ve vicdan hürriyetinin de şuurlarını teşkil eder. Netice itibariyle din öğretiminin, Devlet Murakabe ve Kontrolüne tâbi olarak genel eğitim ve Öğretim kanunları çerçevesinde teşkilâtlandırılması bir zarurettir. Bu bakımdan hangi dereceden olursa olsun din öğretimi okullarının, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak açılması, bizim kanaatimize göre, tevhidi tedrisat kanununa da aykırı düşerdi.

C.H.P. Meclis Grubunun prensip kararı, memleket ihtiyacını karşılayacak kadar din hizmetleri görececek elemanlar yetiştirilmesi imkânını sağlıyor. Devletin bu işteki rolünü, kanuni esasların gözetilmesini temin edecek umumî bir murakabe görevine hasretmekle lâiklik prensibini her türlü ihlâl ihtimalinden koruyor. Kursları Millî Eğitim Bakanlığına bağlamakla, bu murakabenin öğretim işlerinde yetkili, teknik bilgi ve imkâna sahip bir devlet organı tarafından yapılmasını temin ediyor. İmam - hatip olarak yetişeceklerin ortaokul mezunları olmasını şart koştukça, ileride din hizmetlerini göreceklere aydın ve ileri fikirli vatandaşlardan ayrılması imkânını hazırlıyor.

Kararın, bu ana çerçeve içinde belirtmeğe çalıştığımız isabeti, onu tatbik edeceklerin mesuliyetini büsbütün artırıyor. Teferruatın tespitinde ve işin tatbikinde da gösterileceğine emin olduğumuz aynı duygulu dikkat, titiz sorumluluk duygusu sayesinde cemiyetimiz için sosyal ve siyasi önemi büyük bir davanın, başarıyla halledileceğine kani bulunuyoruz. Bu münasebetle hakiki din bilgilerini yetiştirecek İslâm İlahiyat Fakülteleri işinin, muhtar üniversitelerimizce vakit kaybetmeden ele alınması zamanının artık geldiğine de işaret etmek istiyoruz.

24 Mayıs 1948 tarihli Ulus Gazetesi- Ankara⁴⁸

İmam-hatip kursları ile ilahiyat fakültelerinin açılması hususu T.B.M.M.'de ateşli tartışmalara konu olmuştur:

Van Milletvekili İbrahim Arvas'ın Türk-İslam İlahiyat Fakültesine ve ilkokullarda okutulacak din derslerine dair sorusuna cevap veren Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu bu münasebetle ilkokullara konulması düşünülen, seçmeli din dersleri konusunda henüz zaman ve para ayrılmadığını söylemiştir.

Bakanın açıklamasını takiben kürsüye gelen İbrahim Arvas, bakanın açıklamalarının kendisini tatmin etmediğini söyleyerek, açılacak olan imam hatip kurslarının rağbet görmemesi sebep olacak muhtemel hususlara temas etmiş ve orta mektep mezunu ve askerliğini yapmış kimselerin cüzi bir para ile elbette imam veya hatip olmayacaklarını bildirmiştir. İlkokullardaki din derslerinin de tatil günlere veya ders saatleri dışına girmesi yüzünden rağbet görmeyeceğini söyleyen hatip, bakanlığın din mevzuunda vazifesini ihmal ettiğini ileri sürerek sorusunun gensoruya tahvilini istemiştir.

Tekrar söz alarak kürsüye gelen Millî Eğitim Bakanı cevaben şunları söylemiştir:

⁴⁸ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1948/mayis1948.htm>

Tevhidi Tedrisat Kanunu medreseleri kaldırmış ve bütün tahsil işlerini Maarif Vekâletine, şimdiki adıyla Millî Eğitim Bakanlığına bağlamıştır. Sonradan 1926 yılında çıkan Maarif Teşkilât Kanunu bakanlıklara yalnız meslekî manada kurslar ve mektepler açmak salâhiyetini verilmiştir. Başka bakanlıklar da bir takım meslekî mektepler açmıştır. Amma asıl hedef istihsal edilmiş, umumî terbiye müessesesi olan mektep, tek mektebe irca edilmiştir. Başka bakanlıklar tarafından açılan mektepler kendi yollarında inkişaf etmişlerdir. Fakat son zamanlarda bu okulların da yavaş yavaş, Millî Eğitim Bakanlığına devri cihetine gidilmektedir. Bunun sebebi bizim teknik ve meslekî öğretim teşkilâtımızın tamamlanması ve bu işi başarabilecek bir seviyeye gelmiş olmasıdır ki şayanı şükrandır. Bu arada dinî meslek mektepleri açmak vazifesi de Millî Eğitim Bakanlığına verilmiştir.

1924–1925 yıllarında açılan İlahiyat Fakültesinin 284 talebesi vardı. Bu talebe, 1926–1927 yıllarında 167'ye, 1927–1928 yıllarında 53'e; 1929 - 1930 yıllarında 35'e, 1932–1933 yıllarında 20'ye düşmüştür. 1933 yılında üniversitede yeni bir teşkilât yapıldığından, İlahiyat Fakültesi, İslâm İlimleri Tetkik Enstitüsü şekline ifrağ edilmiştir. Bu enstitü de bir müddet çalışmış, 1941 yılında talebesi ve hocası kalmadığından kapatılmıştır. 1924 yılında dört sınıflı imam ve hatip mektepleri açılmıştır. Bunların sayısı evvela 29 olduğu halde 1925'te 26, 1926'da 20, 1927'de ikiye düşmüştür ve bunlar 1930 senesine kadar devam etmiştir. Sonra talebe bulmamış ve kapanmıştır.

Okullarımızda din tedrisatı ve meslekî din öğretimi yolunda teşebbüse girişilmiştir. Bu meselenin gerek kamutayda, gerek partiler nezdinde müzakerelere mevzu olduğunu hatırlarsınız. Muhtelif nokta-i nazarlar ileri sürülmüştür. Fakat hükümet hâkim noktayı nazara göre, tedbirlerini almış, ciddî, samimî olarak tedbirlerini, almıştır. Bu işlerin hükümet tarafından veyahut herhangi bir Bakan tarafından tavik edildiği asılsızdır. Bunlar tavik edilmiyor, tanzim yolundadır.

Okullardaki din dersleri için kitap yazılması lâzım gelmiş, Diyanet İşleri'nde kurulmuş olan bir komisyon bu kitaplar üzerinde faaliyete geçmiştir. Bu kitap Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Heyetince de tetkik edildikten sonra çocuklara verilecektir. Bu derse kitapsız başlanmasını istemedik. Elde kitap olması zaruretime kani olduk. 1.600.000 ilkokul çocuğumuz vardır. O ölçüde kitaplar basılacaktır. Onun için iş bir parça zamana muhtaçtır. Bu işe ait muamelelerde bakanlığımca hiç bir tavik yapılmamıştır. Bu programlar geldiğinin üçüncü günü Talim Terbiye Heyetince tetkik edilmiş ve tarafımdan tasdik olunmuş bulunuyordu.

İmam Hatip kursları için altı yerde hazırlık yapılmıştır. Bunlara rağbet azdır. İstanbul'da 14 kişi, Ankara'da 6 kişi kaydolunduğunu öğreniyorum. İmam Hatip kurslarının müfredat programları Diyanet İşlerindeki Komisyonca hazırlanmış, Talim ve Terbiye Heyetince tetkik edildikten sonra tarafımdan tasdik edilmiş ve Millî Eğitim Müdürlüklerine gönderilmiştir. Dershaneler de hazırdır. Hocaları tayin edilmek üzeredir, bu kurslar bu ay içinde açılacaktır. İlahiyat Fakültesi meselesi de İstanbul ve Ankara üniversitelerince tetkik edilmektedir. Buna ait kadro kanunu yüksek huzurunuzda gelecektir.

Sual sahibi arkadaşına hatırlatmak vesilesiyle yüksek huzurunuzda şunu tekrar etmek isterim, arkadaşlar. Bu tedrisata yeniden başlamamız demek, 25 sene evvel bıraktığımız yerden başlamamız demek olmayacaktır.

Medreseleri açmayacağız ve açtırmayacağız. Okullarımızdaki din tedrisatı ve meslekî din tedrisatı yeni Türk cemiyetinin ve Atatürk inkılâbını sevmiş ve benimsemiş olan bütün Türk Milletinin arzularına ve ihtiyaçlarına göre tanzim edilecektir.

Bakanın açıklamasını müteakip tekrar söz alan İbrahim Arvas, kimsenin tekrar medreselerin açılmasını istemediğini söyleyerek hazırlanan

birçok tasarı arasında İlahiyat Fakültesine ait teşkilât ve kadro tasarısının da hazırlanabileceğini söylemiştir.⁴⁹

Günaltay hükümeti döneminde ilahiyat fakültelerinin ve imam-hatip kurslarının açılması yukarda da görüldüğü üzere çok sıkıntılı olmuştur. Günaltay'ın Başbakanlığı döneminde, 15 Şubat 1949'da ilkokullarda din dersinin okutulmaya başlanmıştır. 31 Ekim 1949'da İlahiyat Fakültesi'nin Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak açılmıştır.

1925 yılında 285 olan İlahiyat Fakültesi öğrencisi sayısının yedi yıl sonra 1932 yılında 20'ye inişinin altında, Bu fakültelerin İslam Dini'ni reforma tabi tutmaya kalkışmalarını öne sürenler de bulunmuştur. Şemseddin Günaltay'ın da aralarında bulunduğu bir grup İlahiyat hocası, camilere oturacak sıra ve gardırop konulması, buralara ayakkabılarla girilmesi, müzik aletleri ve müzisyenler sayesinde müzik icrası, ibadet dilinin Türkçe olması ve hutbe uygulamasının felsefi bir içerikli rehberliğe dönüştürülmesini hükümete tavsiye etmişlerdir. Bu tavsiyelerden sadece Türkçe ezan uygulanabilmiştir.⁵⁰ Ayrıca Günaltay, açılan ilahiyat fakültelerine niçin fıkıh dersi konmadığını ise: 'Biz zaten fıkıhı kaldırdık, bizim hayata dair bütün kanunlarımızı Meclis yapar' demiştir.⁵¹

İlahiyat Fakültelerinin yeniden açılmasını bazı yazarlar, ülkede yükselen dini atmosferin havasını almak ve böylece CHP'yi iktidarda tutmak için olduğunu savunurlar. Bunlardan Sadık Albayrak şöyle diyordu: ' İnönü, Kur'an Kursları, İmam Hatipler ve İlahiyat Fakültesi'nin açılmasına izin veriyordu. CHP'nin genç kurmayları olan Nihat Erim, Tahsin Banguoğlu, Cemil Said Barlas ve Sadi Irmak'tan da bir sonuç alamayan CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, bu sefer de Şemseddin Günaltay'ı dinî atmosferin havasını almak için Başbakanlığa atıyordu.

⁴⁹ www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/ocak1949

⁵⁰ Abdülhamid YENER: Ezanın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları, Köprü Dergisi, sayı 66, (yer yok,1999), 35.

⁵¹ Ahmet TAŞGETİREN: Yeni Şafak Gazetesi, 3 Kasım 2003, www.misak1.com

Kur'an kursları ile İmam-Hatip Okulları'nın yanında, bir de Ankara Üniversitesi'ne bağlı bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulması, CHP'nin 27 yıllık saltanatının yıkılmamasına yetmemiştir.⁵²

Ülkemizde dini hassasiyetleri olan kesimler için, pek de güzel şeyler hatırlatmayan ve kabulünden 41 yıl sonra (12.04.1991) kaldırılabilen 163. madde de, Şemsettin Günaltay hükümetinin icraatlarından. Öncelikle 10 Haziran 1949 tarihinde, 5439 sayılı ek ceza kanunu olarak, CHP ve DP oylarıyla kabul edilen bu maddenin tam metni verilecektir:

“Madde 163- Laikliğe aykırı olarak devletin içtimai veya iktisadi veya hukuki temel nizamlarını kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse, iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler ve girmek için başkalarına yol gösterenler, altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezası ile cezalandırılırlar.

Dağılmaları emir edilmiş yukarıdaki yazılı cemiyetleri sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk veya idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır.

Siyasi menfaat temin veya şahsi nüfuz temin eylemek veya her ne suretle olursa olsun laiklik esasını sarsmak maksadı ile dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes sayılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse, bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Yayın yeri veya yayın maksadı veya yayın konusu bakımından az zarar umulan hallerde failine altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir. Bu maddede yazılı olan cemiyetler hakkında 141. maddenin son fıkrası hükmü yürür. ”

⁵² www.yenisafak.com.tr/diziler/siyasi/siyasi15.html

141. maddenin son fıkrası ise iki kişinin dahi birleşmeleri ile cemiyetin vücut bulacağını ifade etmektedir.⁵³

163. madde ile ilgili müzakerelerde ilk sözü alan Millet Partisi Meclis Grubu Başkanı Osman Nuri Köni, laiklik hakkında uzun izahlar yaptıktan sonra, laikliğin tamamen tatbik edilip edilmediği konusunu ele almıştır. Diyanet İşleri ve Evkaf bütçesinin hükümetçe hazırlandığını, din eğitimi işleri ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın meşgul olduğunu söyleyen Köni: 'Laiklik bu mudur?' demiş ve şöyle devam etmiştir: 'Türkiye'de Hristiyanlar, Museviler var. Din işlerini cemaatler görür, bütçeleri buraya geliyor mu? İşlerine karışıyor muyuz? Bu ayrılık gayrılık nedir? Onlar, bu sahada mümtaz yaşıyorlar demektir.

İbadet şekline de karışıyoruz. Şöyle kamet getirilecek, böyle ezan okunacak diye. Hükümetin getirdiği bu tasarıda vicdan hürriyeti ile laiklik ayaklar altına alınmaktadır. Ayrıca anayasayı da heder ediyoruz. Ne din ne de dinsizlik istismar edilemez. Dinsizlik temel ittihaz ediliyor. Bu tasarı ise dinsizliğe revaç vermektedir. İçindeki hükümlerde din-i İslam'a tecavüz vardır. Başbakan, demokrasi getirmek istiyor ama onun asıl hedefi hürriyetsiz hürriyet ve hürriyetsiz demokrasi kurmaktır. Maksat, tahakkümü yaşatmak, istibdadı tahkim etmek, halkı esir olarak köle olarak yaşatmaktır.

Sonra Başbakan'a dönerek: Size bir şey söyleyeceğim, kim darılırsa darılsın. Hükümet-i Osmaniye'nin son zamanlarında, bilhassa Mütareke devrinde, memleketi asla sevmeyen bir sadrazam vardı. Damat Ferit, öyle değil mi? Türkiye Cumhuriyeti'nin Damat Ferit Paşası ise, bu Şemseddin Bey'dir.'

Tasarıyı eleştiren ve savunan kimseler görüşlerini açıklamaya devam etmişlerdir. Bu sırada söz isteyen Başbakan Şemseddin Günaltay kürsüde şunları söylemiştir: 'Vatan duygusu ile bütün arkadaşlar, getirilen kanunun lüzumuna inanıyorlar. Komünizme aleyhtar bulunuyorlar.

⁵³ Türk Ceza Kanunu: (İstanbul, 1990), 53.

Memlekette her ne suretle olursa olsun bir irticanın baş göstermesini istemiyorlar. Memlekette irtica yoktur diyorlar. Bunu ben de kabul edeyim. Fakat arkadaşlar irtica komünizm siması altında tezahür edebilir ve edildiği zamanları da görmüşüzdür. Vaktiyle inkılâplar yapıldı. Bugüne kadar irtica olmadı, diyorlar. Birçok hadiseleri unuttukları anlaşıyor. Birbirini veyl eden irtica kıyıamlarının, vuku buldukları zamanları da unutmayalım ki, Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte bulunuyordu. İrtica ve ihtilaller için İstiklal Mahkemeleri kurmak imkânı mevcuttu. Bütün bunlara rağmen bu isyanlar oldu. Şimdi deniliyor ki; bütün bu fenalıklar olmasın, hepimiz aleyhindeyiz ama bunu önleyecek kanun yapmayın. Bunun manasını ben anlayamadım doğrusu. Kendileri izah ederlerse çok iyi olur. Biz kimseyi asmıyoruz, kesmiyoruz. Bir hadise olmadan evvel, senin zihninden şöyle bir mesele geçmiş, diye kimseyi mahkemeye göndermiyoruz. Hükmü verecek olan mahkemedir. Fiil sabit olduktan sonra, tebarüz ettikten, meydana çıktıktan sonradır ki, mahkemeye vermek salahiyeti istiyoruz.

Sayın arkadaşlar; evvela şunu belirtmek istiyorum ki, bu kanun demokrasiyi yaşatmak için getirilmiştir. Demokrasi, bir millette sükûn olursa, herkes serbestçe fikir ve kanaatini söyleyebiliyorsa, o vakit yaşar.

Laisizm, devlet işlerine yani milletin hayati kanunlarına esas olarak başka kaynaklara müracaat etmeksizin Büyük Millet Meclisi'nin hükümlerini sağlamaktır. Din ile dünyayı ayırmanın manası budur. Laisizmi dünya işlerine, din işlerini karıştırmamak diye tarif ediyorlar. Bundan laikliğin bir nevi dinsizlik olduğunu çıkarmaya çalışıyorlar. Fakat laikliği böyle algılamıyoruz. Bizim anlayışımızda laiklik, bizim hayata ait bütün kanunlarımızı Büyük Millet Meclisi yapar demektir.

Herkes vicdanen hürdür, inandığı şeye hür olarak inanır. Biz Müslüman olmak itibarıyla, Hz. Muhammed'in din olarak telkin ettiği her şeye inanıyoruz ve ona göre ibadetlerimizi yapmakta serbest bulunuyoruz. Din de bu demektir. Evet, ibadette hürüz, hiç kimseyi camiye gitmekten men etmiyoruz. (Osman Nuri Köni'ye hitaben) Yahudilere ağzının suyu

aktı. Hâlbuki Müslümanlar da onlar gibi serbestçe camilerine gidebiliyor ve ibadetlerini yapıyorlar. Bu memlekette hiç kimse Müslümanların ibadetlerine mümanaat edemez, edemeyecektir de.

Osman Nuri Köni'nin sataşmalarından sonra şöyle devam etmiştir.

İlk mektepte din dersleri okutturmaya başlayan Hükümet'in başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam-hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette, Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat fakülteleri açan bir hükümetin başkanıyım.⁵⁴

Şemseddin Günaltay Başbakanlığı sonrasında da din öğretimi meselesine yer yer değinmiştir. Kendisinin kamuoyunu etkileme gücüne, şu olayı örnek olarak zikredebiliriz. Bir keresinde, din öğretimi adı altında komünizm propagandası yapıldığını söylemiş ve bu sözü üzerine kendisine cevap olmak üzere bir kitap yazılmıştı. Kitabın yazarı şöyle diyordu: “ Beni bu küçük eseri neşretmeye sebep, sabık Başvekil ve İstanbul CHP’si İl Başkanı Ordinaryüs Profesör Mehmet Şemseddin Günaltay’ın İstanbul’da 12 Nisan 1959 tarihinde Sarıyer Bahçeköy Ocağı’nın açılış vesilesi ile yaptığı konuşmasıdır. Sabık Başvekil mezkûr tarihte ezcümle şöyle söylemiştir: ‘Türkistan, Romanya, Bulgaristan ve Romanya gibi yerlerde, Kızıl Casusluk Mekteplerinde suret-i mahsusa yetiştirilip, göçmen ve mülteci sıfatları altında yurda sokulup, dini istismar ederek faaliyet gösteren sahte din adamlarına tesadüf edilmektedir. Dini siyasete alet eden kızıl ajanlar, köylerde din âlimi kisvesine giriyorlar’ demiştir.” Türkiye’deki Göçmenler ve Ş. Günaltay’a cevap adlı kitabın yazarı Günaltay’a İstiklal savaşı ve sonrasında Balkan Türklerinin çektiklerini hatırlatıp kendisini somut verilerle iddiasını ispata çağırmaktadır. Türkiye hudutlarının dışında kalan Türkler, eğitim-öğretime Osmanlı döneminde olduğu gibi devam ediyorlardı. Bundan hareket eden Aydınli, ‘ Eğer, her

⁵⁴ TBMM Tutanak Dergisi: VIII. Dönem, içtima: 3, c.20, 575–598, zkr. Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 100–103.

medrese mezunu komünist ise, Şemseddin Günaltay da komünisttir. Zira medreseden mezun, istibdat devrinin softası, mollası, yobazıdır' demektedir. Ardından da Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 'Yurtta dini bilgilere hakkıyla vakıf din adamı yoktur' sözünü naklederek, Eğer hakikaten din adamları kültürsüz ise, arzu edilen sayıda, evsafa din adamı yoksa bunun müsebbibi sizsiniz. İslam Kolejleri, İslam İctihadını Tedkik Akademileri açıp muasır malumatla mücehhez vaiz, imam, müftü, muhaddis, müfessir, müsteşrik yetiştirmeli ve klasik tedrisattan, inkılâp rejiminin din adamlarını çok uzak tutmalıydınız. Hâlbuki sizler bu fikirleri, tatbik etmek değil, sağda solda serdedenleri de tehdit ettiniz. İslami fikirlerin inkişafını önlediniz. Dini tedrisatın önüne mânialar ihdas ettiniz.⁵⁵

Bütün bu eleştirilere rağmen gerçek olan şey şudur ki Günaltay, din öğretiminin önemini kavramış, din konusundaki cehaletin en büyük tehlike olduğunu sezmiştir. 1936 yılından beri ara verilmiş olan din öğretimini yapacak ve Türk Milleti'nin dini yönden aydınlatacak İlahiyat Fakültesi'nin açılmasını sağlamıştır. TBMM tarafından 4 Haziran 1949 tarihinde Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak İlahiyat Fakültesi'nin açılması kabul edilmiştir. Bugün 600'e ulaşmış İmam- Hatip Liseleri'nin ve sayısı 24'e varmış İlahiyat Fakültelerinin başlangıcı ve kaynağı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olmuştur. Bu Fakülte'nin, Türkiye'nin dini konularda bilgi sahibi olmasında ve İslam'ın gerçek olarak öğrenilmesinde katkısı büyüktür. Bu katkıda en büyük pay, M. Şemseddin Günaltay'a aittir.⁵⁶

i. Medreseler Ve Bunların Topluma Tesirleri

Medreseler, İslam dininin doğuşundan sonra ortaya çıkan ve Kur'an, hadis, tefsir (Kur'an yorumu), kelam, fıkıh (İslam hukuku), felsefe, riyaziye (matematik), mantık, tarih ve tıp gibi bilimlerin okutulduğu öğretim

⁵⁵ Ahmet AYDINLI: a.g.e, 2-25.

⁵⁶ Abdurrahman KÜÇÜK: a.g.m, 125.

kurumudur.⁵⁷ Kendisi de medrese tahsilinden geçen birisi olarak Günaltay'ın medreselere bakışı durum tespiti yapar cinstendir. O her şeyden önce medreseleri ileri ve geri kalmış medreseler olarak ikiye ayırarak değerlendirmesini yapmıştı.

Günaltay'a göre, Osmanlı saltanatının kuruluşundan beri, medreseler, milli ve fikri hayatımız üzerinde tesir icra etmeye başlamışlar ve bu yolda hâkim bir konumda olmuşlardır. Tarihimize şeref bahşeden büyüklerin tamamı medreselerin mahsulüdür. İleri medreseler kuruldukları zaman için pek makul esaslar, pek derin ihtiyaçlar üzerine kurulmuştu. İstanbul'u fetheden Fatih, satvet ve şevketin (gücün ve büyüklüğün) en sağlam dayanağının maarif olduğunu, İslamiyet'in bütün manası ile tam inkişafının ilim ve fenler ile mümkün olacağını takdir ederek, ebedi makberesi etrafına dar'ul-irfanları inşa ve tesise başladı. Fatih, İstanbul'un en yüksek tepelerinden birinin üzerine yükselttiği cami-i şerifin etrafında, yüksek ilimler tedrisine mahsus olmak üzere sekiz de medrese bina etmişti. İslam medrese teşkilatı çok esaslı bir surette kurulmuştu. Endülüs'te Mesleme Üniversitesi'nde tahsilini tamamlayarak, papalığa kadar yükselen Silvester (II) ve emsali bu teşkilatı aynen Avrupa'ya ithal etmiştir.

Avrupa'nın üniversiteleri(dar'ul-fünun) bizim sahnlarımızın, kolejleri (idadi-lise) de musılalarımızın taklididir. Hayret verici tekâmül ve terakkilerine rağmen, Avrupa üniversiteleri birçok hususta bu eski esasları muhafaza etmişlerdir. Hatta eski üniversitelerinin binaları bile az çok farkla bizim medreseleri andırır. Şubelerin taksimi de bizim eski sahnların taksimine benzer. Bizde musılayı ikmal eden talebeye Mülazım denirdi. Avrupa'da aynı tahsil derecesini geçiren zat, Bachelier oluyor. Bizdeki Müderrislik, Avrupa'nın Licence ünvanına mukabildir. Bizde kitap telif etmek, ilmi münazaralarda bulunmak suretiyle Kudvet'ul-ulema derecesine

⁵⁷ Gelişim Hachette, 'Medrese', c.7, (yer yok, 1993), 2646.

yükseliniyordu. Avrupa'da da aynı suretle yani tez imtihanını vererek Docteur unvanı kazanılıyor.

Avrupa Doğu'dan aldığı esasları geliştirdi. Alabildiğine tekâmüle yürüdü. Hâlbuki Doğu bu sağlam esasları unutmuş, alabildiğine çöküşe koşmuştur.⁵⁸

Esasen Endülüs medreselerinde eğitim öğretim yapan Hristiyan gençler ülkelerine döndükleri zaman Hür Düşünce adında bir ilmi heyet oluşturmuşlar ve Avrupa'yı dini baskıdan kurtarmaya çalışmışlardır. Avrupa özgür düşünceyi, İslam medreselerine borçludur.⁵⁹

Bir milletin saadet sehпасı; ahlaki yücelikler, fikri kudret ve maddi satvetten ibarettir. Bunlardan birine arız olan hastalık diğerlerine de sirayet eder. Birinin çözülmesi, derhal diğerinin inkırazına meydan açar. Kanuni'nin mağlup olmaz orduları Macaristan yaylalarında, yılgınlık bilmez donanması Hindistan sahillerinde cevelan ediyordu. Saltanatın beyni İstanbul'da ise, zevk u safa demleri, içki âlemleri, saray halkına boyun eğdiriyor onları için için kemiriyordu. Milli saadet sehпасının bir ayağı, ahlaki güzellikler bu zamanda çürümeye yüz tutmuştu. Yeniçeri Ocağı'nın içerisine, Padişah III. Murad'ın bir gösteri sırasında teveccühünü kazanan, canbaz, hokkabaz, perendebaz (takla atan), gibi köçeklerin Yeniçeri Ağası'nın itirazı üzerine vazifeden affına rağmen alınması ile ocak bekâretini kaybetmişti. Bu suretle devlet binasının ikinci ayağı maddi satvet de çürümeye yüz tutmuştu. Sıra üçüncü ayağa, fikri kudretin inkişaf yeri olan medreselere geldi.

Medreselerin gerilemesi daha yavaş olmuştu. Evvela hikemi ilimler (felsefe vb.) kaldırıldı, medreselerden. Müspet bilimlerin tamamı programlardan çıkarıldı. Farabi, Kindi, Gazali, İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, İbn-i Heysem, el-Biruni gibi isimler unutulurken, Miladi 240 yılında, Porphyrios

⁵⁸ GÜNALTAY: a.g.e, 157-162.

⁵⁹ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 342.

adlı Yunanlının yazdığı İsağoci (İsagoge) medresenin en feyizli kitapları arasına geçti.

Medreselerin çöküşüne, ilmiye sınıfının arasında ortaya çıkan zadeğânlık imtiyazının çok etkisi olmuştur. Günaltay'ın kastettiği zadeğânlık, bir kişiye kendi hüner ve mahareti ile değil de, mensup olduğu aile ve çevre yüzünden görev ve liyakat verilmesidir. Ona göre Padişahlar, en azından bir dönem için, beşikteki çocuklara, bunak ve dalkavuklara büyük ilmi rütbeler tevcih ediyorlardı. Zadeğânlar liyakatsiz olarak ilmi mertebeleri işgal ettikleri günden beri, çalışma ve gayret erbabına karşı her türlü ilerleme kapıları kapanmıştı. Zadeğânlık imtiyazlarının, mutlak ve müstebit iktidarların çocuğu olduğu bilinir. Müstebit hükümdarlar, her istediklerini yapabilmek için, etraflarında her arzularına itaatkâr bir seçkinler sınıfı oluştururlar. İstibdatçılar, bu şekilde hayat ve mutlulukları, kendilerinin hayat ve mutluluklarına bağlı zadeğânlarla hükümet ve saltanatlarını idame ederler. Haksız ilmî tevcihlerin kaydedildiği tarih sayfaları, aynı sütunlara devletin çöküşünü hazırlayan uğursuz olayların ana hatlarını da çizmiştir. Fikirleri öldüren, ruhları söndüren bu menfur devirler, ilim namına saçmalıklar, din namına hurafelerle beyinleri uyuşturarak memleketi baştanbaşa çorak bir araziye döndürmüştür.

Hülasa, medreseler hakiki birer dar'ul-irfan olarak şerefli mevkilerini korudukça, memleketin yükselmesine hizmet eden mütefekkir sınıflara kaynak olmuştur. Bu unvana hak kazanmayı kaybettikleri günden itibaren ise, varlık binasını sarsan karanlık beyinlerin türemesine mahsus birer atalet-gede (tembel barınağı) derekesine düşmüşlerdir.⁶⁰

Çöküş ve felaket silleleri altında kıvranan her millet, kurtulmak için kendisini teşkil eden her sınıf arasında kurtuluşa doğru bir cereyan açmaya mecburdur. Tedrici tekâmülü takip etmek için, bu cereyanlar, taklide değil, alışkanlıklar ve eski müesseselerin ıslahına yönelmelidir. Kesin ve faydalı sonuçlar bu şekilde alınabilir. Tartışma gerektirmeyen bir konu olarak, bu

⁶⁰ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 151-168.

memlekette en hâkim kuvvet din fikridir. Böyle olduğu için, halka tesiri en fazla olanlar bu fikrin temsilcileri, yani ilmiye sınıfıdır. Zaten medreselerde eğitim görenler de, çoğunlukla taşra kökenlidir. Medreseler ıslah edilir, ilim talebeleri aydınlatıcı ilimlerle donatılırsa, bunlar vasıtasıyla halkın irşadı son derece kolaylaşır. Memleket herhangi bir karışıklığa meydan verilmeksizin, ilerleme yoluna sokulabilir.⁶¹

Günaltay, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu müteakiben yayımladığı Maziden Atiye adlı kitabında, medreselerin birer ihtisas kurumu olması isteğini şöyle dile getiriyordu: Mektep-medrese ikiliği artık tarihe geçmelidir. İlkokulda birlik sağlanarak, medresede tabiat bilgileri, mühendislik, edebiyat, hukuk fakülteleri gibi ihtisas müesseseleri olmalıdır.⁶²

Günaltay'ın medrese eğitiminde ortaya çıkan soruna getirdiği çözüm önerileri, dönemin şartlarına göre çatallaşmıştır. 1915 ve 1923 yıllarında yukarda geçtiği şekilde, medreselerin ıslahından ve hatta ihtisas birimleri olmasından bahseden Günaltay, 1925 yılında ıslah fikrini ifade ettiği makaleyi yeniden bastırdığı kitabından çıkartarak, onun yerine şunları söylüyordu: İlim yuvalarını cehalet ve hurafe inlerine çevirenler medresenin mukadderatını hazırlamışlardır. Hayat hakkını kaybeden bir kurumun uğrayacağı akıbet ise ölümdür.⁶³ Günaltay, medreselerin birer uzmanlık birimi olması fikrinden ıslah edilmesi fikrine oradan da kaldırılmalarının gerektiği düşüncesine gelmiştir.

⁶¹ GÜNALTAY: a.g.e, 169–171.

⁶² GÜNALTAY: Maziden Atiye, 242.

⁶³ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 168.

j. Tekkeler Ve Topluma Tesirleri

Tarikatlarda şeyh ve müritlerin içinde yaşadıkları, ibadet ettikleri ve tarikat törenlerini düzenledikleri yere tekke denmektedir. Tekkenin diğer bir adı da dergâhtır.⁶⁴ İnkıraz amilleri ve içtimai buhran sebeplerini araştırırken tekkelerle, tarikatları hatıra getirmemek imkânsızdır. Doğu'da şeyhlikten şahlığa giden yolu, çok kısa zamanda alanlar olmuştur. Fatimiler, Murabıtlar, Hassan Sabbah, Bahaîler, İsmail-i Safevi, Şahkulu bu durumun örneklerindendir. Dervişliği siyasi ihtiraslara vesile edinen bu gibi serserilerin, Müslümanlar arasında ekmiş olduğu fesat tohumu, pek çok masum insanın beyhude yere kanlarını akıtmıştı. Pek çok mamureyi harap etmişti. Müslümanların içtimai hayatını çığırından çıkarmış ve nihayet onların arasında ahlaksızlığın geniş ölçüde yayılmasına sebep olmuştur. Bunların melanetleri, Müslümanları alabildiğine insanlıktan uzaklaştırırken, diğer taraftan birtakım büyük ve fazıl simalar da içtimai hayatın yükselmesine, hassas ruhların çoğaltılmasına ve ulvi kalplerin artması için çalışmıştı. Cüneyt Bağdadi, Rabia Adeviyye, Mevlana Celaleddin Rumi, Şeyh Galip gibi necip simalar bu gaye için çalışanlar arasındadır.

Tekkeler vaktiyle, hassas ruhlar, erdemli beyinler, ateşin kalpler, haluk ve necip simalar yetiştirmek, millette içtimai bir hayat uyandırmak, halkın irşadına hizmet etmek için açılmıştı. Her iyi şeyi bozan, zamanın geçmesi ile bu faydalı müesseseleri çığırından çıkarmıştı. Yerlerine gayesiz ve dikenli çıkmaz yollar, zinde ruhu öldüren yığın yığın atalet-gedeler dikilmişti. Geri kalmış medreseler son asırlarda, Gelenbevî misilli nadir birkaç zat yetiştirmişti. Tarikatlar ve dolayısı ile tekkeler ise Şeyh Galip ayarında bazı hassas insanlar yetiştirmiştir. Fakat çoğunluk, ne yazık ki böyle olmamıştır.

⁶⁴ Büyük Larousse, 'Tekke' mad. , c.22, (İstanbul, 1986), 11362.

Tekkelerin bugünkü halinin zamanın ihtiyaçları, asrın medeniyeti ile uzlaştırılmalıdır. Tekkeler, Müslümanların aydınlatılmasına hizmet etmelidir.⁶⁵

Günaltay medreselerin ıslahı konusunda gösterdiği kararsız tutumu, tekkelerin ıslahı konusunda da sergilemiştir. Şeyh Said İsyanı (1925) ile aynı zaman diliminde yayımladığı kitabında aynı yıl yayımladığı kitabında şunları söylüyordu: 'Şu sahifeler üçüncü defa basılırken, şeyhler dramının melun bir faciası Anadolu'nun doğu vilayetlerini sarsmaktadır. Cehalet ve irticayı temsil eden bu dram, din namına şimdiye kadar irtikâp edilen cinayetlerin en şeniidir. Şeyh Said ve hempalarının nuru zulmetle boğmak gayesine matuf olan bu caniyane hareketleri de gösteriyor ki, tekke denilen ve artık asli mahiyetini büsbütün kaybetmiş olan bu müesseseler, memlekette mikrop yuvası mahiyetinde birer kokmuş çıban şeklini almışlardır. Milletin hayati uzviyetini kurtarmak için bu çıbanları söküp atmak icap etmektedir. Mahiyetini kaybederek muzır bir şekil alan her müessese gibi, tekkeler de tarihe gömülmelidir. Aslında ilim ve edep mahfili iken birer cehalet ve şenaat yuvası haline gelen tekkeler için, artık hayat hakkı kalmamıştır. Buralara sarf edilen paralarla millet için daha faydalı müesseseler yapmak, daha hayırlı işler görmek zamanı gelmiştir.'⁶⁶

Tekkeler, yukarıda anlatılan tarihi süreç içerisinde daha Osmanlı Devleti zamanında kimi kısıtlamalara uğramışlardır. II. Abdülhamit (1842–1918) tarikatların çoğunun asıl hizmetlerinin dışına çıkması, kendi aralarında kavgalara varan mücadelelerini de göz önünde bulundurarak, birkaç tasavvuf ekolünün dışındakilerinin faaliyetlerine sınırlamalar getirmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşunun ikinci yılında ise, Şeyh Said İsyanını müteakip, 30 Kasım 1925 tarih ve 677 no'lu karar ile tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Ancak tekkeler zamanın Başbakanı Şemseddin Günaltay'ın 21 Ocak 1950 tarihli yazısı ile Meclis'e gönderilen

⁶⁵ GÜNALTAI: a.g.e, 173–176.

⁶⁶ GÜNALTAI: a.g.e, 175–177.

bazı türbelerin açılması ile ilgili yasanın kanun tasarısının, 4 Mart 1950'de kabul edilmesiyle tekrar açılmıştır.⁶⁷

Günaltay'ın tekke ve türbelerin dair yasa tasarısı vermesine neden olan olay şöyle gerçekleşmiştir: Mayıs 1949'da Başbakan Günaltay, İstanbul'daki gezisini sürdürürken Süleymaniye Camii yanındaki Mimar Sinan'ın türbesini ziyaret etmek istediğinde, vali türbenin kapalı olduğunu hatırlatır. Başbakan: ' Sinan'ın türbesi kapalı olur mu? Mimar Sinan gibi büyük bir dâhinin türbesinin kapalı olmasına Türk vicdanı razı olmaz. Bu nevi Türk büyüklerinin türbelerinin açılması için Meclis'e bir kanun sevk edecektir. Türbelerimizi çocuklar görüp gezsinler. İstanbul'un sahibi olduğumuzun delili bunlardır.'⁶⁸ Bu olay üzerine verilen yasa teklifinin kabulüyle, bazı türbeler ziyarete açılabilmiştir.

D. AİLE MESELESİ

Aile, biyolojik ilişkiler sonucu insan türünün devamını sağlayan, toplumsallaşma sürecinin ilk ortaya çıktığı, karşılıklı ilişkilerin belirli kurallara bağlandığı, o güne dek toplumda oluşturulmuş özdeksel ve tinsel (maddi ve manevi) zenginlikleri kuşaktan kuşağa aktaran, biyolojik, psikolojik, ekonomik, toplumsal, hukuksal vb. yönleri bulunan toplumsal bir birimdir.⁶⁹ Günaltay, toplumun temel taşıını meydana getiren ve onu meşrulaştıran, aile ve izdivaç konuları hakkındaki sorunları ortaya koyarak, onlara çözümler getirmeye çalışmıştır. Ona göre, mutlu unsurlardan meydana gelen milletler, ister savaş ortamlarında olsun, ister barış ortamlarında daima muzaffer olurlar. Bu vasıflara sahip milletler her gün daha hızlı ve kararlı adımlarla ilerleyerek, mükemmele doğru mesafe alırlar. Mutlu toplumları meydana getiren en küçük çekirdek yapı, aile

⁶⁷ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 62–63.

⁶⁸ Mustafa KARA: Tekkeler ve Zaviyeler, (İstanbul, 1980), 345- 346; (naklen: Selamet Mecmuası, s. 44, Mayıs 1949, 397).

⁶⁹ Önal SAYIN: Aile Sosyolojisi, (İzmir, 1990), 2.

kurumudur. Aile ortamını teşekkül ettiren faktör de, evliliğdir. Bu çerçeveden hareketle, bu kurumun sağlıklı ve işlevsel olabilmesi, bazı noktalara dikkat etmek ve önem vermekle mümkündür.⁷⁰

Bir millet; binlerce, milyonlarca ailenin toplanmasından meydana gelmiş bir hey'et-i ictimaiyyedir (sosyal topluluk). Aileler, mensup oldukları milletlerin birer timsali gibidirler. Aile hayatının temel taşı evliliğdir. Evlilikler ne kadar tabii, ne derece samimi esaslara dayanırsa aile hayatı da o nispette ahenkli olur. İslam âleminde yalnızca Türklerde görülen, ısmarlama evlilikler huzursuz ve sıkıntılı geçen sınırlı bir zamandan sonra, çoğunlukla ayrılıkla neticelenir. Kimi sebeplerle ayrılmayıp hayatı boyunca cehennemi bir hayata katlanan sayısı da az değildir. Şeriat-i Ahmediyye'nin (İslam Hukuku) evlilik hakkındaki tavsiyeleri pek sade, akla çok yatkın ve son derece açık olduğu bilhassa denklik (küfüvv) meselesine verilen ehemmiyet sosyoloji kanunlarının en yüksek esaslarına dayandığı halde bugün Müslümanlar arasında yayılmış olan örfler bu yöndeki tavsiyelere hiç mi hiç uymamaktadır. Genç kızların, servetlerine tamah edilerek, ihtiyar erkeklerle evlendirilmesi ise, anne-babaların faili olduğu dehşetli bir cinayettir. Günaltay, bugün de kabul gören bu fikirlerinden başka ilginç görüşler de ortaya atmıştır; Ona göre, Avrupalı kızlarla evlenmek milli hayatımız için ciddi bir darbedir. Türk ve Müslüman kızlarının tahsil ve terbiyeden mahrum olduklarını ileri sürerek yabancı kızlarla evliliği özendirilenler, bu kusurun aslında kendilerine ait olduğunu bilmelidirler. Gençlerimiz; ırkî necabetini, kavmî asaletini korumak ve ahlakî nezahet, ruhî samimiyet, fedakârlık gibi özelliklere sahip biriyle evlenmek istiyorsa, kendi milliyetlerinden olan, kendilerinin de mensup olduğu toplumun birer üyesi olan Şark kadınları ile evlenmelidir. Bazı gençlerde uyanan evlilik aleyhtarlığı da millî geleceğimiz için tehlikeli akımlardan biri sayılmalıdır. Bu akımın önü alınmalı ve genişlemesine engel olunmalıdır.⁷¹

⁷⁰ Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 75.

⁷¹ GÜNALTAI: a.g.e, 237-243.

E. NÜFUS MESELESİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin Devlet-i Aliyye'nin külleri üzerinde yükseldiği günlerde nüfus sorunu aydınların kafasını karıştırmış olmalıdır. Bir yandan kaybedilen toprakları kendine yurt edinmişlerin genel nüfustan düşülmesi, öte taraftan elde kalan toprakların en dinamik insan unsurunun ard arda gelen savaşlarda tabiri caizse kırılması, beri taraftan elden giden topraklardan elde kalanlara doğru gelişen yoğun göç; münevverlerimizin bu meseleyi gündem edinmelerini sağlamıştır. Günaltay; 'Nüfus meselesinde, azimli bir şekilde tatbik edilecek özel bir siyaset olmalıdır. Nüfusun çoğalması, milli bir mesele olarak ele alınmalıdır. Nüfusun artması meselesi, eşleri çoğaltmakla veya sadece çok çocuk yapmakla halledilmez. Öncelikle sağlıklı istatistik verilerine ihtiyaç vardır. Ölümleri azaltmanın çarelerini bularak işe başlanmalıdır. Siyasi, içtimai, iktisadi ve sıhhi hususları da göz önünde tutarak, Müslüman Muhacirleri Türkiye'ye getirmek de bir çözüm olarak düşünülebilir. Halkın nüfus politikasına göstereceği tepkileri etkisizleştirmek için; halkın mukaddes hislerinden, dini telkinlere olan istekli tutumlarından yararlanmayı unutmamalıdır.'⁷² Günaltay, Müslüman muhacirleri yurda getirmek konusundaki görüşlerine de sadık kalmayarak, 1959 yılında farklı fikirler serdetmiştir. Ona göre, Türkistan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya gibi yerlerde Kızıl Casusluk Mekteplerinde özel eğitim aldıktan sonra, yurda mülteci ve göçmen sıfatları altında girip din âlimi kılığına bürünüp dini istismar eden komünist ajanların bulunduğunu anlatmıştır. Bu sözleri o günlerde özellikle göçmenler arasında büyük yankı bulmuştur. Göçmenler milli mücadeleye yaptıkları katkıları, yetiştirdikleri devlet adamlarını ve kimlikleri yüzünden çektikleri sıkıntıları kitaplaştırmak, Günaltay'a cevap vermeye çalışmışlardır.⁷³

⁷² GÜNALTAI: Maziden Atiye, 230–236.

⁷³ Ahmet AYDINLI: a.g.e, 2.

Nüfus meselesi sosyologların bugün de tartıştığı konulardan biridir. Mesela, Yümni Sezen toplumun ülkülerini anlatırken nüfus konusunda şunları söyler: Nüfus meselesi ile toplumun ülküleri arasında ne ilgi var demeyiniz. Şüphesiz, kaliteli artış, kalitesiz artıştan iyidir. Fakat yerinde saymanın ve nüfus gerilemesinin hiçbir fazileti yoktur. Kalitesiz artışa sürekli dikkat çekenler, vazifesini yapmayan ve rahatlarını düşünenlerdir. Dünyaya söyleyecek sözü olanlar, insanlığa katkıda bulunmak isteyenler, nüfuslarını en azından muhafaza etmek zorundadırlar. Osmanlı Devleti'nin yıkılma sebepleri arasında Türk nüfusunun azlığı önemli bir yer tutar.⁷⁴

Çalışmalarına New York Ve Cidde'de devam eden Müslüman sosyologlar, İlyas Ba-Yunus ile Ferid Ahmed'in de nüfus meselesinde söyleyecek sözü olmuştur: 'Uzun bir zamandır, daha ileri bir kalkınma için yatırım yapmak üzere biriktirmek yerine, toplumu üretilen tüm maddelerin tüketilmesine zorlayan hızlı nüfus artışı yüzünden, gelişmekte olan ülkelerin bu çabalarının başarılı olamadığı söylenegelmiştir. Bu sav her ne kadar bazı açılardan doğruluk payı taşıyorsa da, bütün durumlar için bunun böyle olduğu söylenemez. Müslüman toplumlar, nüfus artış oranı çok düşükten (örneğin Türkiye), çok yükseğe (Mısır ve Bangladeş) seyreden uzun bir çizgi oluştururlar. Mısır ve Bangladeş'in çıkmazı için söylenecek pek bir şey yoktur. Fakat Batılılaşmış Türkiye'nin de pek bir ilerleme kaydettiği söylenemez. Gerçekten dış borç baskısı Türkiye'yi neredeyse Bangladeş kadar sıkıntıya sokmuştur.'⁷⁵ Günaltay, bugün de devam eden nüfus tartışmalarına, kaliteli artış taraftarı olarak katkıda bulunmuştur.

⁷⁴ Yümni SEZEN: Çağdaşlaşma, Yabancılaşma ve Kimlik, (İstanbul, 2002), 54–55.

⁷⁵ İlyas BA-YUNUS; Ferid AHMED: İslam Sosyolojisi, Çev: Rıdvan KAYA, (İstanbul, 1986), 91.

F. TÜRK MİLLETİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Günaltay'a göre millet, ortak duygular ve ortak idealler etrafında birleşen dayanışma içerisindeki bir topluluk demektir.⁷⁶ Türk, asırların üzücü olayları arasında istiklal bayrağı asla baş aşağı olmamış yegâne millettir. Tarih, arkasında bir kahramanlık yükselen milletler arasında, hiçbir zaman varlığını istiklaline tercih etmemiş olan tek bir millet gösterebilir: Türk. Korkunç tehlikeler Türk'ü yıldıracak yerde, aksine milli ruhunun coşmasına sebep, milli karakterlerinin gelişmesine hizmet etmiş, sinelerinden ortak duyguyu en çok gösteren kahramanlar çıkarmış, sonuçta kara günler daima bir kurtuluş ile sonuçlanmıştır.

İrk, ortak karakterlere sahip olan ve bu seciyeleri miras yoluyla haleflerine devreden, fertlerden meydana gelen bir topluluktur. Bir toplumun uyumlu bir millet olması için, çevrenin, ırk karışması ve verasetin, ananın, o toplumun fertleri arasında cismani, ruhani, bir takım karakterler yaratmış olması gerekir. Bir millet, ne kadar uzun mazili olursa, o milletin fertlerinde yerleşen seciyeler de o kadar sağlam olur.

Türk tarihi milli duygu ve ortak karakterlerin harikaları ile doludur. Milli duygunun yaşatan kudretini anlamak için, Türk'ün milli tarihini tetkik etmelidir. 35–40 asırdan beri, fasilasız devam eden hür bir hayat, Türklerde pek kuvvetli ayırıcı özellikler de meydana çıkarmıştır.⁷⁷

a. Tarihin Tanıdığı En Eski Milletlerden Biri Olarak Türkler

Bir milletin tarihini yazmak, o milletin ne yolda teşekkül ettiğini, nasıl yürüdüğünü, tekâmül yolunda ne gibi safhalar geçirdiğini göstermek demek olduğuna göre, kişilerden ziyade toplumu, savaşımlara ait olaylardan ziyade toplumsal dönüşümleri (tahavvülât-ı içtimaiye) tespit ederek, onlardan bir takım neticeleri çıkarmaya çalışmak gerekir. Esasen bugünkü tarih

⁷⁶ GÜNALTAY: Maziden Atiye, 214.

⁷⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 29- 30.

yazarlarının kabul etiği usul de budur. Fakat bu metoda uygun hareket edebilmek için elde mütenevvi ve müteaddit vesikalar bulunması, toplumsal dönüşümleri gösteren birçok vakayinamelerin mevcut olması icap eder. Muhakeme ve istintaca esas olan bu gibi vesikalara dayanmaksızın toplumun tabi tarihini yazmak mümkün değildir. Hâlbuki milli tarihimizin ilk devirlerine ait kaynaklar, Çin vakayinamelerinden ibaret gibidir. Çinliler ise yeknesak muharebeleri zapt u tasvire pek ziyade ehemmiyet verdikleri halde, aksine içtimai dönüşümler hakkında susmuşlardır.⁷⁸ Sosyoloji ile tarih felsefesi arasındaki ilişki her zaman söylenegelmiştir. Hatta Türk Sosyologlarından Z. Fahri Fındıkoğlu bu konuda şunu söylemiştir: ‘Cesaretli bir ifadeyle, eski içtimaiyat tarih felsefesi yeni içtimaiyat ise sosyolojidir, diyebiliriz.’⁷⁹

Milattan 28 asır öncesinden itibaren tarih yazmaya başlayan Çinliler, aynı zamanda komşu milletlerinin de tarihi olaylarını kaydetmişlerdir. Çinin eski günlükleri, Tukiyu adını verdikleri Orhun Türklerinin cediti olan Hyonng-Nou’ların, Şan-Young’lardan inmiş olduklarının söyler. İşte Türklerin bilinen en eski ataları, Şan Young’lardır. Şan Young, Dağlılar anlamına gelir. İsa’nın doğumundan 1122 sene önce, Çinliler Dağlılar diye adlandırdıkları kavimler hakkında daha tafsilatlı bilgiler verirler. Bu dönem aynı zamanda, Dağlılar’ın baskılarından bıkip bir sur inşa etmeye başladıkları dönemdir. Orta Dağlılar’ Hiun-yu veya Hyong-Nou olarak adlandırılan bu kavim Orhun Irmağı boylarında yaşıyordu. Çinlilerin Hyong-Nou dedikleri kavmin asıl adı, Koun yani Koyun idi. Türkler kendilerine Koun veya Koyunlu diyordu. Koyunlular (Hun), askeri ve siyasi bir teşkilata sahipti. Toplantı kurulu, reisler ve halktan oluşuyordu. Ülke sağ, sol ve orta olarak üçe bölünmüştü. Orduda da aynı sistem geçerliydi. Koyunluların sağ ve sol taksimatı, daha sonra kurulan Türk devletlerince aynen korunmuş ve uygulanmıştı. Osmanlı’da Anadolu ve Rumeli Beylerbeyliği bu eski teşkilatla aynıdır.

⁷⁸ M. Şemseddin (GÜNALTAY): Mufasssal Türk Tarihi, (İstanbul, 1340- 1338 / 1922), Şehzadebaşı Evkaf Matbaası, 23.

⁷⁹ Z. Fahri FINDIKOĞLU: İçtimaiyat Dersleri, c. I, (İstanbul, 1971), 12.

Türk toplumsal örneğinin oluşmasında en büyük etken step hayatı olmuştur. Stepte, çayır ve ottan başka bir şey yetişmediği için, buradaki insanlar için hayat tarzı da çobanlık olacaktır. Ucu bucağı görülmeyen steplerde çobanlık yapmak için ise at şarttır. Stepler hayvan sürülerinin yetişmesi için uygun bir ortamdır. Steplerde yaşayanlar ise hayvan sürülerinin etinden, sütünden, yağından, derisinden, kılından, yününden ve boynuzundan yararlanır. Stepli, at ve sürü kadar korunmaya da muhtaçtır. Türklerin çok eski zamanlardan beri, ok, yay, kargı, kılıç gibi aletlerin yapımında gösterdikleri hüner bu ihtiyacın sonucudur. Stepte yaşamak için toplumun askeri bir düzen içinde bulunması gerekir. Türkler, zamanla çobanlıktan çiftçiliğe geçiş yapmıştır. Çiftçilik de, çobanlığın geliştirmiş olduğu bedeni gürbüzlük, sağlamlık, ruhani samimiyet, dayanışma, doğruluk, itaat, cömertlik, merhamet, başkalarını düşünme, düzeni sevmek gibi yüksek seciyeleri geliştirmiştir. Step hayatının açıklanması, Türklerin başlıca karakterlerini açıkladığı gibi, milli istiklal ruhunun bu kadar derin olmasının sebeplerini de göstermeye kâfidir.⁸⁰

b. Türklerin Müstakil Ve Hâkim Yaşamaları

Türk milleti, tarihin uzanabildiği en uzak asırlardan bugüne kadar, millet olarak daima müstakil ve hâkim yaşamıştır. Maziye gömülen uzun asırlar içerisinde, Türkler pek çok kere tarihin akışını değiştirdiler. Şanlı bayraklarını, dünyanın üç büyük kıtası üzerinde dalgalandırdılar. Bu uzun asırlar esnasında birçok sülale yıkılmıştı. Fakat Türk milleti hiçbir zaman hayatiyetini kaybetmemişti. Yıkılan bir devletin enkazı arasından derhal yani bir devlet fışkırmış ve Türk her isim değiştirdikçe tarih sahnesine harikulade bir canlılıkla yeniden çıkmıştır. Tarihin bu görünüşüne bakarak diyebiliriz ki, Türklüğün ebedi yıkılışı şeklinde görülen her büyük felaket, aksine yeni bir hayatın başlangıcı olmuştur. Sona eren bir milletin enkazının altında zinde, atik ve şanlı zaferlere namzet yeni bir devlet

⁸⁰ GÜNALTAY: Maziden Atiye, 31-48.

ortaya çıkmıştır. Milletler tarihinde emsali herhalde pek az olan, bu olağanüstü halin sebebini Türkün milli ruhunda, milli seciyesinde aramak gerekir. Türkün toplum ruhu birlik, mili seciyesi de disiplin, azim ve irade kaynağıdır. Türkün uzun tarihi gösteriyor ki, siyasi geleceğine hâkim olan tanjular, hakanlar, sultanlar, hanlar, atabekler kötü idareleri, hırs, baskı ve rekabetleri ile mili istiklali tehlikeye sürükledikleri zaman daima toplum ruhu coşmuştur. Artık milletin saadetine değil, felaketine hizmet eden kokuşmuş otoriteyi devirmiş, millet için yeni bir hayat açmıştır. Türk bu yeni hayatta tabi bir seçimle toplanan kurultay etrafında, sarsılmaz bir irade ve azimle toplanmıştır. Milli duyguyu en şiddetli bir şekilde hisseden kahramanların önderliği ile milli istiklali, milli varlığı kurtarmıştır. Böyle buhranlı anlarda herkes ferdi varlığı milli varlıkta, ferdi menfaati milli menfaatte, şahsi hürriyeti milli istiklalde görerek samimi ve imanlı bir surette aynı gaye, aynı mefkûre etrafında birleşmiş, azim ve sebatları, sarsılmaz iradeleri ile tarihin akışını değiştirmişlerdir. Demek ki, Türkün varlığı istiklali ile ikiz, istiklal bayrağı ise milli birliğine ebedi bir âlemdir. Şüphe yok ki, Türkün alinyazısı istikbali de sergüzeşt-i mazisi kadar parlak ve şerefli olacaktır. Türkün toplum ruhu, Kur'anî imanı, ırkî seciyesi bu şerefli istikbalin yükselme sehпасıdır.⁸¹

Türkler yani vazifeler ile karşı karşıyadır. Bu vazifeler, önce kendi varlıklarını sonra da tüm Müslümanların gelecekleri ile alakalıdır. Türk önce kendini bilmeli, kendini kurtarmalıdır ki dindaşlarına karşı yapmaya mecbur olduğu aydınlatma vazifesini de yerine getirebilsin. Türkün yaşama kabiliyeti, en korkunç trajedilere rağmen; 'Ümidinizi kaybetmeyiniz'⁸² fermanı ile bu kabiliyeti yaşatan dinin sağladığı sarsılmaz iman, bu milletin devamlılığını sağlayan iki ab-ı hayat kaynağıdır. Türkler en müthiş darbeler karşısında varlıklarını bugüne değin yaşatan ruhu, bu iki kaynaktan

⁸¹ GÜNALAY: a.g.e, 92-93.

⁸² Kur'an-ı Kerim: Zümer Suresi, ayet 53.

almışlardır. Yaşama haklarını ilelebet sağlayacak yegâne kudreti de ancak bu iki kaynakta bulabilirler.⁸³

c. Türkler Ve İslamiyet

İslam tarihçilerine atfedilen en büyük kusur, eserlerini tertip ederken eleştirel düşünceye (fıkr-i intikad) bir yer vermemiş olmalarıdır. Bu cihet gerçektir fakat umumi değildir. İbn-i Miskeveyh, İbn-i Haldun gibi tarihçiler eserlerinde hakiki bir eleştiri eğilimi göze çarpmaktadır. Bu müellifler tamamıyla muvaffak olamamışlarsa; bunun sebebini biraz da, yaşadıkları asrın siyasi ve toplumsal şartlarında, efkâr-ı umumiyenin tamamıyla mazhar-ı muaveneti olamamalarında ve en nihayet iyi hüküm verebilmek için lazım olan bütün şartları ve vesikaları bulamamalarında aramak gerekir.⁸⁴

Hint ve İran'da tabiatın sonsuz iyilikleri içinde olan insanlar hayatı kazanmak için didişmeyebilir, tabiata hâkim olabilmek için çarpışmayabilirlerdi. Fakat Asya'nın yüksek yaylarında yaşamak için didinmeye ve çarpışmaya mecburdu. Yüksek dağlar, sonsuz ovalar, nihayetsiz çöller, sessizlik ve karanlıklar içinde parıldayan yıldızlar, Türk'e yıllarca gizli bir şeyler okutmuş, ruhunda mutlak kudretli bir mabud hissi uyandırmıştı. Türk basiretli davranmaya alışan fikrini yükseltecek, damarlarında dolaşan kanı kaynatacak, dinç ve gürbüz adalelerini işletecek bir din istiyordu. İkinci Halife Hz. Ömer tarafından Türkistan'a gönderilen, ashab-ı kiramdan Abdurrahman bin Rebia ve Ahnef bin Kays, Türk'e özlediğini, vicdanlarının beklediğini götürmüşlerdi. Hicri 94 yılında Buhara'da ilk cami yapıldığı zaman, Türk'ün ebedi dininin ibadet yeri yükselmiş oldu. Hakiki Müslümanlık Türk'ün ruhuna uygun gelmiş, kalbini

⁸³ GÜNALAY: a.g.e, 69–70.

⁸⁴ M. Şemseddin (GÜNALAY): İslam'da Tarih ve Müverrihler, (İstanbul 1342- 1339/ 1923), Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 5–6.

büyülemişti. Türk, Şeriat'la ilgili anlatılan özet bilgilerde milli duygularını yükseltecek esasları görmüş, örflerine uygun deliller bulmuştu.

Emevi kumandanlarından bazılarının cizye toplamak, Müslüman Türk'ü Müslüman Arap'tan aşağı tutmak gibi İslami olmayan hareketleri bir aralık Türkleri hayal kırıklığına uğratmıştı. Daima hâkim yaşamış olan Türk, sevdiği, benimsediği İslamiyet'te mahkûm bir millet konumunda kalmaya bir türlü tahammül edememiş, haklı olarak isyan etmişti. Türklerle Emevi komutanları arasındaki arbedenin gerçek sebebi budur.

İslamiyet'i ilk saflığı ile kabul ettikten sonra, tarih içerisinde, İran, Irak, Suriye, Mısır gibi ülkelere sahip olan Türkler, mecburen bu ülkelerde yaşayan ve geleneksel hurafelerinden vazgeçemeyen yeni dindaşlarla tanıştılar. Tarihi geçmişleri ile övünen, milli dinlerinin hurafelerini bir türlü unutamayan toplumlarla olan bu zorunlu karşılaşma, aynı hastalıkların Türklerle de geçmesine sebep olmuştu. Neticede, Türk'ün ufuklarını hurafe kâbusları kapladı. Bu soylu millet, cehalet ve taassup hurafeleri içinde boğuldu, kaldı.

Yaratılıştan dindar olan Türk, dinsiz yaşayamaz. Fakat din adına baskı yapan hurafelerle de boğulur, gider. Türk'ün tabii dini Hz. Muhammed zamanındaki saf ve hakiki Müslümanlıktır.⁸⁵

d. Yeni Türkiye'nin Hedefleri

Büyük bir inkılâbın sonucu olarak ortaya çıkan yeni Türkiye, içerde milli hâkimiyeti esas alan şeklini temellendirmek ve herkese sevdirmek, dışarıda son zaferin sağladığı yüksek mevkii korumak için, her sahada kesin ve olumlu teşebbüslere girişmek zorundadır. Bu teşebbüslerden bir kısmının hayati önemi vardır. Bunların en mühimleri; nüfusun artması,

⁸⁵ GÜNALTAY: Maziden Atıye, 94–101.

eğitimin genele ulaştırılması, adaletin dağıtılması, güvenliğin sağlanması, bayındırlık ve imar işlerinin temini ve refahın sağlanmasıdır.

Yeni idarenin ayırıcı özelliği, kurumlarımızın tarihi gelişimleri unutulmamak üzere, her şeye yeni bir ruh, modern bir canlılık vermek, milli hâkimiyetimizin sembolü olan kanunu mutlak surette hâkim kılmak ve doğrudan doğruya halkın refah ve saadetini hedef almak olmalıdır. Milli hudutlar belirlendikten sonra, özellikle bu hududun içini düşünmek, geçmişin maceracı siyasetine bir son vererek yeni sıkıntılar çıkarmaktan sakınmak bizim için bir kural olmalıdır.⁸⁶

Günaltay böyle demekle birlikte, diğer Müslümanları aydınlatmanın da Türk'ün vazifesi olduğunu vurgulamıştır.⁸⁷ Yeni Türkiye; bilgi, kültür, yiğitlik, hürriyet ve hayat saçan Kur'anî dine sarılmalıdır.⁸⁸ Günaltay, Türkler ile Müslümanlar arasında olmasını istediği sıkı işbirliğini şu tarihe temellere dayandırır: İslam ve Türk tarihleri baştanbaşa gözden geçirilecek olursa her sayfada şu acı hakikat tüm çıplaklığı ile şekillenir. Türkler ile Müslümanlar arasına ne zaman tefrika girmişse, can düşmanları bu ayrılıktan daima yaralanmıştır. Türklük ve Müslümanlığa müthiş darbeler indirmişlerdir. Onarlı esaret ve zillete sürüklemişlerdir. Türkler ile Müslümanlar ne zaman birlik olmuşlarsa, Hristiyanlık dünyasını sindirmişlerdir. İslam'ı yükseltmişlerdir. Varlıklarını, dinlerini, istiklallerini kurtarmışlardır.⁸⁹

Türkler, kendileri için bir imtihan ve intibah devresi olan, o elim Mütareke devresinde (Mondros Mütarekesi- 30 Ekim 1918), imanlarından başka her şey ve herkesten ihanet görmüşlerdir. Türkleri kurtaran da bu temiz ve saf imanları ile o imanın temin ettiği yüksek heyecanlar olmuştur. Yeni Türkiye'nin içtimai, siyasi, iktisadi yönleri belirlenirken, mütareke devresinin ibret alınması gereken maceralarını daima göz önünde

⁸⁶ GÜNALTAI: a.g.e, 232.

⁸⁷ GÜNALTAI: a.g.e, 69.

⁸⁸ GÜNALTAI: a.g.e, 101.

⁸⁹ GÜNALTAI: a.g.e, 158.

bulundurmak, bunarlı hiçbir zaman ve hiçbir şekilde unutmamak icap eder. Bu geleceğin Türkiye'sinin tarihine karşı vicdani bir görevdir.⁹⁰

Yeni Türkiye yükselmek için, başka bir âleme girmeye mecburdur. Yeni bir âleme girmek için de, eğitim tarzımızı, içtimai teşkilatımızı temelinden değiştirmekten başka çare yoktur. Hayat ve istikbali ailesinden, devletinden bekleyen, şahsi teşebbüs, azim ve iradeden mahrum bir nesil ile yükselme temin edilemez. Hayatını yalnız kendi çalışma ve gayretinden bekleyecek, dinç ve azimli bir nesle muhtacız. Gelecek nesle vereceğimiz eğitim, her türlü durum ve ihtimale bakarak, ferdin başarısını temin edecek meleke ve kabiliyetlerin arttırılmasına hasredilirse, böyle bir nesil yetiştirilmiş olur.⁹¹

Milli ruhun din ve dil birliğinin sonucu olduğunu söyleyen Günaltay, inkılâpları da milli ruhun uyanışı ve gelişmesi olarak tarif eder. Maziden atıye geçilirken, mazinin enkazı arasında nelerin milli ruha uygun ve bundan dolayı mukaddes olduklarını, ne gibi şeylerin de milli hayata sonradan girmiş ve onun canlılığını kemire kemire yıpratmış yabancı ve bunun için zararlı oldukları belirlenmesi, yapılacak inkılâpların temel şartıdır. Birinciler ile ikinciler karıştırılacak olursa, yükselmeye gidileceğine çöküşe gidilir. Başarmak için sadece samimiyet lazım değil aynı zamanda bilgi ve kültür de gereklidir. Kurtarmanın yolunu bilmek en az kurtarmayı istemek kadar lüzumludur. Yapma planları belirlenmeden, yıkmaya kalkışılmamalıdır.⁹²

Yeni Türkiye'nin eğitim prensibi; ilk eğitimde genel bir birlik, tahsilin diğer devreleri için de mevcut veya yeniden yapılacak olan okulları program ve mahiyet itibariyle memleketin ihtiyacına göre ayırmak olmalıdır. Mektep-medrese ikiliği artık tarihe geçmelidir. İlkokulda birlik sağlanarak, medresede tabiat bilgileri, mühendislik, edebiyat, hukuk fakülteleri gibi ihtisas müesseseleri olmalıdır. Memleketimizin zanaatkâra ihtiyacı vardır.

⁹⁰ GÜNALTAI: a.g.e, 178.

⁹¹ GÜNALTAI: a.g.e, 227.

⁹² GÜNALTAI: a.g.e, 206–210.

Yeni Türkiye'nin eğitim programı, milli kültür ve medeni hayat programı olmalıdır.⁹³

e. Türklerin Demokrasi Mücadelesi

M. Şemseddin Günaltay'ın demokrasi konusundaki fikirlerini, ölümünün ardından Sabahat Erdemir'in hazırladığı Hürriyet Mücadeleleri adlı kitabından öğreniyoruz.

Günaltay'a göre: Bu memleket demokrasiye ne merhaleler aşarak erişebildi. İstanbul'un fethine kadar Beğ unvanıyla anılan Osmanlı hükümdarları, milli anane icabı kendilerini oymak beylerinden üstün görmüyor, her işi onlarla birlikte görüşerek kararlaştırıyorlardı. Oymak beyleri kanaatlerini serbestçe söylüyor, münakaşalar tam bir hürriyet içinde devam ediyor, kararlar müştereken veriliyordu. Hükümdarlara ilahi bir hüviyet verilmediğinden, diğer beylerle olan münasebetleri silah ve mefkûre arkadaşlığın şeklindeydi.

İstanbul'un fethinden sonra, ulema ve saray Bizans papazları ve sarayının etkisi altında kaldı. Fatih devlet işlerini selefleri gibi idare ederken, etrafındaki adamlarının tavsiyeleriyle kafes arkasına çekilerek milleten uzaklaşmış oldu.

Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı Sarayı'na, Hilafet unvanı da girince bununla beraber Bağdat Saraylarına hâkim olan eski İran usul ve adabı da girmiş oluyordu. Eski İran hükümdarları Tanrının yeryüzündeki vekili sayılıyordu. Bu telakki Abbasileri iktidara getiren İranlılarla Bağdat Sarayı'na girmişti. Müslümanları rızaları ile esarete boyun uzatan mütevekkil ve şuursuz yığınlar haline getirmişti.

⁹³ GÜNALTAY: a.g.e, 242.

Bir sefahat meşheri olan Lale devrinin ardından falcılara düşkün III. Mustafa tarafından savaş meydanlarından gelen hezimet haberlerine karşı umumi efkârı meşgul etmek için kadınların yüzlerini sımsıkı örtmeleri, mesire yerlerine gitmemeleri hakkında fermanlar çıkarılıyordu.

Küçük Kaynarca Antlaşması, padişahların cehalet ve istibdadı, etrafındakilerin kötülük ve nüfuzlarını suiistimal etmeleri, vezirlerin cehaleti ve birbirlerini çekememezliği, askerin nizamsızlığı, itaatsızlığı, halkın cehalet ve lakaytlığı, din temsilcisi rolünü oynayan yobazların yeni ve iyi her teşebbüsü bidat ve dine aykırı ilan etmeleri gibi amillerin tesiri altında çöken muazzam bir imparatorluğun mahkûmiyet ilamıdır. Padişahların, devlet ricalinin ve halkın cehaletleri, bu üç korkunç bela memleketi kemirmeye devam ediyordu. Çünkü dünyadan habersizlik neticesi olarak düşman devletlerin üstünlük sebeplerini bilen yoktu. Talim ve terbiyeden mahrum Yeniçeriler muntazam orduyu değil başıboş anarşiyi temsil ediyordu.

III. Selim, istibdat ve tahakküm hırsıyla açılan savaşın felaketlerle dolu seyrinden hastalığın menşeiini seçer gibi oldu. Memleket harp ve yenilgilerle sefalet içindeydi. Münecim Yakup Efendi'nin doğumu hakkındaki istihracı sebebiyle, devlet kurtarıcı bir cihangir olacağına inanmış ve bu kanaatle büyümüş olan III. Selim'in ıslahat yolundaki gayretinin devlete meşruti şekil vermek gibi bir maksadı yoktu. Memleketinin gelişmesini ve yükselmesini samimi olarak isteyen Padişah; ne yazık ki, bir inkılâpçıda bulunması gereken nafiz zekâ, sarsılmaz irade ve hızlı karar alama kabiliyetlerinden mahrumdu. III. Selim faciasıyla sonuçlanan ihtilali hazırlayanlar, başları kesilen eski devlet adamalarının konaklarını yağma etmiş, para, mücevher ve değerli kâğıtlarını (esham) zapt etmişlerdi. Ama ne İstanbul'da ne taşrada zulüm, rüşvet, soygunculuk,

işkence azalmamış, aksine artmıştı. Değişen yalnızca şahıslardı. Yeisle tasavvuf ve dervişliğin aguşuna gömülen halk eski zalimleri arıyordu.⁹⁴

III. Selim'in intikamını almak isteyen Alemdar Mustafa Paşa bir karşı ihtilal yaptı. Pek az sonra da İstanbul'un en sefih ricalini gölgede bırakacak kadar zevk ve safaya atıldı, gaflet uykusuna daldı. Çelik gibi sert Alemdar, zevk ve safa âlemlerinde yumuşamış, değişmişti. Hâlbuki kuvvetle yapılan inkılâbın yaşayabilmesi için, inkılâbı yapanların temiz kalması gerekiyordu. Sultan II. Mahmut da Alemdar'ı rakip olarak görmeye başlamış ve izalesi gerektiğine karar vermişti. Seleflerinin başına gelen Alemdar'ın da başına geldi. Davasını unutmanın cezasını ağır ödedi. Konakları basıldı. Hırsla topladığı mallar yağma edildi. İkinci Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nı da kaldırıncı tek müstebit olarak kendisi kalmıştı. Ömrünün son nefesini verirken odasına girip ayağına kapanan oğlu Abdülmecit'i, saltanatına göz diktiğini sanarak tekmelemek istemişti.

Abdülmecit devrine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkan ihtilallerde halkın hemen hiç alakası yoktur. Boğuşma, nüfuzu ellerinde tutanlarla ellerine almak isteyenler arasındadır. Fakat arda ezilen, mahvolan hep kendisine hiçbir hak tanınmayan halk idi. İsyan ve ihtilallerin şekli ne olursa olsun, bunları hazırlayanların arkasında cismani kuvvet olarak Yeniçeriler ve ağalar, ruhani kuvvet olarak da softalarla ulema bulunuyordu.

Halkın faydasına ilk şuurlu hareket, Abdülmecit devrinde Mustafa Reşit Paşa'nın delaletiyle Gülhane'de ilan edilen Tanzimat Fermanı'dır (1839). İlk defa yeryüzü halifesi olduğu kanaatiyle yetişen, her şeyin kendi lütuf ve ihsanı ile verildiğine inanan mutlak hâkim bir Osmanlı İmparatoru, bir sorumluluk kabulüyle tebaası için bazı haklar kabul etmiş, kendisinin halka karşı bazı vazifeleri olduğunu ilan etmişti. Sadece Padişahın değil devlet ricalinin de keyfi idaresini köstekleyen bu ferman aslında Mısır

⁹⁴ Şemsettin GÜNALTAI: Hürriyet Mücadeleleri, Haz. Sabahat ERDEMİR, (İstanbul, 1958), 1-14.

meselesinde Avrupalı devletlerin yardımlarını sağlamak için ilan edilmişti. Bütün vatandaşların adalet önünde eşit olduğunu, vergi ve askere almanın tanzim edilmesini, rüşvet ve angaryanın kaldırıldığını ilan eden Gülhane Hattı'ndan küçük memurlar bile memnun değildi. Tanzimat ile millet mukadderatının idaresinde istişari bir reye bile mazhar olamadı. Sadece Avrupa'nın baskısı ile gayri Müslimlerin hakları iyileştirildi. Çünkü Tanzimatçıların hedefi hükümdarın keyfi idaresine bir set çekmek, devleti kurallı ve düzenli bir idareye geçirmekti.

Saray halkının bir süreden beri itiyat edinmiş oldukları israflar, tediyesi müşkül birçok borç yığmıştı. Yabancı tüccar ve bankerlerin kasasını dolduran bu borçlara rehin olarak verilmiş borç senetleri devletin haysiyetini zedeliyordu. Önüne geçemediği israfın mesuliyetini saraya yüklemek ve kendisini kurtarmak için Ali Paşa, saraylardan başlamak üzere bir Islahat Fermanı neşrettirdi. Babıâli'de okutulan Ferman, halin vahametini açıkça ifşa ettiği için halkın saraya nefretini bir kat daha artırdı.

Gülhane Hattı ve Islahat Fermanı ile gayri Müslimlere verilen imtiyazlara karşı Müslümanlar arasında gizli bir ihtilal hareketine şahit olunur. Bu hareketi kamçılayan amillerin başında 1858'de baş gösteren mali buhran geliyordu. Halk bu buhrana sebep olarak saray israflarını ileri sürüyordu. Islahat fermanından sonra bu ihtilal komitesine girenler çoğaldı. İhtilal komitesi asker, sivil ve din adamlarından mürekkepti. Komite deşifre edildikten sonra 1859 yılında Kuleli kışlasında muhakeme edildiler. İdama mahkûm edilen komite üyelerinin cezası, Padişah tarafından, iş teşebbüs halinde kaldığından hapis ve sürgün cezalarına çevrildi.⁹⁵

Tanzimat'a karşı direniş büyüktü. Muhafazakâr Müslüman kamuoyu, ıslahatları esas olarak Batı taklidi oldukları ve kısmen Avrupa'nın diplomatik baskıları sonucu getirildikleri için reddediyordu. Bu, Osmanlı Devleti'nin, Tanzimat Fermanı'nın vaatlerini teyit edip genişleten 1856

⁹⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 21- 31.

Islahat Fermanı'nı yayınlarak Avrupa'ya uyum sağlamaya çalıştığı, Kırım Savaşı sonrası dönem için özellikle doğrudur.

Hristiyan azınlıklar da ıslahatları bütünüyle desteklemiyorlardı. Çünkü Müslümanlarla yasa önünde eşitlik, kendi dinsel liderleri yönetiminde sürdürdükleri otonom durumlarını ve askerlikten muaf tutulmalarına tehdit ediyordu, bunlar artık birer ayrıcalık olarak görülüyorlardı.⁹⁶

Osmanlı tarihinde milli gayelerle vuku bulan ilk şuurlu ve geniş hürriyet kıyımı İttihat ve Terakki hareketiydi. 1915 yılında İkinci Meşrutiyet ilan edildi. Haddizatında Meşrutiyet, Padişah millet haklarını reddedecek kadar kendisinde kuvvet görmediği, millet de Padişahı başından atacak kadar kuvvetli olmadığı için karşılıklı bir anlaşma tedbiriydi. Günün birinde Padişah fazla kuvvet kazanırsa istibdadı iade edebilirdi. Aksi olarak millet daha fazla rüşte erişirse, daha kuvvetli olursa Padişaha tahammül edemez, hâkimiyeti ilan yoluna giderdi.

Demokrasi, milletin serbestçe seçtiği vekilleriyle kendi kendini idare ve murakabe etmesi demek olduğuna göre Meşrutiyet devri sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda bir demokrasiden bahsedilemez. Padişah ve ayanın salahiyetleri yanında mebusların salahiyetleri pek mahduttu. Birinci Dünya Harbi'nden sonra Türk anayurdunun istilasına karşı mücadeleye atılan vatanperverlerdir ki ilk defa her hak ve salahiyetin millete ait olduğunu her şeyin milletten bekleneceğini ilan etmişlerdi. İstanbul'da Padişahlık müessesesi galip devletlerle barış antlaşması akdine teşebbüs ettiği zaman, Anadolu, bu hakkın Padişaha değil, millete ait olduğu kanaatiyle İstanbul'da kapatılan Mebusan Meclisi yerine Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni açmıştı. Bu meclis yeni bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapmış, Padişahın kabul edeceği sulh muahedesini tanımayacağını ilan etmişti. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu incelendiği zaman, ona hâkim olan

⁹⁶ Erik Jan ZÜRCHER: Milli Mücadelede İttihatçılık, Çev. Nüzhet SALİHOĞLU, (İstanbul, 1995), 29.

zihniyetin Fransa büyük ihtilalini yapanların 1789 beyannamesi olduğu görülür.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzu yapan Birinci Büyük Millet Meclisi, istila altında ve perişan bir halde bulunan memlekette milli birliği temin gayesiyle her türlü düşüncelerin üstünde tutmak mecburiyeti karşısında bulunuyordu. Bu yüzden, insan hak ve hürriyetlerinin emniyetini derpiş etmekle beraber, en büyük önemi, milli birliğin kurulması ve korunmasına vermiş, milli hâkimiyet tek parti esasına tevcih edilmişti. Büyük inkılâpların yapılabilmesi ve muhafazası da birliğe mütevakkıf olduğundan otoriter tek parti rejimi bir müddet iltizam edilmişti. Fakat asıl gaye, bu merhaleler atlatıldıktan sonra tedricen insan hak ve hürriyetlerine dayalı bir demokrasiye erişmekti. Tek parti devrinde görülen tatbikat, baştakilerin bütün iyi niyetlerine rağmen tek partinin gerekli kontrolü sağlayamadığını ortaya koydu. Kontrollü idareye yani çok partili bir rejime gitme zarureti belirdi. Atatürk'ün öncülüğüyle başlatılan Serbest Fırka ile Terakkiperver Fırka girişimleri başarısız oldu.⁹⁷

İkinci Dünya Harbi'nde akan kanlar beyhude olmamış, insanlığa zihniyet itibariyle büyük bir tekâmül merhalesi atlatmıştır. Bu yeni zihniyet, bütün medeni milletlerce kabul edilen İnsan Hakları Anayasası'nı doğurmuştur. Bizim de medeni bir millet olarak bu harekete katılmamız zaruriydi. Aslında daha evvel inkılâplar az çok yerleştikten sonra, Halk Partisi'nde demokrasiye gitmek ihtiyacı hissedilmişti. Çünkü milletin yalnız icrayı değil kontrolü de bizzat yapması lüzumu duyuluyordu. Teşri ve icra vazifelerinde bulunan mebusların aynı partiye mensubiyetleri ciddi olarak kontrol ve muhalefet yapılmasına müsait olmuyordu. 1946 seçimlerinde fiili olarak çok partili rejime girildi. 1950 yılında ise Türkiye'nin milli şerefini yükselten Seçim Kanunu çıkarıldı. Bu kanun namusluca ve dürüst bir

⁹⁷ GÜNALTAY: a.g.e, 50- 57.

surette tatbik edildi. Memlekette ilk defa tam manasıyla halkın iradesini belirten dürüst ve demokratik bir seçim yapıldı.⁹⁸

Türkiye'nin siyaset değişikliğine gitmesinde dışsal faktörler önemliydi. Bununla birlikte, asker-bürokrat seçkinler, toprak sahipleri ve burjuvazi arasındaki siyasal ittifakta statükonun korunmasını imkânsız hale getiren bir aşınma vardı. Özel sektör Cumhuriyet döneminde önemli ölçüde gelişmişti ve artık devletin önceden kestirilemeyen, keyfi davranışlarına katlanmak istemiyordu. Türkiye'nin hukuksal ve kurumsal yapısını dönüştüren radikal reformlara rağmen, halkın beklentileri dramatik biçimde artıyordu. Bu dönüşümlerden sadece marjinal olarak yararlanıyordu. Onların duygularını dikkate almadan sürekli olarak kendi iradesini devletten hoşnut değillerdi. Laiklik siyaseti onlara asla açıklanmamış ve onlardan bundan nasıl bir yarar sağlayacaklarını anlayamamışlardı. Her şeyin halk için yapıldığı iddia ediliyordu. Ama bu yapılanlar, Cumhuriyet Halk Partisi'nin ünlü sloganında olduğu gibi halka rağmen yapılıyordu.⁹⁹ Sonuç olarak ülkemizin demokrasi tarihinde M. Şemseddin Günaltay ismi, şaibesiz seçimlerin kendi hükümeti zamanında yapılması dolayısıyla, ayrıcalıklı bir yer edinmiştir.

⁹⁸ GÜNALTAY: a.g.e, 64- 67.

⁹⁹ Feroz AHMAD: Modern Türkiye'nin Oluşumu, Çev. Yavuz ALOGAN, (İstanbul,2002) 134–137.

3. BÖLÜM

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN DİNÎ DÜŞÜNCELERİ

M. Şemseddin Günaltay'ın dinî düşünceleri, hayatı boyunca çeşitli değişikliklere uğramıştır. İkinci bölümde, Din Eğitimi bahsinde değişen düşüncelerinden örnekler vermiştik. Günaltay'ın bu konudaki dönüşümü bazen o kadar keskin olmuştur ki, Peyami Safa'ya göre birçok dinî eserin ve makalenin yazarı olan, din âlimi, şeriatçı ve laiklik düşmanı M. Şemsettin Bey başka, eski Cumhuriyet Halk Partisi başvekili, inkılâpçı, laik ve bunlardan da fazla olarak din öğretimi aleyhtarı olan Şemsettin Günaltay başkadır. Bu iki şahsiyet yıllardan beri aynı vücutta birbiriyle ihtilafsız ve kavgasız yaşamıştır.¹

Günaltay'ın 1915 yılında Zulmetten Nura adlı eserinin ilk baskısında açığa vurduğu din ve ibadet telakkisi aslında ilerde göstereceği değişiminin de anahtarlarını veriyordu. O dini toplumun dayattığı ama toplum düzenini sağlamak için pragmatik olarak kullanılabilecek bir şey olduğunu; asıl ibadetin akli kullanmak ve ahlaklı bir şekilde hayat mücadelesini kazanmak olduğunu ifade ediyordu. Mal ve servet kazanımı ise en üstün ibadet olarak görüyordu.

Sıkı bir hurafe düşmanı olan Günaltay, İslam âleminin gerileme nedeni olarak, yanlış yönetim ve yanlış din anlayışı adresini verecektir.

Günaltay, dini anlama ve yorumlama tarzı bakımından, 20. yüzyılın farklı simalarından biridir. O ülkemizde, din ile sosyolojiyi yan yana kullanan mütefekkirlerimizden biridir. Din ve dinin toplumsal yaşamla yaşadığı karşılıklı etkileşim konusundaki fikirlerinin oluşmasında, Durkheim'ın etkisi açıkça görülür. Zaten Günaltay da bu durumu saklamaz.

¹ Kamil ŞAHİN: a.g.m, 286.

Araştırmamızın ilerleyen bölümlerinde bu anlatılanlar detaylı bir şekilde işlenilecektir.

A. DİN NEDİR ?

M. Şemseddin' e göre din, 20. asrın başlarında bazılarının öne sürdüğü gibi, kişiye organizmasının (uzviyet) telkin ettiği duygu ve hareketlerden ibaret değildir. Öyle olsaydı, kişisel ruhi olaylar meyanına girerdi ve psikoloji, dini pek ala inceleyebilirdi. Ona göre din; fertlere mensup oldukları zümreler tarafından telkin edilen bir takım idrak ve amel tarzından, bir yığın ayin ve gelenekten, bir sürü emir ve yasaktan ibaret, sosyal ruhi hadiselerden müteşekkildir.²

Dinler Tarihi gösteriyor ki, insanların birbirini izleyen çağlarında Allah hakkındaki fikirleri aralıksız ve birbiri ardınca kazandıkları bilgilerin derecesiyle ahenk içerisinde. Beşerin irfanı gibi bu fikir de, tedricen tekâmül etmiştir. Fakat yine Dinler Tarihi gösteriyor ki, insanlığa bu hususta hakiki şehrahi açanlar, yüce Peygamberler olmuştur. İnsanlar Yaratıcı hakkında bilebileceği şeyleri ancak bu seçkin kişilerden öğrenmişlerdir.³

Fıtrî olan din fikri, her kavimde sosyal hayatın ihtiyaç ve gereklerine göre gelişmiştir. Her kavmin medeniyetine, kurumlarına esas olmuştur. Bugünkü Sosyoloji'nin dini en esaslı bir içtimai amil telakki etmesi, bu durumdan doğmuştur. Tarih, cemaat halinde tanıdığı her sosyal toplulukta bir dinin hâkim olduğunu itiraf etmektedir. İnsaniyet hiçbir zaman cemaat halinde dinsiz yaşamamıştır. Ama batıl ama hak mutlaka bir dine tabi olmuş, ibadet namına birçok merasim ve ayin icra etmiştir.

² M. Şemseddin (GÜNALTAY): Tarih-i Edyan, (İstanbul, 1339), 21. ; GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 67.

³ M. Şemseddin (GÜNALTAY): Felsefe-i Ula ve İsbat-ı Vacip Nazariyeleri, 36.

İnsanın korku ve ümit duygularının, kendisinde din fikrini oluşturduğunu öne sürenler olmuştur. Fakat din fikrinin kaynağını izah etmek için oluşturulan bu nazariye, hakikat-i halde, din fikrinin kaynağını değil inkişaf etkenlerini göstermektedir. Çünkü insan ruhunda bu hassa bulunmasaydı korku ve ümit gibi hallerin etkisi o kadar kuvvetli olmazdı. Terakki ve tekâmül ettikçe doğa olaylarının mahiyetini öğrenecek olan insanlardan din fikrinin tamamen zail olması gerekirdi. Hâlbuki genel durum bunun aksinedir. Özetle din fikri, insanlığın ruhi bir hassa'sı, özelliğidir. Bu hassa, muhtelif cemaatlerde, tabiat kuvvetlerinin ve sosyal hayatın değişik tesirleri altında, o cemaatlerin irfan seviyeleri ile orantılı olarak, farklı şekillerde inkişaf eylemiştir. Bu fikir, ilahi ilhamlardan mazhar rehberlerden mahrum cemaatlerde pek garip tecelliler göstermiş, birçok efsane, hurafe ve ayini ortaya çıkartmıştır. İlahi ilhamlar ile ibadet yolunun aydınlatılmasını sağlayan kutsi rehberlerin irşatlarına tabi olan kavimler ise, gerçek Yaraticıyı tanımış, beşerin ortaya çıkardığı tanrı ve ayinleri terk ederek hidayet caddesini bulmuşlardır.⁴

B. SOSYAL BİR KURUM OLARAK DİN

Dini sosyal ruhi hadiseler olarak tarif eden Günaltay'a göre, bu hadiseleri neden- sonuç ilişkilerini ortaya koyarak izah edebilecek ilim ise sosyolojidir.

Durkheim'ın ispat ettiği gibi, din tamamıyla sosyal hayat ile ilgili bir müessesedir. Dinin enfüsi cihetleri bile, sosyal dinin kişisel ve az çok vicdanlarla bıraktığı belirsiz ve güvenilir olmayan izlenimlerden başka bir şey değildir. Mademki dini vakalar, ferdi ve şahsi değil içtimaidir; o halde fertlerin faaliyeti cemiyetin ruhunu inkişaf ettirmelidir. Din bir toplum içerisinde bulunan fertlerin zorunlu olarak kabul ettiği, bir takım eylem ve

⁴ GÜNALTAI: Tarih-i Edyan, 27- 29.

düşüncelerin toplamı olduğundan bir sosyal kurumdur. Bu gibi kurumların tetkiki ise sosyolojiye aittir.⁵

M. Şemseddin Günaltay, yukarıdaki paragrafta da görüldüğü üzere din– toplum ilişkileri hakkındaki bazı fikirlerine Durkheim’ı referans olarak göstermiştir. Gerçekten de Durkheim, dini hayatın temeli olarak toplumu kabul ederek, bütün dinlerde bulunan manevi yönün toplumsal hayatı güçlendirdiğini, dinlerin mükemmel toplumu gerçekleştirmeyi hedeflediğini söyler.⁶ Bireyin dini toplumsal hayat okulunda bularak toplumun detaylandığı bu idealleri özümsemişliğini ifade eder.⁷ Toplum faal güçler bütünü olarak bireyin üstündedir. Bu yüzden sosyoloji, dini açıklamaya çalışarak insanı açıklamanın yeni bir yolunu mümkün kılmaktadır.⁸ Aslında, Dini Hayatın İlkel Biçimleri adlı kitabı, Durkheim’ın yukarıda savunduğu görüşlerinin bir ürünüdür.⁹

Günaltay’ın dinin sosyal hayatla sıkı ilişkisi konusunda, Durkheim’ın söylediklerini tekrar ettikten sonra bunlara kattığı tek orijinal fikir, her dinin menşeiinden sarf-ı nazarla ait olduğu cemaate mahsus içtimai bir kurum olduğudur. Çünkü Durkheim dini; insan bilincinin evrensel doğrularının, dinsel düşünceye özgü basit anlatım biçimlerinde ifadesi olarak anlatıyordu.¹⁰ Günaltay’ın dinin menşeiinden sarf-ı nazar etmek istemesi, din deyince aklına ilk gelen din olan İslam’ın vahiy yoluyla geldiğini düşünmesidir.

Dinin sosyal bir müessese olduğunu yüksek sesle haykıran Günaltay, bu konuda Tarih-i Edyan isimli eserinin giriş bölümünde serdettiği fikirlerinin tekrarı sayılabilecek bir makaleyi, Zulmetten Nura adlı

⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 21.

⁶ Emile DURKHEİM: Dini Hayatın İlkel Biçimleri, Çev. Fuat AYDIN, (İstanbul, 2005), 492-493.

⁷ Emile DURKHEİM: a. g. e., 496.

⁸ Emile DURKHEİM: a. g. e., 521

⁹ Emile DURKHEİM: a. g. e., 490.

¹⁰ Raymond ARON: Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Çev. Korkmaz ALEMDAR, (Ankara, 1986), 342.

eserinin dinle ilgili pek çok makale ve ibareyi değiştirdiği üçüncü baskısına eklemiştir.¹¹

Dinin sosyal yönü doğal olarak birçok sosyologun ortak ilgisini oluşturmuştur. Mesela Yümni Sezen bu konuda şunları söyler: ‘İnançların her haliyle, fert ve toplum üzerinde tesirleri olduğunu, hatta kültür üretimi ile birlikte bulunduklarını bilir. Yüksek bir din seviyesinde ise, toplum ile fonksiyonel bağlılık, manalı bir hale gelmiştir.’¹²

C. DİNİN LÜZUMU

Günaltay, Zulmetten Nura adlı eserinin üçüncü baskısında çıkarttığı bir makalesinde dinin lüzumu hakkında şunları söylüyor: Din ahlaki fazilet olduğundan, ahlaksız bir millet yaşayamayacağı gibi, dinsiz bir kavim de payidar olamaz. Dinin gayesi, beşer cemiyetinin saadet ve selamet ahengini teminden ibarettir. İnsanlar fıtraten ihtiraslara mahkûm oldukları için, onları aşağı eğilimlerden, haksız tecavüzlerden alıkoyacak din gibi bir kayda muhtaçtırlar. Yaratılış itibari ile yırtıcı bir hayvandan farkı olmayan beşer fertlerinin zararlı niyet ve cinayet ihtiraslarını düzeltecek, bunların eylem sahasına çıkmasını önleyecek bir kuvvete ihtiyaç vardır. Bu kuvvet ancak din olabilir.

Günaltay’a göre, cemiyetin ahengini muhafaza, insanların birbirine saldırısını engellemek için konulan, kanunlar, nizamlar, polisler, jandarmalar bu maksadı tamamen temin edemez. Çünkü polis ve jandarma ancak gözü önünde olan olayları engelleyebilir veya fiilin meydana gelişinden sonra, failini yakalarsa polise teslim edebilir. Hâlbuki suç ve cinayetlerin ekserisi, polis ve zabitanın muttali olamayacağı zamanlarda, nüfuz edemeyeceği yerlerde meydana gelir. Din ise, insanı gizli, aşıkâr her türlü fenalılardan men eder. Allah korkusu, din kaydı, öyle bir zabıta

¹¹ GÜNALAY: Zulmetten Nura, 65–69. ; GÜNALAY: Tarih-i Edyan, 20–51.

¹² Yümni SEZEN: İşlam Sosyolojisine Giriş, (İstanbul, 1994), 84.

kuvvetidir ki, hiçbir an insandan ayrılmaz. Nerede ve ne zaman olursa olsun, onu gözetimi altında bulundurur.¹³ Bu etken insanı gizli aşıkâr her türlü fenalıktan men edeceği gibi her türlü iyiliğe sevk eder. Hâlbuki hiçbir kanun hiçbir nizam kendi kendisine bu neticeyi temin edemez. İnsan fitraten hodkâmdır (bencil). Fırsat bulur da kanun ve zabitanın (kolluk kuvvetleri) tarassudundan azade kaldığını hissederse, tabiatı gereği kendini sevmenin gereğini yapmaktan tereddüt etmez. Bu vaziyette insanı fenalıktan men edip bu yola girmemesi uyarısını yapacak tek kuvvet dindir. Din sayesinde ilahi ilmin gizli açık her şeye taalluk ettiğini bilen insanda, kuvvetli bir irade hâsıl olur. Dindar insan akidesinin çocuğu olan bu irade ile hodkâmlığını ihtiras ve eğilimlerine galebe ettikten başka, diğerkâmlık mertebesine bile yükselir. Kötülükten kaçan, iyiliğe koşan biri haline gelir. İşte dindarlar, kuvvetli bir irade ve seciye sahibi oldukları içindir ki, bunlarda ahlakî fazilet herkesten daha fazla ve dirençli olarak bulunur. Bundan dolayı, her zaman ver her yerde dindar fertlerden oluşan bir toplumda süregelen bir nizam ve ahenk bulunur.¹⁴ Günaltay, dini toplum için bir düzenleyici olarak görmektedir. Dindar fertlerin bulunduğu cemiyetler ahenkli olur. Bu cemiyetlerde fertler birbirlerinin hakkına saygı gösterir.

Din toplumun düzenleyicisi olduğundan, insanlığın kendisinden hiçbir zaman hiçbir şekilde müstağni kalamayacağı bir kurumdur. Bu kurum, ne kadar yüce prensipler, ne kadar derin hikmetler üzerine müstenit olursa lüzumu o nispette artar. Din, fertleri mukaddes duygu ve alışkanlıklarla birleştirerek milli bir vicdanı oluşturan etken olduğu gibi, toplumların yücelmesi ve tekâmülü için de elzem bir kurumdur. Çünkü din-i hak, ahlaki fazilettir. Din-i hak sırf adalettir.

Ahlak, hürriyeti güzel kullanmak bilimidir. Buna göre ahlak ilmi, aynı zamanda, vazife ilmidir. Vazife, iyiliği sıradan bir iş olarak işlemek demektir. İyiliğin bu şekilde işlenmesi fazilet denir. Görülüyor ki fazileti telkin ve teyit konusunda ahlak ile din birleşmiştir. Din insanı bir takım vazifelerle

¹³ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 61–62.

¹⁴ GÜNALTAY: Tarih-i Edyan, 40–41.

yükümlü tutmak itibariyle insan hürriyetinin güzel kullanımı metotlarını belirlediği gibi, iyiliği tavsiye kötülükten sakındırma suretiyle fazileti telkin etmektedir. Ahlakın herhangi bir cemiyet için lüzumundan şüphe olmadığından, gayesi ahlaki fazileti öğretmek, hürriyetin güzel kullanımını teminden ibaret olan dinin lüzumu bu suretle de tahakkuk etmiş oluyor demektir. Beşeriyet için din ahlakının önem ve gereği pek büyük ve çok açıktır. Bir millet için din ahlakının çözülmesinden daha müthiş bir felaket yoktur.

Maddi ilerlemeyi hedef edinen bu asırda yalnız dinin değil ahlakın da lüzumsuzluğunu iddia eden bazı taşkınlara bulunduğu gibi, ahlaksız bir cemiyetin payidar olamayacağına kani olanlar arasında da toplumun ahengini sağlayan ahlaki temelleri vicdana yükleyerek dinden yüz çevirmek isteyenler görülmektedir. Bu yolda bir ahlak tesisinin mümkün olup olamayacağını görmek için öncelikle vicdanın ne olduğuna bakmak lazımdır. Vicdan, iyilik ve kötülüğü ayırma yetisidir. İyilik ve kötülüğü ayırmak için, bilinç bir şahit, vicdan bir yargıdır. Bu yargıcın bir kutsal kanuna göre hüküm vermesi gerekir. Bu kutsal kanun, ancak, iyiliği ve kötülüğü, helali ve haramı, rezilet ve fazileti takdir ve tayin eden din olabilir. Ahlakçıların pratik akıl adını verdiği vicdan, yine onlara göre, kanunu hem idrak hem de tatbik birimidir. Vicdanın kanunu idrak etmesi konusunda hata etmesi kabul edilse bile, tatbik hususunda daima hataya maruz kaldığı şüphesizdir. Bu durum her gün her şahısta görülebilir. İhtiras ve menfaat fikrini telkin eden her safsata vicdanın tatbik hizmetini zorlaştırmaktadır. Yaratıkların en mükemmeli olan insan, içgüdülerinin sevgiyle bazen en vahşi hayvanlar derekesine inmektedir. Eylem ve davranışları iyilik kötülük ve kanunlara tatbik hususunda vicdanın nurlu bir rehber ihtiyacı vardır. Çünkü vicdanın daima şaşırmakta olduğu sabit bir hakikattir. Bu rehberin geçerli ve yetkin olması için mukaddes bir kaynağa bağlı bulunması gerekir. Aksi takdirde vicdan kendisini şaşırtan safsatalara, şahsi ihtiraslara, bencilliğin gereklerine galebe edemez. Pek güzel takdir

edileceği üzere bu ışık saçan rehber, dindir.¹⁵ Günaltay, adalet duygusunun temeli olarak ahlakı, ahlakın temeli olarak da dini göstermiştir.

Günaltay'a göre, ahlaki faziletleri öğreten bir din terbiyesi almayan insanlarda vicdan bulunmaz. İnsan eti yemekten zevk alan vahşiler bunu destekleyen bir delildir. Oysa kendisine maddeci ismini veren ve herhangi bir dine bağlı olmadığı halde ahlaki faziletlere de riayet eden insanlar vardır. Bunların, asırlardan beri dini terbiye içinde yaşamış, dini terbiye tesirleri altında gelişmiş medeni cemiyet arasında büyüdükleri için Afrika vahşileri derekesine düşmediklerini söyler. Dinsizlerin de dinin tesirlerine tabi olduğunu söyledikten sonra, psikoloji ve sosyolojinin bunu araştırmasını teklif eder.

Günaltay'a göre, dinin gayba dair öğretilerinden (Allah'ın varlığı, peygamberlik, ahiret vs.) şüpheye düşen bir dinsiz bile; sosyal faydalarını yani dinin insanları bağlayan büyük bir rabıta olduğunu, insanları ahlaki erdemlere sevk ettiğini, kötülüklerden men ettiğini sosyal ahengin halkın dine bağlılığıyla ayakta duracağını göz ardı edemez.¹⁶ Erol Güngör, fazilet kavramı için şu değerlendirmelerde bulunur: 'Fazilet insanın tam bir ahlakî olgunluğa ulaşması demektir. Faziletli insan sadece ahlaklı insan değildir, aynı zamanda o ahlak bakımından başkalarına örnek olur. Çok kimsenin ahlakı yasaklara uymak şeklinde kendini gösterir, faziletli insanın ahlakı böyle pasif değildir. O yapılması yasak olan şeylerden kaçınmakla birlikte, bilhassa yapılması gereken şeylere önem verir. İnsan mutluluğunun başlıca sebeplerinden biri, ahlakî konularda bir şeyler yapmış olmanın verdiği tatmin duygusudur. Fazilet derecesinde bir ahlakî eylem, tıpkı bir eser yaratmak gibidir. İnsan nasıl eser yaratmak suretiyle yaratıcı gücünü ve şahsiyetini ifade ederse, fazilet sahibi kimse de böylece sıradan bir varlık olmaktan kurtulur ve varlığını ahlakî eylemi ile devam ettirme imkânı bulur.'¹⁷

¹⁵ GÜNALTAY: Tarih-i Eryan, 39–43.

¹⁶ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 63–64; GÜNALTAY: Tarih-i Eryan, 43.

¹⁷ Erol GÜNGÖR: Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, (İstanbul, 1998), 149–151.

M. Şemseddin, ayrıca dinsizliğin sonuçlarından yola çıkarak dinin lüzumunu göstermeye çalışmıştır: ‘Dinsizliğin sonuçlarını göz önüne almak da, insanı dinin toplumsal bir gereklilik olduğunu itirafa mecbur eder. Dinsizlik ilk önce ahlak, ikinci olarak da hukuk fikirlerinin kaybını sonuç vermektedir. Çünkü din olmadığı takdirde ahlak için herhangi bir yaptırım gücü kalmadığından; dinsizlik zorunlu olarak her türlü zarara ve çirkinliğin yayılmasına, neticede ahlak fikrinin kaybıyla toplumun çöküşüne sebep olur. Dinsizlik aynı zamanda hukuk fikrini yıkar. Çünkü bütün kanunların temeli hukuk fikridir. Hak ise, insanlarca ahlak kanunu nazarında yürürlükte tutulması gereken bir insan faaliyetidir. Riayet edilmediği takdirde zor kullanımı caiz olur. Bu tarifi de gösterdiği üzere, hukuk düşüncesi de ahlakın kutsal esaslarına dayanmaktadır. Hiç kimse adaletin bir fazilet olduğu için mukaddes olduğundan şüphe etmez. Demek ki ahlak yıkıldığı takdirde hukuk fikri ve beraberindeki bütün kanunlar, yıkılmış olacaklardır. Diğer bir tabirle, nafiz kutsi kıymetlerini kaybederek iskelet halini alacaklardır. Böyle bir neticenin toplum ve hürriyet fikirlerini de söndüreceği tabidir. Üçüncü olarak dinsizlik toplumlarında yıkımını gerektirir. Çünkü toplum, fertleri arasında ahlaki dayanışma bulunan bir zümre, bir heyet demektir. Bu dayanışma ancak cemiyeti teşkil eden fertlerin inanç ve duygularının müşterek olmasıyla hâsıl olur. Din ortadan kalkınca tabiatıyla bu dayanışma da zeval bulur.’¹⁸ Günaltay bu fikrinde yalnız değildir. Şahin Filiz, ahlakın temellerini tartıştığı kitabında şu görüşlerini açığaurmaktadır: ‘Ahlak dinden doğmuştur ve dinin sonucudur. Çünkü din, insanın Tanrı’sına, kendisine, başkalarına ve hatta tüm canlı cansız varlıklara karşı ödevlerini bildirir. Din, ahlak için en büyük otorite kaynağıdır. Ahlakın alanı hukukun alanından daha geniştir. Hukuk, sürekli olarak ahlaktan beslenmek zorundadır. Ama ahlak hukuktan beslenmez. Ayrıca her ahlaki olanı hukuki alana taşımak en azından tenkil olarak mümkün değildir.’¹⁹

¹⁸ GÜNALTAY: Tarih-i Eryan, 48- 49.

¹⁹ Şahin FİLİZ: Ahlakın Akli ve İnsani Temelleri, (Konya, 1998), 73–77.

Günaltay bir dinsiz toplumunun oluşma ihtimalini tartışır: ‘Ortak payda olarak dinsizlikte buluşan insanlar kendi aralarında yeni bir toplumsal dayanışma oluşturmazlar mı? Bu soruya hiç tereddütsüz, hayır, cevabı verilebilir. Çünkü dinsiz bir fert, içgüdülerinin mahkûmu bulunduğundan hareket ve eylemlerinin sebebi ve düzenleyicisi bencillik olacaktır. İşte bundan dolayıdır ki sadece dinsizlerden oluşan bir toplumun yaşaması mümkün değildir.

Dinsizlik cemiyet için bir afet olduğu gibi, fert için de en büyük felakettir. Doğa güçlerinin mahkûmu olan insana hayatı sevdiren, ona mutluluk ümitleri saçan kaynak dindir. Bu menbain ışığından mahrum olan bir fert, maddi hayat için lazım olan bütün refah sebepleri hazır bulunsa bile yine bedbahttır. Çünkü hayatın mutluluğunun kaynağı olan ihtisasat-ı âliye ve maneviyeden (yüce ve manevi duygulanımlar), mahrumdur. Hayattan ruhani bir zevki yoktur. Böyle bir adam hayat yolunda maddi bir felakete uğradığı zaman, kendisi için hayatına son vermekten başka bir teselli sebebi, kurtuluş ümidi bulamaz. Maddi felakete maruz kalmasa dahi hayatı mutlu geçmez. Maddi zevklerden pek çabuk usanacağından, ömrü daimi bir can sıkıntısı ile geçer. Bilhassa yaşlılık zamanında, hayat kendisine bir yük olur. Ya intihar eder veya ıstırap içinde cehennemî bir hayat geçirmek zorunda kalır. Bu dinsiz aynı zaman da fakir de olursa, hem şahsı hem de içinde yaşadığı toplum için hakiki bir musibet olur. Ümit ve teselli sebeplerinden mahrum bulunduğundan, hayatın acı yönleri ve ihtiyaçlarına karşı müracaat edebileceği yegâne çare ya intihar etmek veya suç işlemek zorunda kalır.

Dinsizlerin bilhassa dinli toplumlar arasında sebep olacakları felaket müthiştir. Dinsiz nazarında toplumun mukaddes tanıdığı; şefkat, fazilet, cömertlik, insaf ve insaniyet gibi necibelerin hiçbir kıymet ve manası yoktur. Çünkü dinin çocuğu olan bütün bu ahlaki düsturlar, esaslar kendince hiçtir, esassızdır. Dinsiz olsa olsa ancak doğa kanunlarını tanır. Doğada ise; rekabet, mücadele ve savaştan başka bir şey yoktur. Canlılar dünyasında

güçlü daima zayıfı eziyor. Her hayvan, her bitki, kendi bekasını diğerlerinin fenasında arıyor. Bekaya layık olanlar olmayanların yerine geçiyor. Hülâsa tabiat, ferdi hayattan başka bir şeye hizmet etmiyor. Tabiatı rehber edinen dinsizler de zorunlu olarak, cemiyet mefkûresi (ideal, ülkü) yerine ferdi mefkûre hâkim olacağından bu halin toplumsal sonuçları insanların hayvansı bir derekeye düşmesinden başka bir şey değildir. Bir dinsiz topluma büyük bir zarar verirken bile, işte bu mütalaalardan dolayı, en ufak bir vicdan azabı hissetmez.

Dinsizlik yalnız fert ve cemiyetin değil, ailenin de felaket sebebidir. Dinsizi ailesine bağlayan rabita, ancak menfaattir. Bu menfaat sarsıldığı veya daha karlı yararlarla karşılaştığı takdirde, aile rabitasının kopması gayet tabi bir şeydir.

İnsan toplumlarını, bu gibi müthiş düşüş ve çözülmelerden kurtaracak yegâne amil, dindir. Dinin toplumsal hayatın zorunluluklarından biri olduğu ve insanların cemiyet halinde dinsiz olarak yaşayamadıkları bir hakikattir.²⁰ Günaltay'ın 1922 yılında ifade ettiği görüşlerini bazı modern kült akımların inanış ve davranışları da desteklemektedir. Mesela modern satanistler aslında Hristiyanlığa karşı çıkan bir akım halindeyken şimdi tamamen ateist bir hale gelmişlerdir. Şeytanı sadece bir sembol olarak kabul eden bu akım, bunun yanında herhangi bir yüce tanrının varlığını, ölümden sonraki hayatı ve dolayısı ile Cennet'i ve Cehennem'i inkar eden tamamen dinsiz bir anlayışı benimsemektedirler.²¹ Bu akımın mensupları bilindiği üzere, 1998–2002 yılları arasında, sekiz gencin intihar etmesi, bir kişinin şeytana kurban edilmesi ve kedi kanı içme gibi sapkın ayin ve davranışlarla toplumumuzun gündemine girmişti. Bu problemin merkezini inancın gerektiği şekilde öğretilmemesi teşkil etmektedir.²²

Günaltay sözlerini şöyle sürdürür: 'Fransız devriminden sonra, papazların ifratına karşı ateşin bir nefret duyan ihtilalciler, bir taraftan

²⁰ GÜNALTAY: a.g.e, 49–50.

²¹ Ahmet GÜÇ: Satanizm, (Ankara, 2002), 155.

²² Ahmet GÜÇ: a.g.e, 11-14.

Hristiyanlığın ilgasını ilan ederken diğer taraftan önce Mezheb-i Hak, daha sonra Mezheb-i Vücut-u Azam adlarıyla bir takım garip dinler icadına kalkışmışlardı. En sonra yine Hristiyanlığa rücu etmişlerdi. Hristiyanlığa giydirilen hurafe şekli, son devirlerde bilimle uğraşan bilgin dimağları tatmin edememeye başlayınca, vicdanların din ihtiyacı, toplumların ahenk ve düzenini temin için bazı düşünürler tarafından, Din-i Tabii veya Din-i Akli namıyla bir din ortaya koymaya kalkışmışlardı. Bu durum da, insan toplumlarının dinsiz kalamaması ve dinin toplumsal hayatın bir zorunluluğu olmasından doğmuştur. Gerçekten de, din fikri zail olduğu gün, insan toplumları çürüyerek amansız ve sonu belirsiz bir anarşiye sürükleneceklerdir. Din gerek bireylerin, gerek ailenin ve gerek toplumun mutluluğu açısından insanlık için en açık ve en lüzumlu toplumsal kurumdur.²³

1922 yılında yayımladığı eserinde bu fikirleri ifade eden M. Şemseddin, 1927 yılında Zekeriya Sertel'in Resimli Ay Mecmuası'nda yaptığı inanç konulu ankete; 'Görüyorsunuz, yalnız dünya ile uğraşıyorum' cevabını vermiştir.²⁴ Günaltay, toplum için dinin gereğine yukarıda geçtiği üzere çok büyük bir önem verirken, değişen şartların istikametinde dünyeviliği dine tercih etmiştir.

D. DİN İLE AHLAK İLİŞKİSİ

İnsan topluluğu birtakım sosyal ilişkilerin toplamından ibaret bir organizma gibidir. Bu sosyal ilişkilerin asıl düzenleyicisi ahlak kanunlarıdır. Cemiyetin zinde ve ahenkli olabilmesi için bu kanunlara riayet edilmekle mümkün olabilir. Bu kanuna genel itaati sağlayacak etkenler ise, o kanunun yaptırım güçleridir. Bütün hukuk ilişkilerinin asıl temeli olan ahlak kanunlarının doğal ve sosyal yaptırımlarının nelerden ibaret olduğunu

²³ Günaltay, a.g.e, 51.

²⁴ Köprü Dergisi, Ekim 1986, 103, zkr. www.taskiran.net

araştırmak önemli bir meseledir. Dine bir toplumsal kıymet biçmeyenlerin, dinsiz bir toplumunda da ahlak kanunlarının hâkim olabileceğini iddia edenlerin münhasıran bu yaptırımlara dayanmaları, bu araştırmanın lüzum ve önemini birkaç kat daha artırmaktadır.

Dinsiz bir ahlakın kurulacağını savunan karşı tezi şöyle özetlenebilir: Din toplumun gereklerinden biri değildir. Çünkü dinsiz bir cemiyette de ahlak kanunları pekâlâ hâkim olabilir. Bu kanunlar sayesinde dine lüzum ve ihtiyaç olmaksızın, cemiyet ahenkli bir surette yükselebilir. Çünkü ahlak kanunlarının yerine getirilip getirilmemesi halinde ödül veya ceza verebilecek üç ayrı doğal ve toplumsal yaptırım gücü mevcuttur. Bunlar; vicdan, doğa ve toplumdur.

Günaltay, bu noktadan sonra, yukarıdaki karşı tezin görüşlerinin dayanaklarını inceleyecek ve gerçekten ilahi bir dayanak olmaksızın bir ahlak ve bu ahlaka dayalı bir toplumun kurulabilme ihtimalini araştıracaktır.

Dinsiz bir ahlakın yaptırım gücü olarak sunulan birinci kuvvet, vicdandır. Yerine getirilen vazifeden mütevellit bir haz duygusu ve irtikâp edilen kusurları takip eden pişmanlık duygusu, ahlak kanununun vicdani yaptırımlarıdır.

Acaba gerçek durum bu iddiaya muvafık mıdır? Din duygusu tamamen azade olan, çocukluğunda bile böyle bir terbiye almayan, bir fertte bu haz ve pişmanlık duyguları hâsıl olabilir mi? Hâsıl olsa bile bu husul, ahlak kanunlarının geçerli ve ölümsüz alabilmesi için yeterli midir? Din hissinden mahrum fertlerde ahlaki bir haz veya pişmanlık duygusunun bulunmayacağına kuvvetli bir delil vahşilerin hareket ve tavırlarıdır. İnsan eti yemekten lezzet alan bir yamyamda, ahlakın haz ve pişmanlık müeyyidelerini aramak çok tuhaf bir durumdur. Bu yüzden bazı ahlak âlimleri, vahşi kavimlerde ahlak yoktur demişlerdir.

Gelişmiş milletlerde ahlak eğitimi sürekli olduğundan, medeni bir cemiyete mensup olan dinsiz fertlerin vicdani bir haz ve pişmanlık hâsıl

olabilir. Fakat bu durumun, o kişilerin dindar ve medeni bir millet arasında terbiye görmüş olmalarından doğmuş olmayacağına dair bir delil mi vardır? İmkânsızlığına rağmen böyle bir delil ortaya konsa bile, bu pişmanlık ve hazzın ahlak kanunlarının tatbik ve muhafazası için yeterli olamayacağı şüpheden azadedir. Çünkü pişmanlık herkesin hassasiyet derecesine değişken olduğundan hiçbir zaman işlenen kabahatle orantılı değildir ve olamaz. Büyük bir cinayeti küçük bir kabahatten farklı görmeyen insanlar da, ufak bir kusuru büyük bir cinayet gibi telakki eden insanlar da medeni toplumlarda yaşamaktadır. Esasen insan kabahat işleye işleye vicdan azabı ve herhangi bir pişmanlık duygusu hissedemeyecek hale gelmektedir.

Görülüyor ki, din hissinden mahrum fertlerden tasavvur edilen vicdanın haz ve pişmanlık duygusu, ahlak kanunu için hiçbir zaman bir müeyyide olamaz. Vicdanın bir yaptırım kuvveti olabilmesi için, dinin etkisi altında bulunmasına ve bu etkiyle daimi olarak ikaz ve terbiye edilmesine bağlıdır.

Dinsiz bir ahlakın yaptırım gücü olarak sunulan ikinci kuvvet, doğadır. Fazilet ve reziletlerin meydana getirdiği tabii neticeler, ahlak kanunu için kuvvetli bir müeyyidedir. Çünkü tabiat kanunlarına karşı yapılan hiçbir tecavüzü cezasız bırakmaz. Bu yüzden rezilete batanlar, bir gün tabiatın sillesine uğrayıp mahvolur giderler. Bunların akıbeti de diğer insanlar insan, ibret ve uyanış vesilesi olur. Toplamlar, bu sayede dine lüzum olmaksızın, ahlak kanunlarına riayetkâr davranırlar.

Tabiatın kanunlarına karşı yapılan herhangi bir tecavüzü cezasız bırakmadığı doğrudur. Fakat tabiatın karşı gelene aman vermez bir tutum sergilediği kanunlar, tabiat kanunlarıdır, ahlak kanunları değildir. Bir adam etki-tepki kanununa rağmen, kafasını şiddetle bir duvara çarptığı takdirde beyni patlar. Ahlak kanunlarını ihlal edenlere karşı ise doğa, kayıtsız kalmaktadır. Kâşanesinin kapısının önünde fakir, açlıktan can çekişirken, midesini leziz yemeklerle dolduran adamın tabiatın intikam pençesine

uğradığı görülmüş şey değildir. Gerçi, sarhoşlukta ifrat edenlerin alkolik olarak telef oldukları vakidir. Fakat itidal derecesini aşmayan sağlam bünyeli ayyaşlar, alkoliklere nispetle daha çoktur. Demek ki din nazar-ı itibara alınmadığı takdirde, ahlak için gösterilen bu ikinci yaptırım kuvveti de hiçbir kıymeti haiz değildir.

Dinsiz bir ahlakın yaptırım gücü olarak sunulan üçüncü kuvvet, toplumdur. Herhangi bir toplumda, ahlak kanunlarına uygun yaşayanlar toplum tarafından ödüllendiriliyor, bu kanunları çiğneyenler ise toplum tarafından cezalandırılıyor. Böylece her fert ahlak kanunlarına uymaya mecbur kalıyor. Bu iddia gerçeğe ne derece uygundur? Toplamları incelendiğinde hiçbir cemiyetin ne böyle bir ödül ne de böyle bir ceza vermediğini, her toplumun sadece kendini müdafaa ile yetindiği görülür. Bugünkü Avrupa medeni toplumunda kabul edilmiş olan hukuk felsefesine göre, ahlaki vazifeler, bir dış kuvvet ile desteklenmeyerek herkesin ihtiyarına terk edilerek sadece uygulanması temenni edilmiştir. Kabul edilen düstur şudur; insan, gerek şahsında ve gerek hemcinsine karşı olan ahlaki vazifelerinin ifası hususunda, cemiyetin zorlayıcı kuvvetine maruz kalamaz. Her cemiyet, fertlerini ahlaki vazifelerinin ifasında serbest bırakmıştır. Çünkü bu hususta bir müdahale o ferdin hürriyetine bir tecavüzdür.

Hukuk ilmine göre, bir şahsın kendine karşı olan ahlaki vazifelerine müdahale, hürriyetine tecavüz olacağı gibi, hemcinsine karşı olan ahlaki vazifelerine müdahale de doğru değildir. Gerçi insanın kişisel güçlerini geliştirerek, mutluluğa nail olması içinde yaşadığı toplum sayesinde. Bu itibarla cemiyetten gördüğü iyiliğe karşı, cemiyetin yardıma muhtaç fertlerine yardım etmesi gerekir. Fakat insanın en birinci vazifesi, kendi kişisel güçlerini geliştirmek olduğundan hiçbir zaman başkalarına yardım etmeye zorlanamaz. Zorlanırsa, o yardım iyilik olmaktan çıkarak ahlaki bir kıymeti kalmaz. Şu izahlar da gösteriyor ki, münhasıran ahlaki olan vazifeler hakkında toplumun hiçbir müdahalesi yoktur. Esasen her

memlekette bu böyledir. Medeni toplumlarda, hürmetsiz bir evladın, sadakatsiz bir dostun, aşikâr olmayan bir fuhşun cezalandırıldığı işitilmemiştir.

Toplum kanunları, ancak hukuki olan işleri derpiş etmektedir. Hâlbuki bu hususta, toplum kanunları bir ağa benzer. Mahir olanlar bu ağdan çıkarak kolayca kurtulabilirler. Nice mahir suçlular mahkemelerden beraat ediyor ve nice masumlar mahkûm oluyor. Neyse bu hal gayet tabiidir. Çünkü cemiyet ancak gözü önünde cereyan edecek kabahatleri men eder. Hâlbuki suçların büyük çoğunluğu polis ve zabitanın nazarının nüfuz edemediği yerlerde işlenir. Bu kadar çürük bir yaptırım gücüne istinaden, insan toplumu arasında ahlak kanunları kurulamaz.

Ahlak kanununu yaptırım kuvveti olarak kamuoyunu (efkâr-ı umumiye) savunanlar da vardır. Bu iddia da yaptırım kuvveti olarak toplumu esas alan görüş kadar çürüktür. Çünkü kamuoyu, becerikli ama kötü niyetli kişiler tarafından yanlış yönlendirilebilir. Ayrıca gizli faziletler hakkında kamuoyunun bir hüküm verebilmesi mümkün değildir. Hâlbuki faziletin en saf ve halisi, gizli olanlarıdır. Reziletlerin çoğu da gizli irtikâp olunur. Kamuoyu bunlardan da haberdar olamaz. Zarafet cilası sürülmüş nice rezilet kamuoyu tarafından takdir görürken, hile ve yağcılıkta maharetli olan birçok şerirler de yine kamuoyunun nazarında pek yüksek bir mevkide görünürler. Demek ki kamuoyu bu hususta, ekseriya, yanlış karar verir veya kararını yanlış vermesi temin edilir. Bu suretle ahlak için bir yaptırım gücü olabilmesi mümkün değildir.

Ahlak kanunlarının devamını sağlamak ve toplumun ahengini korumak için kullanılabilecek yaptırım gücü kutsal bir temele müstenit dindir.²⁵ Ahlak kurallarına uyulmasını sağlayan yaptırımcı güçleri, Erol Güngör de tartışmaya açmıştır. Güngör; aile, hukuk ve vicdanının da yaptırım kuvvetini kabul etmekle beraber, dinin özellikle Hristiyan kilise teşkilatı gibi belli derecede örgütlenmiş dinin yaptırım kuvvetini birinci

²⁵ GÜNALTAY: Tarih-i Edyan, 41–48.

kuvvet olarak zikretmiştir. Çünkü kurumsallaşan din, adeta bir meslek örgütü gibi çalışmaya başlamakta ve icabında ferdi kendi kurumundan atabilmektedir diyen Güngör, Ahiret inancının ve çeşitli dünyevi kefaretlerin de dinin yaptırım gücünü destekleyen unsurlar olduğunu söylemektedir.²⁶

Günaltay, genel olarak dinlerin ahlakla ilişkilerine değindikten sonra, bir Müslüman olarak İslamiyet'in de ahlakla ilişkisine yazılarında yer vermiştir: Ahlaksız bir insan içinde yaşadığı cemiyet için koleralı bir adam gibidir. Böyle bir adam cemiyetin maddi hayatını tehdit ettiği gibi ahlaksız bir fert de aralarında yaşadığı insanların manevi hayatını tehlikeye atar. Dinler, insanların saadet ve selametini temin için gerekli kanunları koyarlar. Ahlak kanununa ise büyük bir yer verirler. İslam dini cemiyet hayatını düzenleyici bir vasfa sahip olduğundan, daima ahlaki güzellikleri tebci ve tavsiye etmiştir. Dünyada mutlu bir hayat geçirmek için, bir insanın beden azalarının tam ve sağlam, vücudu salim ve her türlü hastalıklardan azade; dimağı ilim, irfan ve ahlaki erdemler ile süslenmiş olmalıdır. İşte bu yüzden İslam'ın birinci derecede tavsiye ettiği şey, sıhhati muhafaza ve güzel davranış kazanmadır.

İslamiyet, ahlaki güzelliklerle vasıflanmamış, içi dışına uymayan kişilerin imanını makbul görmez. Cemiyetin ahengini, halkın huzurunu ihlal eden; suizan, gıybet, tecessüs vb. ahlaki kötülüklerin çok çirkin olduğunu söylemiştir. İslamiyet beşeriyeti yükseltecek tüm ahlaki esasları tavsiye etmiştir.

İslamiyet bütün manasıyla sosyal bir dindir. Bu din ne yazık ki, bizim çorak dimağlarımızda tazelik ve temizliğini kaybetmiştir. Ahlak güzelliğine çok önem veren İslam dini, ibadeti bile ahlak güzelliğinden sonraya almıştır. Müslümanlar dinlerinin kanunlarına itaatkâr olsalardı, İslam memleketlerinde polis teşkilatına bile lüzum kalmazdı. Şunu da ayrıca ilave

²⁶ Erol GÜNGÖR, a. g. e., 145-149.

eder Günaltay, ahlak zabıtasının halkın vicdanında mutlak hâkim olabilmesi için din tarafından telkin edilmiş olmalıdır.²⁷

E. İSLAMİYET İLE İLİM İLİŞKİSİ

Günaltay'a göre, İslamiyet ilmin en büyük koruyucusu, bilimin en samimi arkadaşıdır. Bunun sebebi ise İslam'ın akla verdiği değerdir. Henüz kesinlik kazanamamış olan nazariyeler bertaraf edilirse, hiçbir bilimsel mesele yoktur ki dinimizin tebliğlerine muhalif olsun. Zahirin muhalif gibi görülen noktalara tesadüf edilirse, bunların teviline şer'i cevaz vardır. Çünkü bir meselede akıl ile nakil çatışırsa, akli delilin tercihi ve nakli delilin tevil-i İslami hükümlerdendir. İslam'a göre hem erkek hem de kadınlar hayatları boyunca ilim öğrenmek zorundadır. Hatta bir Müslüman yalnız İslam diyarında ilim kazanmakla yetinemez. Başka diyarlara, hatta ecnebi diyarlara kadar giderek oralarda ilmi ve fenni araştırmalarda bulunmaya mecburdur. Bugün bütün ilimler, bütün fenler, Avrupa'da alabildiğine ilerlemiş, İslam memleketleri ise bu hususta pek geri kalmıştır. Tahsilini tamamlamak için, Avrupa ve Amerika'ya talebe göndermek bizim için yaşamamızın ve var olmamızın bir gereğidir. Bu durum aynı zamanda dinimizin bir emridir.

Her Müslüman, dininin esas hükümleri ile beraber dünya saadetini temin edecek ilim ve fenleri de öğrenmeye mecburdur. İslami esasların ilme karşı olduğunu veya Müslümanlar için fen tahsilinin lüzumsuz bulunduğunu iddia edenler cehaletlerini göstermekten başka bir şey yapmış olmazlar. Ne çare ki memleket bu iki zihniyet altında – fırtınaya tutulmuş gemi gibi- bocalayıp duruyor. Selamet sahilini bulduracak her iki tarafı bilen kaptanlarımız ise maatteessüf pek nadir.²⁸

²⁷ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 87- 90.

²⁸ GÜNALTAY: a.g.e, 81-85.

Mehmet Akif Ersoy, Zulmetten Nura adlı eserine yazdığı takrizde M. Şemseddin için, yukarda sayılan vasıfları şöyle dile getiriyordu: ‘Evvela doğuyu adamakıllı öğrenen, sonra Batı’yı hakkıyla tanıyan; her iki cihanın ilimlerini, fenlerini, adetlerini, içtimaiyatını, yıllarca tetkik eden Şemseddin, bir toplum doktorudur. Lakin diğer bir takım sersemeler gibi arazi maraza, marazi araza karıştırmaz. Hastalığın mahiyetini anlamaya, sebeplerini bulmaya çalışır. Bunun için de gerekli malumata sahiptir. Hem sanatına hem de hastasının fitratına hakkıyla vakıftır.’²⁹

M. Şemseddin Müslümanların ilim öncüsü oldukları devirleri şöyle yâd eder: ‘Müslümanlar, ortaçağda irfan cihanının yegâne hâkimiydiler. Kütüphaneler dolusu üstün ederler, o yükselme incisinin haleflere terkedilmiş ölmez şahitleridir. Avrupa ve Bizans’ın cehalete yuvarlandığı sırada Müslümanlar bütün gayretleriyle fen âlemini fethe koyulmuşlardı. Eski İskenderiye ve Yunan filozoflarının bıraktığı noktadan başlayarak fennin tekâmül ve ilerlemesine, eski filozofların hatalarının ıslahına çalışıyorlardı. Hükümdarlar fenni gelişmeler hususunda takdire şayan üstün gelişmeler göstermişler ve bu konuda insanlık cihanını kendilerine minnettar bırakmışlardı.

İslam fatihleri idareleri altına aldıkları memleketlerin ahalisine, fikri inkişaf için elzem olan, sükûnet ve asayişini temin edebilmişlerdir. Din ve mezhep ayırmaksızın herkesi adalet ve şefkate müstağrak eden İslam hükümeti, fennin her şubesinde insan zekâsının inkişafına müsait bulunuyordu. Hatta halifeleri bu konudaki en büyük teşvikçiler arasında sayabiliriz. Artık her caminin dibine bir de medrese yapılıyordu.

Üçüncü hicri asır, medeniyet tarihinin münferit ve mümtaz bir yükselme devridir. Arabistan’ın sıcak ve kuru çöllerinde bedeviyane bir hayat geçirmeye mahkûm olan ve o vakte kadar medeniyet cihanından büsbütün uzak yaşamış bulunan bir kavim, bu asırda, birdenbire harikalar gösteren bir kudretle cihanı manen ve maddeten hâkimiyeti altına almaya

²⁹ GÜNALTAY: a.g.e, 15–16.

muvaffak oldu. Siyaseten kazandığı şerefi, ilim ve fenler ile de taçlandırarak çok geçmeden, ilmen, fennen, siyaseten parlak mazileriyle iftihar eden birçok kavme hâkim olabildi.

Dördüncü hicri asır ise, Müslümanlarda fenlere karşı uyanan iptilânın geçici bir heves olmadığını gösterdi. Müslümanlar hâle bulmayan bir azim, hayret verici bir sebat ile bilimsel araştırmalara koyulmuşlardı. Bu asırda Müslümanlarda görülen beyin hareketleri başlıca iki suretle tecelli etmiştir. Bir taraftan fen, tedrici tekâmülüne devam etmekle beraber; İslam âleminin en uzak, en ücra köşelerinde bile marifet kıvılcımları, irfan ışıkları yakarak her tarafı nurlara müstağrak ediyordu. Diğer taraftan, fennin şubeleri bir metot, bir sistem dairesinde düzenlenerek bilim felsefesinin esasları kuruluyordu.

Üçüncü asırda eski ilmi eserlerin tetkiki ile meşgul olan heyetler, dördüncü asırda da faaliyetlerine hararet vermekle beraber tercüme edilen kitapların yorum ve eleştirilerine daha geniş ölçekte önem vermişlerdi. Müslümanlarda uyanan ilerleme fikri, ilim iptilâsı o derece köklü ve samimi idi ki; İslam âlemi siyasi olarak tefrikaya düştüğü halde bile, ilmi gelişmelerin hızlı seyrinde asla aksama olmadı. Bilakis, irfan ışığının kaynağının ikiye ayrılması (Endülüs Emeviler ile Abbasileri kastediyor), gelişme sahasının daha parlak, daha nurlandırıcı, daha zengin olmasına vesile olmuştu.

Tarih gösteriyor ki, galip milletler tabiiyet altına aldıkları kavimlere yalnız siyaseten ve maddeten hâkim olabilirler. Mağlup milletin maneviyatına hâkim olabilmek için müstevlilerin maddi kuvvet ve haşmetçe olduğu gibi ilim ve medeniyet olarak da hükmü altına aldıkları kavmin üstünde bulunmaları icap eder. Aksi takdirde, mağlup millet çok geçmeden galip milletin kuvvet ve nüfuzunu manen elde edebilir. Müslümanlar, doğuda batıda istila ettikleri memleketlerin ahalisine ilmen ve ahlaken üstündüler. Bu sayedir ki Müslümanlar, muazzam Muhammedi sancak altına sığınan milletlerin, maddiyat ve maneviyatlarına ve hatta vicdanlarına

bile hâkim olabilmişlerdi. Endülüs'e ayak basmalarının üzerinden on beş yıl bile geçmeden, yerli halk anadillerini bırakarak Arapça konuşmaya başlamışlardı. Mahalli lisanın metruk hale gelmesi için, otuz-kırk sene yeterli olmuştu.

Müslümanlar, eski Yunan bilim ve felsefe eserlerini tamamen Arapçaya tercüme ettikleri halde, Yunan edebiyatına o kadar rağbet etmemişlerdi. Müspet hakikatlere dost olan vakur Müslümanlara, Yunan mitolojisi hafif meşrep ve soğuk geliyordu. Esasen İslam edebiyatı, Yunan hayallerine ihtiyaç duymayacak kadar zengindi. İslam edebiyatının Avrupa edebiyat âleminde olan tesiri pek mühimdir.

İrfan ışığının tüm İslam coğrafyasına yayılmasında Hac farızasının inkâr edilemez katkıları olmuştur. Haccı ifa için, dünyanın çeşitli bölgelerinden kutsal Hicaz toprağına koşan Müslümanlar, köylerine, kasabalarına, memleketlerine, inkişaf etmiş bir beyin, irfanı cezbeden bir ruh ile donanmış olarak dönüyorlardı. Dolayısı ile Hac farızası İslam âleminin en önemli aydınlanma vasıtalarındandır. Dini olan bu ziyaretler, bilahare ilmi ziyaretlerle de taçlandırılmaya başlanmıştı.³⁰ Çağdaş Müslüman sosyologlardan Ali Şeriatî, Hacc ibadetinin bu yönünü şöyle vurgulamaktadır: 'Ey kendini Mina'ya ulaştırmayı başarmış insanlar! Buradan dağılmadan, hatta hatta veda için Allah'ın Evi'ne uğramadan önce bu iki büyük günde, iki İbrahimî planı uygulamaya koyun:

- 1- Herkesi kuşatıcı, ilmî ve fikrî, serbest bir seminer
- 2- Uluslar arası, büyük bir sosyal kongre

Bu iki günlük süre, Haccın meyvelerini toplamaya, bereketini istihsal etmeye mahsustur. Kapalı kapılar ardında değil, bu dağlık vadinin açık havasında yapılır kongre. Alçak tavanlı salonlarda değil, hiçbir kapısı, duvarı, protokolü olmayan gök kubbe altında. Düzenleyicisinin Allah olduğu bu kongreye herkes aracısız katılır. Bu dağlık açık hava toplantısı; gök

³⁰ GÜNALAY: Zulmetten Nura, 105–125.

kubbe altında, hep birlikte, serbestçe düşünmeleri, hasbıhal etmeleri, meseleleri inceleyip çözüm üretmeleri ve dünyanın her yerindeki gönüldaşlarıyla yardım içindir. Hiçbir insanın dünyevi nüfuzunu kullanarak belirleyici bir konuma sahip olmadığı bu kongrede herkes, konuşma ve görüş beyan etme yetkisine sahiptir.³¹

Günaltay'ın, 'Mağlup milletin maneviyatına hâkim olabilmek için müstevlilerin maddi kuvvet ve haşmetçe olduğu gibi ilim ve medeniyet olarak da hükmü altına aldıkları kavmin üstünde bulunmaları icap eder. Aksi takdirde, mağlup millet çok geçmeden galip milletin kuvvet ve nüfuzunu manen elde edebilir. Müslümanlar, doğuda batıda istila ettikleri memleketlerin ahalisine ilmen ve ahlaken üstündüler' sözleri ayrıca tartışmaya açılabilir. Çünkü Endülüs için geçerli olan bu hal; İran, Bizans, Türk kültürleri karşısında aynı tepkiyi gösteremedi. Çalışmamızın, Mezheplerin Ortaya Çıkışı ve Bugüne Dair Çözüm Önerileri başlıklı bölümünde, bizzat Günaltay'ın kendisi, İslam devletinin yönetici elitinin bir zamanlar Arapken sonra İranlılardan oluştuğunu onların yerinin de Türkler tarafından doldurulduğunu belirtecektir. Ayrıca hurafe kaynağı olarak da, Müslümanlar için bir Kurtuluş Önerisi başlıklı konumuzda da İran, Mısır, Suriye ve Hindistan'dan hatırı sayılır miktarda hurafe ithal ettiğimizi ve İslam'ın ilk saflığının bozulduğunu anlatacaktır.

M. Şemseddin Günaltay'ın din ile bilim ilişkisi konusundaki görüşleri Cumhuriyet'in kurulmasını müteakip marjinal bir şekle evrilmiştir: Günaltay, bir sosyolog olmamasına rağmen özellikle 1920'den sonra, dine sosyolojik olarak bakmıştır. Ona göre dini açıklamanın en geçerli yöntemi Durkheim'ın görüşleridir. Birçok eserinde, bidat ve hurafelere karşı tuttuğu savaşın asıl amili de onun bilim algısıdır. Cumhuriyetli yıllar ise, resmi ideolojinin kesin bir tercihi doğrultusunda ilmim önemli bir üstünlüğü vardır. Bilgi, gerekli olan toplumsal değişimin yöntemlerini bize bildirecek

³¹ Ali ŞERİATİ, Hacc, Çev. Mustafa ÇOBAN, (İstanbul, 1999), 169–171.

önemli bir güçtür.³² 1928 yılında, bilime dayalı milli bir din oluşturma çabaları bir komisyon projesiyle gündeme gelir. İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri arasından oluşturulan bu komisyonda M. Şemsettin Günaltay da vardır. Bugünlerde, ulusalcı denilen bakış açısı bu rapora yansımıştır: Türk inkılâbı lisanında ahlakta hukukta iktisatta sanatta yaptığı bütün tahavvüllerin mebdelerini ilmin makuliyetinden ve milli hayatının feyzinden almıştır. Binaenaleyh Türk demokrasisinde din de muhtaç olduğu inkişafı ve hayatiyeti göstermelidir. Bu rapora göre, evvela ibadetlerin şeklinde değişikliğe gidilmelidir. Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmelidir. Saniyen, ibadetin dili değişmeli ve ibadetin lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların ve hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Ayrıca mabetlerde musiki aletlerinin kabulü dahi lazım gelir. Mabetlerde ilahi mahiyetinde asrî ve enstrümantal musikiye kati ihtiyaç vardır.³³ Modernizm cereyanının ve onunla birlikte maddi münasebetlerin ön plana geçtiği bir devirde, bilhassa az gelişmiş memleketlerde, din eski nüfuzunu kaybetmiş bulunuyor; binaenaleyh dinin devlete müdahale etmesi imkânsız bir hale gelmiştir. Hele Türkiye gibi ruhban sınıfına, cemaat teşkilatına ve varlıklı bir kilise teşkilatına sahip bulunmayan memleketlerde böyle bir müdahale zaten beklenemezdi. Buna karşılık modernizm, ilericilik, devrim gibi tabu haline gelmiş kavramların temsilcisi olan devlet; din hayatına karışmaya hem çok mütemayil, hem de imkânları bakımından pek müsait görünmektedir. Uzun zaman Türkiye’de politikacıların büyük kısmı ve ilerici denenen yazarlar, hükümeti bir çeşit Katolik konseyine benzetmeye çalışmışlardır; ibadetin hangi dilde yapılacağı hükümette münakaşa edilir ve karara bağlanır, din adamlarına verilen lokma hükümet eline geçer ve hükümet bu lokmayı istediği kadar küçültebilir veya tamamen kesebilir.³⁴

³² Ergün YILDIRIM: Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam, (İstanbul, 1995), 145–149.

³³ İsmail KARA, a.g.e, 497–498.

³⁴ Erol GÜNGÖR: Türk Kültürü ve Milliyetçilik, (İstanbul, 1997), 164.

F- İSLAMİYET'E GÖRE ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Kâinatı en küçük organizmadan en büyük toplumlara kadar tetkik ettiğimizde, yeryüzünde hayat bir geçim meydanı, dünya ise bir mücadele meydanıdır. Her canlı bu savaş meydanında varlığını korumak için uğraşır. Tembellikten nefret eden, çalışmayı seven fertlerden oluşan bir toplum, diğer milletleri geride bırakarak övgüye hak kazanır. Fertleri tembel olan bir millet ise, hızlı adımlarla batış ve yok oluş çukurlarına yuvarlanmıştır. Gayret ve çalışma, fertleri medeniyete kavimleri istiklale ulaştıracak bir esastır. Sosyal ilimler erbabı, çalışma ve gayretin önünde engel olarak dinleri görmüşlerdir. İlerleyen satırlarda, evvela İslam bu töhmetten tenzih edilecektir. Daha sonra da, aslında insanları tembellikten kurtarıp, gayret ve çalışmaya teşvik için onun kadar güçlü bir müessir olamayacağı gösterilecektir.

İslam dini, ahiret hayatı için çalışmaya ne kadar sevk ediyorsa, aynı teşviki fani hayat hakkında da esirgemiyor. Dünyayı imar etmenin gereksiz bir iş olduğunu düşünerek, ibadet namı altında bedeni riyazet altında ezmek, düşünceyi tembelliği mahkûm bırakmak şer'an (İslam dini kurallarına göre) reddedilmiştir. Bu gibi hareketlerin doğru olduğunu sananlar bilmiyorlar mı ki, dünya bir cenk meydanıdır. Burada saldıran elleri kolları bağlı davranana daima galebe çalar. Galip mağlubu kendine esir eder. Tabiat kanunu, dünya işlerini ihmal edenleri akıbet mahveder. İslam dini, insanlığın son devri için nazil olmuş bir dindir. Taş kovuklarında yaşayan ilkel kavimlerin katı kalplerini yumuşatmaya sebep olacak bir takım ibadetleri getirmemiştir. Aksine, hayat kanunlarına muvafık gelen, insanlığın şanını yükselten, ruhu nefsanî temayüllerden azade bulunduran ne kadar hareket varsa hepsini Allah rızası için eda edilmiş birer ibadet olarak kabul etmiştir. Bu kabulün şartı olarak da, hareketi yapan kişinin niyetinin şeytani değil Rahmani olmasını gerekli saymıştır. Günaltay'a göre, İslam dini, servet ve mal kazanmayı da Allah tarafından insandan

beklenen kemal gayeye ulaşmasında belli başlı bir kuvvet olduğu için en üstün ibadettir.

İslamiyet, yüce hükümlerine tabi olanlara yüksek bir sada ile nida ederek diyor ki: Hayatın sabit ve değişmez bir takım kaideleri, muayyen birtakım kanunları vardır. O kanunlara muhalefette bulunanlar ilahi fermana karşı gelmiş olurlar. Gereğince amel edenler ise emellerine nail olurlar.³⁵

İslam'ın emirlerinin asr-ı saadette uygulanışı ile günümüzü karşılaştırdığımız zaman utanmamız gerekir. Bari İslamiyet davasından vazgeçelim. Çünkü günümüz Müslümanlarının halk ve hareketleri hiç de onu yansıtmıyor.³⁶ Dönemin Batıcı düşünürü Abdullah Cevdet de Günaltay ile benzer şeyleri söylüyordu: 'Müslümanlar! İyi biliniz ki, dünyada mevcut ve medeni akvamın en geride kalmış olanı biziz. Her tarafta boyunduruk altına düşmekteyiz. Her tarafta istiklalimizi kaybediyoruz. Memalikimiz başkalarına malikâne oluyor. Mütemeddin ve müterakki milletlerin kölesi oluyoruz. Bu musibetlerin sebebi, cehaletimiz ve bizim dinsizliğimizdir. Evet Müslümanlar, siz dinsizsiniz. Müslümanlığınıza delalet edecek siz de isminizden başka bir şey yok. Müslümanlık eylem dinidir. Müslümanlık yalnız Ahmet, Mehmet diye isim verilmekle, namaz kılmakla, oruç tutmakla değil, muamelat-ı içtimaiye (toplumsal eylemler) iledir'³⁷ diyerek Batı'nın üstünlüklerine ulaşmamız gerektiği yönündekileri fikirlerini biraz da kışkırtıcı bir üslupla dinle ilişkilendirir.

G. MÜSLÜMANLAR İÇİN BİR KURTULUŞ ÖNERİSİ

Günaltay kendi yaşadığı devirdeki Müslümanların yanlış inançlarını 1916 yılında ilk baskısını yapan eserinde şöyle eleştirir: 'İslam asr-ı saadetteki şeklini kaybetmiştir. İran'ın, Yunan'ın, Mısır'ın, Hint'in ne kadar

³⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 91- 98.

³⁶ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 81.

³⁷ Abdullah CEVDET: Uyanınız, Uyanınız, (Mısır, 1908), 26–27; zkr. Mehmet AKGÜL, a. g. e. , 135–136.

karışık ve eski hurafeleri varsa bize intikal etmiştir. Bunların ağır ve atıl yükleri altında, Müslümanlar sefalet ve felaket çukurlarına gömülmüşlerdir. İslam Dini, putperestliği yıkmak için gönderilmiş olmasına rağmen bazı derbederler ona putperestlik şeklini vermek için var güçleriyle çalışmışlardır. İslamiyet, kul ile Allah arasında bir aracının bulunacağı inancını ortadan kaldırmıştı. Eski dinlerindeki ulu kişileri ve bunlara adanan mekânları unutmayan bazı yeni mühtediler, İslamiyet'te de bunların benzerini meydana getirme hevesine düştüler. Süslü ve gösterişli türbeler, bol bol veliler ve onların kabir başında bolca dergâhlar yapıldı. Oysaki bir veliye hürmet ve intisap, türbesine tapınmakla değil, gittiği yola gitmek söylediğini tutmak ve o muhterem zatın yaptığı gibi, Müslümanların cehalet örtüsünden kurtulmasına çalışmakla olur. Müslümanların dini rehberi Kur'an, dünya rehberi de akıl ve irfandır. Bunların haricinde rehber ve mürşit aramak, asrın zihniyetine uygun düşmeyeceği gibi, İslam'ın ruhu ile de bağdaşması mümkün değildir.³⁸

a. Müslümanların Gerilemesinin Sebebi İslam mıdır?

Bir Müslüman dünya ve ahiret mutluluğunu, ancak kendi çalışması ve gayretiyle temin edebilir. Bir köşeye büzülerek, geçimini başkalarından sağlayan kimse sefaletten kurtulamaz. Elde riya tespihi ile miskin miskin sokaklarda dolaşanlar, bira da Kur'an'ın çalışma, gayret, sanat ve ticaret gibi hakkındaki nazar-ı dikkate alsalardı, dünya da zillet ve miskinlikten kurtulacakları gibi hiç şüphe yok ki ahirette de yüksek makamlara kavuşacaklardır. Örümcekli kahvehanelerin pis köşelerine toplanarak bir taraftan ötekinin berikinin hatalarıyla uğraşmak suretiyle sabah akşam edenler, günde beş vakit değil on beş vakit namaz da kılsalar, senelerce oruç tutsalar yine de ümit ettikleri saadetlere mazhar olamayacaklardır. Bir

³⁸ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 315–317.

memleket düşününüz ki Eğitim Bakanlığı'nın (Maarif Nezareti) bitişiğinde bilmem hangi hastalığın iyileşmesi, hangi dileğin yerine gelmesi için pencerelerinin parmaklıklarına tomarlarca kirli bez parçaları sarılmış türbeler, yatırlar bulunur. O memleket batmaya yüz tutarsa hiç şaşırmamalıdır. Dirilerin yaşamasını ölülerden bekleyenler, elbette bu mücadele dünyasında hayat hakkına sahip olamazlar. Onların hakkı, çeşitli fecaat ve sefaletle inleye inleye medet umdukları o ölülerin yanlarına gitmektedir. Daha sonra gelen nesiller ise, onların ne türbesini ne de tekkesini bırakır. Hepsini, onlara yalvaranlar gibi yok eder. Bu hal, çok doğal bir yaratılış kanunudur. Gariptir ki, türbepereşlik olarak nitelenebilecek böyle bir inancı halka yayan zavallı insanlar, kendilerini dindar buna inanamayanları da dinsiz sayarlar. Müslümanların beynini din adına hurafelerle dolduran, bu gibi rezillere lanet olsun!

Müslümanların tutulmuş oldukları tembellik hastalığını, İslam'a yüklemek kadar haksız bir isnat olamaz. Bu tür hastalıkların tohumları hurafeperestler tarafından atılmıştır. İslamiyet ehil olmayanların elinde aslını kaybettikten sonra ona bir takım yabancı dinsel tören şekilleri (bidat) girdi. Cahil âlimler, 'müteahhirin' (İslam'ın sonraki devirlerinde yaşayanlar) için, 'selef'in (İslam'ın ilk devirlerinde yaşayanlar) sözlerini kabulden başka bir çare olmadığını ilan edip bunu değişmez bir düstur haline getirdiler. Âlimleri yerini mukallitler, mütefekkirlerin yerini ise nakilciler aldı. Akıl kuvveti pasifize edildi. Düşünceler donduruldu. İslam memleketlerine dağılan birçok aç ve düşüncesiz cahil, halka durmadan tembellik dersi verdiler. Ruhu öldürücü, hayatı zehirleyici masallar anlattılar. Ortaya çıkan felaketleri, ahir zamanda geleceği haber verilen haller olarak yorumladılar. Bu felaketlerin gelmesinin pek tabii olduğunu vaaz ve telkine kalkıştılar. Bunların telkinleri sonucu mevcut durumun ve istikbalin ıslah edilemeyeceği düşüncesi oluştu. Çünkü kıyamet yaklaşmıştı. Yapılacak şey, işi Allah'a bırakarak tembel ve miskin, bir köşeye çekilmektir. Bu halin Müslümanların için pek muvafık olduğunu, çünkü Müslümanlar ahiret adamı olduklarından dünyanın onlara gerekmediğini söylediler. Bu sefil

insanlar, sözlerini teyit için birçok uydurulmuş hadisi söylemekten çekinmediler.

Kader inancı tamamen yanlış yorumlandı. Öyle ki kalpler azim ve gayretten, eller çalışma ve çaba sarf etmekten, zihinler düşünmekten geri kaldı. Bu mikroplu telkinler, kalplerden yüce idealleri sildi, süpürdü. Müslümanları ümitsizlik ve tembellik çukurlarına sürükledi. Müslümanlar artık düşünmeyen hayvanlar veya daha doğrusu cansızlar derekesine düştüler. Emin olunmalıdır ki bugün Müslümanlık adı altında gördüğümüz birçok şeylerin İslamiyet ile hiçbir ilgisi yoktur.³⁹ Görüldüğü üzere Günaltay, toplumumuzun gerileme sebeplerinden biri olarak yanlış anlatılan İslamiyet'i görmekte ve kitabı İslam'dan yanlış anlatılanını ayırmak için de halkın yaşadığı dini cesur bir yaklaşımla Müslümanlık olarak nitelemektedir.

b. İslam'ın Özüne Dönüş

Müslüman halk, dine sokulan bidatler ve hurafeler içinde boğulup kalmıştır. İslam akla geniş ve serbest bir hareket sahası vermişti. Bu saha kapatıldı. Bu tarihten itibaren ilmi çalışmalar ve araştırmalar Müslümanlar için meçhul bir hazine hükmünü aldı. Nakledilen bilgiler akledilenlere galip geldi. İslam dünyasını tarumar eden mezhep kavgaları yüz gösterdi. Bir mezhebin bağlıları diğerlerini küfür ve sapıklıkla itham edecek kadar aşırılığa kaçtı. Anane ve geleneklere aşırı bağlılık, insan ilişkilerini günden güne daha zora soktu. Çok geniş ve oldukça müsait olan din sahası oldukça daraltıldı. Nihayet insan haklarını koruyamayacak bir hale getirildi. Bu faciaların sebebi, sadece gerçek dinin unutulması ve hurafelerin ortalığı doldurmasıydı. Bu hali gören genç Müslümanlar, mevcut tembellik ve sefaletin sebebini dine mal ettiler. Müslümanları bu derekeye sürükleyenlere hücum edeceklerine doğrudan doğruya dine hücum etmeye

³⁹ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 318- 321. ; GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 97.

başladılar. Bu hücum haklı fakat yanlış bir noktaya yönelmişti. Bütün bu hallere karşı dini koruma hususunda Müslümanları diriltmek gereği derin bir şekilde hissedilmektedir. Bunun için de asr-ı saadete dönmekten başka çare yoktur. Böyle bir dönüş, düşünce olarak irtica değildir. Çünkü hurafelerden gerçeğe dönecektir.

Müslümanlara yeni bir ufuk açmak zaruri ve gereklidir. Şüphesiz ki, hilafetin merkezinde yakılacak bir meşale, kısa bir zamanda, bütün İslam âlemini aydınlatacaktır. Asr-ı saadete dönüş için elimizde, Kur'an-ı Kerim ve sahih hadisler gibi iki ilahi ışık vardır. Yalnız bu iki esasa yapışacak olursak, bütün hurafelerden kurtulmuş olacağımıza emin olalım.⁴⁰ Günaltay, hurafelerden kurtuluş çaresi olarak da dinin asli kaynaklarını salık verir.

Günaltay'a göre Müslümanlar artık silkinmeli ve kendilerine gelmelidir: 'Artık Müslümanların dinlerine ettikleri cinayetler elverdi. Akıl ve rüyet nazarı ile baksınlar da anlasınlar ki, birçokları dinin gereğince hareket ettiklerini vehmetmekle beraber, sırf kendi batıl heves ve fikirleri peşinde koşuyor. İslamiyet'e bilmeden reva gördükleri zulüm ile, medeniyet âlemindeki filozofları bu din-i mübinin yüce hükümlerini tetkikten men etmesinler. Hem bilsinler ki pek yakın bir ati (gelecek) gelecek, Müslümanlık Avrupa'da Hz. Peygamber'in asr-ı saadetindeki revnaklığını andırır bir parlaklıkla zahir olacaktır. Bu yakın geleceğe ulaşmak, o saadet sabahının doğmasını hızlandırmak için, hakiki İslamiyet'i meydana çıkarmak, hurafeleri atmak, hurafe anlatanları nasihat kürsülerinden kaldırarak layık oldukları unutulma çukurlarına gömmek icap eder.'⁴¹

Avrupalıların İslam dinini inceleyerek akla mantığa uygun bulup kabul etmeleri hülyası sadece Günaltay'a ait değildi. Dönemin İslamcı aydınlarından Said Nursi de şunları söylüyordu: 'Hâlbuki diğer dinlerin müntesipleri, akli muhakeme ve kesin delil ile İslamiyet dairesine akın akın

⁴⁰ GÜNALAY: Hurafattan Hakikate, 321–322.

⁴¹ GÜNALAY: Zulmetten Nura, 97–98.

dâhil olmuşlar ve olmaktadırlar. Eğer biz, doğru İslamiyet'i ve İslamiyet'e lâıyk doğruluğu ve istikameti göstersek, bundan sonra da akın akın dâhil olacaklardır.⁴² Görüldüğü üzere, aynı şartların çocukları olan aynı devrin insanları benzer fikir kodları etrafında düşündüklerinden ayrıca birbirlerinin fikirlerinden etkilendikleri için benzer sonuçlara ulaşmaktadırlar.

Günaltay, 1925 yılında Müslümanların kurtuluşu için halk idaresini de tavsiye etmektedir: 'Müslüman milletlerin kurtulabilmeleri için yegâne yol; asırlardan beri kâbus gibi üzerlerine çökerek hayat ve tefekkür hücreciklerini kurutan bu iki sınıf tufeylleri üzerlerinden atarak, mukadderatlarını kendi ellerine almaktır. Buna muvaffak oldukları gün, kurtuluş sahasına ayak basmış olacaklardır.'⁴³

H. GERÇEK İSLAM- ÖĞRETİLEN MÜSLÜMANLIK İLİŞKİSİ

Günaltay, yeryüzündeki bütün Müslüman milletlerin Batı karşısında geri bir durumda olmasının doğal bir sonucu olabilecek bir soruyu sormaktan çekinmez; İlerlememize mani olan, gerilememize sebep olan esas amil acaba dinimiz midir? Yerkürenin muhtelif bölgelerindeki Müslümanların sefaletine bakılırsa bu sual öyle kolay kolay reddedilemez gibi görülür. Hakikaten bugün dünyanın her tarafındaki Müslümanların zillet ve sefalet içinde oldukları kesin bir hakikattir. Bunu kimse reddedemez.

Sefalet ve çöküşün sebepleri araştırılırsa, ulema kisvesine, derviş kıyafetine, şeyh libasına bürünmüş, fakat ilimden, irşattan, habersiz oldukları halde, hakiki âlim ve mürşitlerin makamlarını gasp etmiş olan bir kısım adamların bu hususta mühim rol ifa ettikleri anlaşılır. M. Şemseddin bunların öğrettiği İslam'ı gerçek İslam'dan ayırarak öğretileni, Müslümanlık olarak niteler. Fakat gerek dinin bugün almış olduğu şekle gerek bu gibi cahillerin telkin ve tefsirlerine bakarak hüküm vermek hiçbir zaman doğru

⁴² Said NURSİ: Münazarat, 44.

⁴³ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 357.

ve mantıki bir hareket olamaz. İlerlemeye mani olup olmadığını dinin kendisinde aramamız icap edeceği gibi, dini anlamak için de hakiki âlimleri, fazıl şeyhleri, vasıl dervişleri dinlemeliyiz. Ancak bu araştırmadan sonradır ki, ilerlememize mani olanın hakiki İslamiyet olmayıp, bugünkü Müslümanların fıtrat dininden pek uzak olan hurafelere bulaşmış akideleri, efsanevi gelenekleri olduğu gerçeği ortaya çıkar.

Asırlarca istibdat ve mezalim yükü altında ezilerek kendi hayatlarından bile bizar olacak hale gelmiş olan Doğuluların çöküş ve sefalet sebeplerini; idare tarzlarıyla, sosyal hayatlarında başlarına musallat olan cahillerin telkinlerinde aramalıdır. Müstebit hükümdarlar dini hisleri fesatlarına alet edebilmek için, dinin gerçek hükümlerini halktan kaçırmalıydılar. Bunun için de hakiki irfan erbabını mahvederek, bir sürü cahili din uluları makamına yükseltmişlerdi. Çöküşümüzün asıl sebebi; din değildir. Din uluları namıyla ortaya çıkan cahiller ve bunların destekçisi, koruyucusu müstebit hükümdarlardır.⁴⁴ Günaltay bu görüşünde yalnız değildir. Vejdi Bilgin şunları söylemektedir: ‘Dinin büyük sosyal değişimler karşısında çözüm getirememesinin ve bütünleştirici işlevinin tam manasıyla toplumun çözülmesine engel olamamasının iki temel nedeni vardır. Birincisi yüzyılları kapsayan bir süreç sonunda dinin otantik yapısının bozulmasıdır. Örneğin bugünkü Müslümanların kader, tevekkül, içtihat gibi kavramlara yaklaşımı, Hz. Muhammed döneminde rastlanılmayacak türden katı bir hale evrilmiştir. Bu sapmalar, İslam düşüncesini dumura uğratmıştır. İkinci neden ise, siyasi otoritenin din üzerindeki egemenliğidir. Siyasi iktidarlar dini himaye etme konumuna geçerek halk üzerindeki otoritelerinin pekişeceğini, aynı zamanda dinin bütünleştirici işlevi nedeniyle toplumu daha kolay kontrol altında tutabileceklerini düşünmüşlerdir. Ama hiçbir zaman dinin kendi üzerlerinde bir güç olmasına izin vermemişlerdir. Bu yüzden din, sosyal grup ve kurumların dinamiğini teşkil edememiş ayrıca kendi yapısından da bir takım ilkeler feda ederek

⁴⁴ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 99–102.

içerik değişimiyle karşı karşıya kalmıştır. Neticede pek çok toplumda din, arızı bir konumda kalmıştır.⁴⁵

Günaltay, Müslümanların geriliğine sebep olarak dini göstermek bir yana dursun asıl dini bilmemeyi adres olarak göstermiştir: ‘Müslümanlar dinlerinde gerçekten âlim oldukları zaman, bütün dünya kavimleri arasında âlim idiler. Bütün âlemin önderi idiler. Şeriatın sınırlarını bilmemek hastalığına tutulunca, artık hakiki varlıklarını koruyamayarak hezimetle uğradılar.’⁴⁶

Günaltay, gerçek İslam’dan ayrı bir İslam anlayışının zaman içinde ortaya çıktığını belirtir. Bu farklı İslam anlayışını Müslümanlık olarak tanımlar ve ortaya çıkış sürecinin coğrafi ve kültürel motiflerini şöyle açıklar: ‘İslam dini hızlı bir şekilde, İran, Mısır, Suriye gibi birçok ülkeye yayılmıştı. Bu topraklarda yaşayan insanların asırlardan beri yaşattıkları inançları ve gelenekleri vardı. Bu insanlar İslamiyet’i kabul etmekle beraber, atalarından kalan adet, gelenek ve göreneklerini henüz unutmamışlardı. Yeni, girdikleri din her konuda ihtiyaçlarını karşılamıyordu. Asırlarından beri aralarında devam etmiş olan birçok süslü gelenek ve göreneklerin yanında İslam’ın sadeliği ruhlarını tatmin etmiyordu. Hurafelerle yaşamaya alışmış insanlar, akla ve mantığa hitap eden bir dine kolay kolay ısınamıyorlardı. Eski inançlarının farklı bir şekilde yani dinlerinde bulunmasını arzu ediyorlardı. İşte bu düşünce İslam’a Hint, İran, Mısır, Berberistan (Kuzey Afrika toprakları) ve Yunan efsanelerini ile beraber oldukça fazla Yahudilik ve Hristiyanlığa ait hurafelerin sokulmasına neden olmuştur.’⁴⁷

⁴⁵ Vejdî BİLGİN: Sosyal Çözüm ve Din, (Samsun, 1997), 186–187.

⁴⁶ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 149.

⁴⁷ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 89–90.

a. Hurafe Kaynakları

Günaltay, İslam'ın saptırılmasına örnek olarak İbn-i Sebe'nin Şia'nın ortaya çıkmasına neden olan fikirlerini, İran toplumunun hassasiyetleri çerçevesinde ve eski kültürlerinin etkileri bağlamında örnek olarak veriyordu: 'İran toplumunun dinini ve bağımsızlığını tehdit eden ilk adımı Hz. Ebubekir atmıştır. Hz. Ömer, her ikisini de şiddetli bir darbe ile yok etti. Hz. Osman ise seleflerinin yolundan ilerlemeye devam etti. İranlılar bu yapılanları unutamıyorlar, asırlardan beri devam edegelen inançlarını ve bağımsızlıklarını ortadan kaldıran Hz. Ömer'e karşı büyük bir kin besliyorlardı. Abdullah İbn-i Sebe'nin ehl-i beytin savunucusu görünümü altında meydana çıkması, İranlılara intikam almak ve iktidarı tekrar ele geçirmek için hukuki ve İslami bir yol açmıştı. İranlıların bu zaafından yararlanarak maharetini en güzel şekilde gösteren İbn-i Sebe'nin amacı; dini baltalamak, Müslümanları tefrikaya düşürerek birbirine kırdırmaktan ibaretti. Hilafet ve İmamet'in Hz. Ali ve O'nun soyuna ait olduğu fikrini ortaya attı. İfratta o dereceye vardı ki, bizzat Hz. Ali'nin yüzüne karşı, Sen Tanrı'sın sözünü sarf etti. Hz. Ali bu saygısız insanı sürgün etti. Ama fikirlerinin yayılmasına engel olunamadı. Hz. Ali'nin vefatından sonra; O'nun ölmediğini, ahir zamanda yere inerek zulüm ile dolan dünyayı adalet güneşi ile aydınlatacağını ileri sürdü. Abdullah İbn-i Sebe'nin anlattıkları, hem Yahudilik, hem Hristiyanlık hem de İran geleneklerini okşayacak tarzda idi. Hz. Ali'ye tanrılık yakıştırması, İsa'nın rablığına çok benziyordu. Semaya yükselen Ali'nin ahir zamanda inmesini beklemek, Yahudilerin Mesih'in dönüşünü beklemelerinden hiç de farklı değildi. Hele Ali'nin ahir zamanda dünyayı, adalet nuru ile aydınlatması fikri eski İran dini Zerdüştlüğe göre Hürmüz'ün üstün gelmesini söylemekten başka bir şey değildi. İbn-i Sebe, Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik gelenekleri altında yaşayan bir topluma, ruhlarına hoş gelecek bir akideyi tavsiye ediyordu.'⁴⁸

⁴⁸ GÜNALTAY: a.g.e, 90–92.

b. Uydurma Hadisler

Hadis; Hz. Muhammed'den sadır olan emir demektir. Kavli (söz), fiili (eylem) ve takriri (başkası tarafından yapılan bir eylemin onaması) olmak üzere üç çeşidi vardır.

Bazı kimseler, İslamiyet'i sarsmak ve önceki dinlerin hurafelerini İslam dinine sokmak kastıyla bazıları ise Müslümanları iyi gördükleri şeye rağbet ettirmek, fena zannettikleri şeylerden sakındırmak için hadis uydurmuşlardır. Yani Hz. Muhammed'in söylemediği sözleri yapmadığı işleri, hayatının herhangi bir anında onamadığı filleri kendisine isnat etmişlerdir.

İslam'a sokulan hurafelerin, mantıksız tuhaf şeylerin hülasa ilme aykırı olan saçmalıkların başlıca kaynağı uydurma hadislerdir. Genel olarak mevzu hadisler adı altında toplanan bu gariplikler, Müslümanlar arasında o derce yaygındır ki, patlıcanın faziletinden, pırasanın meziyetine, kabağın cennet taamı olduğuna kadar hiçbir şey gösterilemez ki hakkında mevzu bir hadis bulunmasın. Mevzu hadisler genelde küçük bir kusura şiddetli bir ceza, ufak bir ibadete büyük bir mükâfat vaat ederler. Akıl, mantık ve Kur'an'ın esaslarına uygun olmayan sözlerin sahih hadis olmadıklarında tereddüt etmemek gerekir. Fakat ne çare ki, İslam dini son zamanlarda tuzluyu tatlıdan ayıramayacak kadar çaresiz insanların eline kalmış olduğundan, mevzu hadisler, Kur'an ayetlerine, sahih hadislere tercih edilerek âlim geçinen zavallıların ilim sermayesi olacak kadar revaç bulmuştur.

Şeyhülislamlık mevzu hadisleri ortadan kaldırmak için, bir ilmi komisyon toplar, uydurma hadisleri belirledikten sonra bunları içeren

kitapları ortadan kaldırılması hususunu bu komisyona havale ederse şerefli görevine doğru, en esaslı adımını atmış olur.⁴⁹

Hurafe kaynaklarından biri olarak uydurma hadisleri tespit eden Günaltay, bunları topluma bunların uydurma olduğunu anlatmak yerine bu hadisleri içeren kitapların yasaklanmasını savunmuştur. Bu iş için adres gösterdiği Şeyhülislamlık makamından pek ümit var olmadığını ise şu sözleriyle belirtmiştir: 'İslam âleminin düşünce merkezi olan bu yüce makamın, arpalıklar dağıtımından biraz vakit bularak bu yönleri düşünebilmesi dua edilmelidir.'⁵⁰

c. Vaazlar

I. Vaazların Toplumsal Hayattaki Önemi

Vaaz ve hutbeler her millete özellikle de bizim gibi avamından aydınına kadar fikri ve kültürel açıdan aydınlatılmaya ihtiyaç duyan bir topluma son derece gereklidir. Uzun yıllardan beri başımızda dolaşan cehalet bulutlarının, seneler geçtikçe yoğunluğunu artırarak günümüzde ahlaki bir çöküntüye neden olduğuna şüphe yoktur. Bir taraftan yeni yetişecek neslin ahlak ve faziletlerle donatılmasına çaba gösterme zorunluluğu olduğu gibi, diğer taraftan öğrenim çağı geçmiş olanlar için vaazlar ve konferanslar tertip edilmek suretiyle toplumda yeni bir çığır açmanın gerekliliği gün geçtikçe daha da belirginleşmektedir. Vicdan sahibi bir kişi tarafından düşünülen bir kafa ve ihtirastan kurtulmuş bir kalp ile camilerin huzur veren ortamına koşan bir kişiye orada verilecek telkinlerin ne kadar etkin, ne kadar faydalı olduğu düşünülecek olursa nasihatlerin önemi ve lüzumu daha iyi takdir edilebilir.

⁴⁹ GÜNALTAY: a.g.e, 247–261.

⁵⁰ GÜNALTAY: a.g.e, 261.

Bir vaizin yüreğinden koparak caminin her tarafına yayılan nasihat dalgaları dinleyiciyi titretmeli, onda bir his uyandırarak heyecanlandıracağı zihinlerde verimli bir intiba bırakacak kadar etkili olmalı ki bir fayda görülebilsin. İslam mabetleri sadeliğın verdiği güzellik ve yücelikle her ruha bir yükselme arzusu ve her kalbe bir saygı hissi verir. Bunun için bu kutsal mekânlarda insanlara söylenecek sözlerin, dinin ve ibadethanenin şanına yakışır şekilde ulvi olması gerekir. Mevcut duruma bakıldığında ise, Müslümanlara vaaz ve nasihatte bulunanlar arasında, İslami hükümleri hakkıyla bilen, anlatılması gereken kutsal değەرlerin yüceliğini kavramış çok az sayıda insan bulabiliyoruz.

İyi bir ilmi seviye, parlak bir zekâ ve fazilete sahip olan kişilere mahsus olması gereken cami kürsülerinin, ilim ve muhakemeden yoksun bir takım ehliyetsiz kişilere kalmış olduğunu derin bir vicdan azabı duyarak müşahede ediyoruz. Her ferdin vaaz ve nasihate ihtiyaç duyduğu ülkemizde, bu konuda ilim adamların kürsüye çıkmaktan kaçınmalarını anlamakta güçlük çekiyoruz. İlim adamlarının üzerine düşen görevi yapmamasından dolayı, vaaz krsleri, ilmi seviyeden yoksun bir takım cahil insanlar tarafından gasp edilerek zavallı halka, İslam'ın temel prensipleriyle ilgisi olmayan asılsız hurafeler ve israiliyat telkin edilmektedir. İlim seviyesi, harekeli Köroğlu kitabını zorla heceleyerek okuyabilmekten ibaret olan birçok cahil insan, halka vaaz ve nasihat adına zehir saçmaktadır. Belli bir düzeyde İslam'a vakıf olan Müslümanları huzursuz eden bu sözlerin dini konularda yeterince araştırmamış olan gençlerde ne kadar aksi tesir yapacağını varın siz düşünün. İslamiyet'in bu telkinlerden ibaret olduğu zannına kapılarak dini bağları zayıflayan gençlerin vebali bu duruma müsamaha gösterenlerin olacaktır.

Senelerden beri halka uyuşukluk dersi veren, dünyanın Müslümanlar için cehenneme olduğunu söyleye söyleye dünyayı, başımıza kan tufanları koparan can sıkıcı bir yer ve ateşler yağdıran bir tuzak haline getiren bu gibi zavallıları artık görevden alınmalıdır. Vaaz ve nasihat

kürsülerini; çağın ihtiyaçlarını idrak etmiş, yoğun kültür birikimine sahip, kalbi iman nuruyla dolu, hakiki ilim adamlarına tahsis etmek gerekir. Bu tip yüksek meziyetlere sahip olan faziletli insanlar da, öncelikle karşılarındaki sefil ve hakir bir duruma düşerek inleyen İslam toplumunun perişan durumunu ve vakit geçirmeden ikaz edilmediği takdirde ortaya çıkması kaçınılmaz olan felaketin dehşet ve vahametini göz önünde bulundurmalarıdır. Bu bilinçle kürsülerden toplumu aydınlatıcı ve feyiz verici yollara sevk edecek vaazlar vermekten kaçınmayıp, bunu en kutsal bir vazife ve en şerefli bir iş olarak görmelidirler. Çünkü bu iş, fazilet sahibi insanlar için dini olduğu kadar vicdani bir görevdir.⁵¹

II. Hurafe Kaynağı Olarak Vaaz Kitapları

Günaltay, kendi dönemindeki vaaz kitaplarını ve vaizleri birer hurafe kaynağı olarak niteler: ‘Günümüzde kullanılan vaaz kitaplarının çoğunluğu akıl ve ilim sahibi insanları nefret ettirecek derecede hurafelerle doludur. Bu kitapların başından sonuna kadar, israiliyat dolu hikâyeler ve uydurma hadislerden ibaret olduğu söylene gerçekten uzaklaşmaz olmaz. Dil ve üslup yönüyle hiçbir kıymeti bulunmayan bu kitaplar, fikir ve mana yönüyle de oldukça düşük seviyededirler. Esasen bu kitaplara alınmış ayet ve sahih hadisler çıkarılsa yapılan vaazlar içerisinde zerre kadar hakikatle karşılaşmak mümkün olmaz.

Durretu’n-Nasihin, Mukaşefetu’l-Kulup, Mişkatu’l-Envâr, Hayatu’l-Kulup, Zübdetu’l-Mecalis, Dekaiku’l-Ahbar, A’reciye isimli eserler hep bu hurafe mecmualarıdır. İçlerinde birbirinden abes hurafeler, uydurma hadisler, israili hikâyeler, kaba espriler bulunur. Çağdaş kültürden ve İslam’ın esaslarından habersiz cahil kişiler, İslam ümmetini zehirleyen

⁵¹ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 262–267.

hurafeleri hep bu kaynaktan almışlardır. Topluma tembellik fikirlerinin aşılmasında bu gibi kitapların büyük rolü olmuştur.

Vaaz kitaplarında, med-cezir olayının dünyayı taşıyan meleğin sırtında durduğu öküzün nefes alıp vermesine bağlayan hikâyeler, Kaf Dağı'na dair efsaneler vardır. Müslümanların tembellik ve sefaletten kurtulmaları isteniyorsa alınması gereken en önemli tedbir, mevcut bütün vaaz kitaplarını toplattırmak ve İslam'ı kavrayıp çağın sorunlarının üstesinden gelebilecek ilim adamlarına yeni vaaz kitapları yazdırılmalıdır. Şeyhülislamlığın en önemli vazifelerinden biri de bir taraftan asrın ihtiyaçlarına cevap verecek, ilmi gerçeklerle donanmış, İslam'ın temel prensiplerine uygun vaaz kitapları hazırlamak diğer taraftan da hurafelerle dolu kitapları toplatıp yaktırmaktır. Asırlarca İslam toplumunun itikat ve amelinin bozulmasına neden olan bu kitaplar, şüphe yok ki şer'an yanma cezasını çoktan hak etmişlerdir. Çünkü hastalığın mikropları ortada iken, ne kadar kaçınırsak kaçınalım, hastalığın yayılmasının önüne geçmemiz mümkün değildir.⁵²

d. Ölüler Kutsallaştırma: Türbeler Ve Ziyaret Yerleri

Mistisizm, Doğu'nun en eski adetlerindendir. Hint'in Buda ve Brahma mezheplerine mensup kimseler, nefsi kırmak için dünya lezzetlerinden ve rahatından sakınmak ve münzevi bir hayat geçirmek suretiyle zillet ve miskinliğin en alt seviyesine inmişlerdir. Benlik hissini ve izzet-i nefis denilen seciyeyi öldüren ve hiç de hoş olmayan bu yollar, Doğuluların asırlardan beri tembellik ve esaret boyunduruğu altında sürüklemiş durmuştur. İslam Peygamberi, inzivaya çekilip bir köşeye kıvrılarak ibadet etmeyi yasakladığı halde Hint'in bu uğursuz adetleri acaip kıyafet ve garip şekillere bürünen gezginci miskin dervişler tarafından İslamiyet'e aktarılmıştır. Hâlbuki İslam, vahdet, adalet ve fazilet temelleri

⁵² GÜNALTAY: a.g.e, 267–277.

üzerine kurulmuştur. Miskinlik, hayalcilik, yemeye ve rahata düşkünlük, İslamiyet'in temizlik ve safiyetinden çok uzaktır. İslam'ın en fazla tavsiye ettiği şey, çalışmak ve ticaret yapmak, yani gerçek hayatı kazanmaktır.

Mistisizm İslam'a Hint'ten gelmesine karşın, kabirlere, türbelere ve ziyaret yerlerine aşırı bağlılık ve tutkunluk ilk dönem efsanelerinden yani halk inançlarından ve özellikle Hristiyanlıktan geçmiştir. Ortaçağ Hristiyanlarının adım başına bir savmaaları (Hristiyan rahiplerinin halktan inkıta ve inzivası için tesis edilmiş hücre), her şehirde bir velileri (aziz) vardı. Cahil insanlar velileri ziyaret etmek ve kutsal yerlere adak vermekle affolunacaklarına inanıyorlardı. İslam'ın ortaya çıkışıyla beraber bu tip asılsız şeyler ortadan kalkmaya başlamıştı. Ancak Abbasilerin son dönemlerine doğru, bu tip inançlara daha yenileri de eklenerek İslam'a sokulmaya başlandı. Sultanlar döneminin sıkıntılı zamanları esasında sarsacak hurafelerin yayılmasına ve genişmesine yardımcı olmuştur. Türbelere, kabirlere ve ziyaret yerlerine bağlılık gösteren zavallı insanlar şunu iyi bilmelidirler ki, İslam'da kabirlerin üzerine türbe yapmak, mescit bina etmek ve kandil asmak kesinlikle yasaktır.

Gerçek İslam'ı bir yana, bizim adet ve geleneklerimiz de bir tarafa koysak, o zaman Müslüman olduğumuza binlerce şahit gerekir. Putperestlik devrine ait anane ve adetleri İslam namına yaşatıp, tatbik ediyoruz. İnsanların türbelere ve velilere tapınma derecesine varan bağlılıkları ile geçmiş dönemlerin putlara ve kâhinlere tapınmaları arasında bir fark yoktur. Herhangi bir hastalık oluşunca, haydi filan türbeye bir kurban; mesela sıtma tutar, tedavisi için bilmem hangi babanın dergâhına koşularak kapısına, penceresine bezler, iplikler bağlanır. Türbeye mumlar yakılıp türbedara hediyeler nezredilir. Sara tutar, ölümlerden yardım istenir, medet umulur. Kız evlenemeyip evde kalınca, tekkeden tekkeye dolaşılır. Kadının çocukları olmaz türbenin eşikleri aşındırılır. Bir işe girebilme veya herhangi bir işin istenildiği gibi olması için tespihler çekilir, adaklar adanır. Gafletin ve sefaletin bu derecesi ilkel kavimlerde bile az görülür. Türbelerde

ve tekkelerde medfun bulunan bu muhterem insanların ruhları kim bilir, bu durumdan ne kadar sıkıntı çekiyordur. Çünkü yapılan işlerin hepsi İslam'a aykırı olup sonradan dine sokulmuştur. Ölülerin üzerinden geçimini sürdürenlerin dediklerine bakılırsa, bu türbelerde yatan insanlar, hayattakiler ile sağlık dönemlerinden daha fazla meşgul oluyorlarmış. Çaresiz insanları soymak için bu tip pis tuzaklara rastlamak mümkündür. 'İşlerinizde sıkıntıya düştüğünüzde, kabir ehlinden yardım isteyiniz' şeklinde hadis uydurmak cesaretini gösterenlerin var olduğunu belirtirsek, menfaat uğruna bunların daha neler yapabilecekleri açıktır.

Bu ziyaret yerlerinde yatan zatlar iddia edildiği gibi keramet sahibi evliyadan iseler, cahil insanların onlara karşı tapınma derecesine varan hareketlerinden gerçekten huzursuz olurlar. Bu adetler, Bizans ve İran'dan kalma İslam'dan önceye ait birtakım ananelerdir. Hala bu gibi adetlere devam etmek, İslam dinine aykırı olduğu gibi, yaşadığımız asrın ilmi seviyesi ile de bağdaşmaz. İslamiyet putperestlik değildir. Bu inançları uygulamaya devam etmek, dünya medeniyetine karşı maskara olmaktan başka bir şey değildir. Çareyi ölümlerden bekleyen insanlar, iyi bilmelidirler ki, diriler arasında yaşamaya hakları yoktur.⁵³

e. Saltanat Ve İmamet Anlayışının Benimsenmesinde Eski Kültürlerin Etkisi

Emevilerin saltanat merkezi olarak Şam'ı, Abbasilerin ise Bağdat'ı tercih etmelerinin altında, Suriyelilerin Bizans tesiri sebebiyle, Iraklıların ise İran etkisi yüzünden yönetim biçimi olarak saltanatı benimsemeleri ve savunmaları gösterilebilir. Mısırlılar ise asırlardan beri en ağır baskılar altında yaşamış, aşırı zulüm, şiddet ve zorbalıkların etkisiyle insan olmayı

⁵³ GÜNALTAY: a.g.e, 278–289.

kendilerine yakıştıramayan aynı zamanda tanrılık iddiasında bulunan Firavunları bile alkışlamıştı.⁵⁴

Günaltay, Şia'nın İmamet inancı için de şu tespitleri yapmaktadır: 'Hicretin daha birinci asrında ortaya atılan imamet meselesi eski zorbacı yönetimin geri getirilmesi için atılmış bir adımdı. İranlılar Hulefa-i Raşidin (ilk dört halife) döneminde uygulanan seçimle işbaşına gelmeye bir türlü akıl erdiremiyorlardı. İranlılar, tarihin en karanlık dönemlerinde miras yoluyla iktidara gelmiş sülalelerin esareti altında yaşamaya alışmışlardı. Şimdi bu eski geleneği dini kullanarak tekrar canlandırmak gerekiyordu. Hz. Muhammed erkek evlat bırakmadan ahirete irtihal etmişti. Hz. Ali'nin Peygamber ailesine mensup olması, buna ilaveten de damatlık şerefine nail olması, onun Peygamberin halefi olarak tanınmasına neden oldu. Bu durum eski İran'ın veraset yoluyla bazı sülalelerin peş peşe iktidara gelmesi geleneğine çok uygun geliyordu. Hz. Ali'nin oğlu dolayısıyla Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin Sasani sülalesine mensup bir kız ile evlendiğinden, İran milliyetçileri Hüseyin'in çocuklarını Sasani ailelerinin varisleri olarak kabul ediyorlardı. İran'daki imamet meselesine milli bir şekil verilmiş olmasında bu hususun tesirinin büyük olması inkâr edilemez. Böylece İranlılar körü körüne itaat edecekleri, Hüdavendlerine (sahip, efendi) İmam suretiyle kavuşmuş oluyorlardı.'⁵⁵

f. Halk İnanışları (Batıl İnançlar)

Müslümanlar arasında yaygın olan birtakım inanışları araştırmaya kalksak, bunların çokluğu ve tuhaflığı karşısında dehşete düşmemek mümkün değildir. Bu inançlar içerisinde ilkel insanların adetlerinden tutunuz da ahlaki çöküntü nedeniyle ortadan kaybolan saltanatların iğrenç geleneklerine kadar her şey bulunmaktadır. İstanbul'da özellikle kadınlar

⁵⁴ GÜNALTAY: a.g.e, 107.

⁵⁵ GÜNALTAY: a.g.e, 103- 106.

arasında o kadar ilginç inançlar vardır ki bunları öğrenen insanların hem gülesi hem de ağlayası geliyor. İnanılan şeylerin asılsızlığı insanı güldürüyor. Din adına inanılmış olması da insanı ağlatıyor. Özellikle de çocuklarımız yetiştirecek annelerin bu kadar ilkel fikirlere sahip olmaları insanı derin derin düşündürüyor. Çamaşır yıkamak, tırnak kesmek, elbise biçmek, ev taşımak ve hamama gitmek için mutlaka belirli bir günü bekleyen kadınlar vardır. Nikâh veya askerî harekât için uğurlu zamanları beklemek, kurşun dökmek, muska yaptırmak, bakla attırmak, remil döktürmek vs. memleketimizdeki yaygın batıl inançlardandır.

Bütün fiili yaşamımızı kemiren batıl inançların kökenlerine inilmek istenirse, geçmişe göz atılmalıdır. Bugün Müslümanların yaşadığı bölgeler, geçmişte hurafelerin bolluğu ile meşhur mekânlardır. Hint, İran, Mısır, Keldanistan (Irak- Babil), Filistin, Mezopotamya, Küçük Asya zamanla çeşit çeşit kâhinler yetiştirmiş, acaip ve tuhaf inançlara sahne olmuştur. Yıldızların durum ve hareketlerinden birtakım hükümler çıkarma âdeti insanlığa Keldanilerden kalmadır. Kâhinlerin kendi nüfuzlarını artırma adına yıldız kaymaları, Ay ve Güneş tutulmaları vs. üzerine yaptıkları asılsız yorumlar, halk tarafından saygı ile karşılanıp derin bir samimiyetle kabul gördüğünden kısa zamanda gelenek haline geliyordu. Türbelerde kandil yakma âdeti Fenikelilerden, falcılık Mısır ve Asurlulardan, Kaf Dağı ile ilgili hikâyeler İran'dan, bazı şeyleri uğurlu bazılarını uğursuz kabul etmek Romalılar ve putperest Araplardan miras kalmıştır. Eski Yunanlıların yarı tanrıları, Hristiyanlığın yaygınlaşmasından sonra isimlerini değiştirip Aya (Aziz, Veli) namını almıştır. Bu geleneğin yerleşmesi zamanla İslamiyet'e türbepereestlik şeklinde sokulmuştur. Tılsım, kolbağı (pazu-bent), muska gibi şeylerin yazılıp satılması alenidir. İslamiyet mensuplarına bu tür inançları şirk olarak tanıtmalarına rağmen, ne gariptir ki günümüz Müslümanları nazarında zarurat-ı diniyye(İslam dininin zorunlulukları) hükmünü almıştır.

Bu bilim çağında ülkemizde remil atan, bakla döken, anlaşılmayan muskalar yazan zavallı insanların evlerinin, inlerinin arı kovanı gibi işlediğini söylersek herkesçe bilinen bir toplum hastalığına parmak basmış oluruz. Münevver olarak bilinen ve okuyup yazmayı bilinen toplum kesimimiz bile bunların elini öpmeyi bir şeref saymaktadır. İslam'a sonradan giren bu tür inanç ve geleneklere bu derece rağbet eden beyinlerin, Orta Çağ zihniyeti altında uyuşmuş oldukları bir gerçektir. Çünkü çağımızın ilmi seviyesine vakıf olan bir kafanın b tür şeyler karşısında susması mümkün değildir. Bu tür uyduruk inançların devam ettiği müddetçe, bizim için selamet ve kurtuluş kapıları daima kapalıdır.⁵⁶

g. Anadolu'da Mezhep Çekişmesi

Eski ve karanlık çağlardan miras kalan kirli efsaneler, Anadolu'nun saf ve asil ırkını çok derinden sarsmıştır. Geçmişe ait hurafelerin milletimiz üzerinde yaptığı tahribat zaman geçtikçe daha da şiddetlenmiştir. Türkler Orta Asya'dan Batı'ya geldikleri zaman soylarındaki asaleti tamamen koruyor ve İslam'ın yüce esaslarına bağlı bulunuyorlardı. Batı'ya doğru yürüyen Türklerin gösterdiği cesaret, dini safiyeti ve asliyeti sayesinde olmuştur. Fakat bugün Anadolu'da Müslüman kimliği altında yaşayan unsurların önemli bir bölümü, hurafelerin iğrenç çamurları içine gömülmüş bulunuyorlar. Aynı dine mensup olan Anadolu halkı arasında birbirlerine karşı kendi dinlerinden olmayanlara beslediklerinden daha fazla kin ve intikam besleyen gruplar vardır. Bu derin nefretin sebebi, geçmişten gelen mezhep ayrılıklarıdır. Bugün bahtsız Anadolu'da Ali, Hüseyin, Hasan isminde birçok Müslüman vardır ki; Bekir, Ömer, Osman ismini taşıyan diğer Müslümanlara karşı sönmek bilmeyen bir kin beslemektedirler.

⁵⁶ GÜNALTAŞ: a.g.e, 291- 304.

Anadolu'da yaşayan insanların önemli bir kısmı Batınilerin yayılmasından üzüntüye kapılmıştır. Çünkü Anadolu'daki Rafizîler mezheplerinin inceliklerine vakıf değildi. Anadolu'nun en cahil hurafeperest cemaati bu zavallılardır. Akla, bilime hatta insana yakışmayacak inançlar, bu insanları hayvan seviyesine indirmiştir. Kendileri hallerinden asla şikâyetçi değildirler. Nefse hoş gelen bu hikâyeler, sanki ruhlarını ebedi olarak öldürmüştür. Hayatlarını Osmanlı Devleti'nin batmasıyla birlikte İmam'ın ortaya çıkmasını beklemekle geçirirler.

Anadolu'yu kavuran bu iğrenç ayrılık tohumlarını atanların gayesi politik çıkar peşindeydiler. Fakat zavallı ve cahil Anadolu halkı, bunun farkında bile olmayarak dış güçler hesabına kendi din kardeşlerini asırlarca arkadan vurmuştur. Cehalet yüzünden bu derecelere düşmüş olan zavallıları kurtarmak bu zamana kadar kimsenin aklına gelmemiştir. Hâlbuki Dede'ler, Şeyh'ler, Bey'ler, Ağa'lar, Seyyid'ler, bunların cehalet ve nefretlerini artırmak için mütemadiyen çalışmışlardır. Bu insanlar, savaşlarda da firar ederek ordunun bozulmasına sebep olmuşlardır.

Anadolu insanının önemli bir kısmını Sünniler oluşturur. Ancak bunlar, kültür seviyeleri düşük, İslami prensiplerden habersiz, tembellik ve miskinliği dinin gereklerinden sayacak kadar bilgisiz olup, yeniliklere karşı çıkan zavallı insanlardır. Anadolu'nun bir kısmını da, Batini mezhebini benimsemiş Sünnilerden daha cahil, üstelik devlete ve millete bağlılıkları daha az ve görünüşlerinden başka insanlıklarına delalet edecek özellikleri olmayan Rafizîlerden oluşmaktadır.

Birinci kısım devlete samimi olarak itaat ederler. Cahilliklerinin ve sefilliklerin nedeni kendilerinden ziyade onlara musallat olan asalaklardır. Sünni köylerinde birer imam bulunursa da, onlara ilim yerine hurafe, din adına tembellik ve miskinlik telkin etmekten başka bir iş görmezler. Azimle ve ciddiyetle üzerinde durulursa bu insanların daha ileri bir seviyeye çekilmesi o kadar zor olmaz. Çünkü devlete karşı sevgi ve bağlılıklarında samimi, sadakat ve güven duyguları tamdır. Yeter ki kültür seviyelerinin

yükseltilmesi ve irşat edilmeleri, güven ve itimat ettikleri kişiler tarafından yapılmış olsun.

İkinci kısmın ıslahı ve düzeltilmesi o kadar kolay değildir. Çünkü bu zavallı insanların başına musallat olan dede denilen kişiler, bunların beyinlerini yıkamışlardır. Devlete karşı samimiyetsizlikleri mezhep ayrılığından kaynaklanmaktadır. Halkın eğitimi ve öğretimi bu kişiler tarafından, kendi işlerine gelmeyeceğinden kötü şekilde yorumlanabilir. Cahillik bütün şiddetiyle bu zavallı insanları ezmektedir. Okuma yazma bilen yok denecek kadar azdır. Dedelere bilgi olarak atadan kalan beş on tekerlemeyle iktifa ederler. Zaten bu kadarı cahil halkı aldatmaya yeter. Rafizîler devletten başka, kendi Bey ve Ağalarına da vergi verirler. Dedeler senede birkaç defa her köyü ziyaret eder. Dedenin geldiği gün köyde bayram yapılır. Kadın erkek bütün halk dedenin misafir olduğu evde toplanır ve cem ayini yaparlar. Kendilerinden olmayanların derneklerine (fırkalarına) girmeleri mümkün olmadığından, Dedenin nelerden bahsettiğini öğrenmek mümkün değildir.⁵⁷

Avrupa yirminci asırda uzayı istila etmeye çalışırken bizim bu şekilde düşkün, bu kadar cahil bir topluluğa dayanarak yaşama ümidi bezlememiz gafletine, dünyalar güler. Türklerin yükselmesini düşünenler her şeyden önce Anadolu'da halk arasında yaşayan hurafeleri temizleme çarelerini aramalıdır.⁵⁸ Anadolu yok olmaya doğru sürüklenirken başka türlü ve farklı gayelere yönelik olan Türkçülüğü, bugün için zararlı ve yarı için de faydasız görüyoruz. Fakat önce Anadolu kurtarılsa, Türkiye kurtulur. Türkiye kurtulursa Turan dirilir. Turan'la beraber İslam âleminde Hilafet makamından yayılacak ışık sayesinde bir çeşit inkılâp yapılabilir.

Anadolu köylerini kurtarmak için yapılacak teşebbüslerden biri Bölge Okulları kurmaktır. On, on beş köye üç beş senelik yatılı okullar yaparak, hem ilköğretimi bitirmeleri, hem ziraatı öğrenmeleri hem de insanca

⁵⁷ GÜNALAY: a.g.e, 208- 217.

⁵⁸ GÜNALAY: a.g.e, 222.

yaşama prensiplerine vakıf olmaları sağlanmalıdır. Kızılbaşlık hastalığı ancak bu okullarda tedavi edilir. Gerçek Müslümanlığı ve milli duyguyu köylü çocuğu bu okullarda kazanmalıdır Spor ve askerlik eğitimi de bu okullarda verilebilir. Bu ülkenin geleceğinden ümidi kesmemek için, köylüleri devlet kapısına göz dikerek, memur maaşıyla çalışmak için yetiştirmemeliyiz. Maarif Nezareti'nin görevi âlim yetiştirmek değil, bölgeyi âlim yetiştirecek hale getirmektir. O yüzden çalışan, üreten insan tipi yetiştirilmeye çalışılmalıdır. İslami vakıflardan yararlanarak Medresetu'l-Vaizin'de ciddi bir teşkilat oluşturarak Anadolu'ya ışık ve hayat verecek insanlar yetiştirmelidir. Yüksekokul mezunlarından, vatanını ve milletini gerçekten seven gençlerden oluşan bir Milli Tenvir Heyeti oluşturmalıdır. Bu heyete girecekleri, İstanbul'dan dışarıya adım atmamış kimselerden değil, Anadolu'yu karış karış gezmiş, sıkıntılarını görmüş, acılarını dinlemiş veya o talihsiz iklimde doğarak oranın havasını teneffüs etmiş kişilerden seçmelidir. Hırs peşinde, basit menfaatler arkasında koşan maymun iştahlı kimselerin bu kurula sokulmaması sağlanırsa, böyle bir kurul Anadolu'ya çok faydalı hizmetlerde bulunabilir.⁵⁹

Günaltay'ın Batını, Rafızî ve Kızılbaş olarak nitelendirdiği kesim, kendisinin anlatımından da anlaşıldığı üzere toplumda genel olarak bilinen adlarıyla Alevilerdir. M. Şemseddin, Alevilerin önceleri Sünni iken, daha sonra çeşitli propagandalarla, politik niyetlerle mezheplerinin değiştirildiğini iddia etmektedir. Bu yüzden de çocuklarını asimile etmek için, ailelerinden kopartarak yatılı okullarda eğitmeyi alenen teklif etmektedir. Ama konu üzerine yapılan araştırmalar, bizi farklı bilgilerle yüz yüze getirmektedir: 'Tarihte Babailik, Kızılbaşlık, Rafızîlik, Bektaşilik, Alevilik gibi isimlerle anılan topluluklar, günümüzde Anadolu Aleviliği bazen sadece Alevilik terimi ile karşılanmaktadır. Bu topluluklardan daha ziyade köylerde yaşayanlara Kızılbaş/ Alevi, şehirlerde yaşayanlara Bektaşî denmekle beraber inanç ve adab-erkân bakımından birbirine çok yakın olup kimi yönlerden de ayırdır. Her iki grup da, Hacı Bektaş-ı Veli'yi sevip hürmet

⁵⁹ GÜNALTAY: a.g.e, 226–234.

etmesine rağmen Bektaşiler Hacı Bektaş-ı Veli Dergâhı'na bağlı iken, Kızılbaşlar daha çok on iki imam soyundan geldiklerine inandıkları ocakzadelere bağlıdırlar. Ayrıca Kızılbaş olmak için aynı inançtaki ana babadan gelmek gerektiği halde Bektaşilik için böyle bir şart söz konusu değildir, isteyen herkes nasip alıp Bektaşî olabilir.

Alevilik- Bektaşilik, göçebe ya da yarı göçebe Türkmenlerin İslam'ı kabul etmeye başladığı 10. yüzyıldan akıp gelen uzun bir tarihi süreci içerir. Konargöçer hayatı yaşayan Oğuzlar, diğer adıyla Türkmenler İslam'ı kabul ettikten sonra önceki dini inanç ve geleneklerini yeni dinle mezcetmişlerdir. Vefailik, Kalenderilik, Haydarilik gibi eski kültürlerin karışımı ile birlikte kısmen vahdet-i vücud anlayışına dayalı, ancak birtakım dini yükümlülüklerle ilgisiz mistik akımlardan beslenmişler ve 11- 14. yüzyıllar arasında devam eden göçlerle bu anlayışı Anadolu'ya taşımışlardır. Yaşadıkları sosyal hayat sebebiyle kitabi İslam'la tam olarak yüz yüze gelemeyen bu zümreler, Anadolu'daki eski uygarlıkların izlerinin yanı sıra, 14. ve 15. yüzyıllarda Hurufilik ve Şiilik'ten de etkilenecek 'karma bir yapı' oluşturup bu telakki içinde yaşayagelmışlerdir. Selçuklular ve Osmanlılar zamanında sosyal ve iktisadi sebeplerle muhtelif isyan hareketlerine giren bu topluluklar, Kurtuluş Savaşı'na destek vermiş, Cumhuriyet'in kuruluşunu sevinçle karşılamışlardır. 1950-60'lardan sonra kırsal bölgelerden büyük yerleşim merkezlerine intikal etmiş olup, bugün toplumun bir parçası olarak varlığını sürdürmektedirler.⁶⁰

I. MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BUGÜNE DAİR ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Sözlükte gitmek anlamındaki zehab kökünden hem masdar hem de 'gidecek yer ve yol' manasına mekân ismi olan mezhep kelimesi, terim olarak 'dinin aslî veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve

⁶⁰ İlyas ÜZÜM: Günümüz Aleviliği, (İstanbul, 2000), 189-190.

bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem diye tanımlanabilir. Tanımda yer alan aslî hükümler dinin inanç esaslarını, fer'î hükümler ise ibadetler ile insanlar arası münasebetleri hedef almaktadır.⁶¹

İslam'da çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasında İran ve Hint dinleri ile Eski Yunan felsefesinin büyük rolü olmuştur. Müslümanlar tarafından fethedilen toprakların insanları eski dinlerini unutamamışlar ve İslam'a o inançlarını taşıyarak girmişlerdir. Musevilerden İslam Dini'ni kabul edenler ise, Kitab-ı Mukaddes'in hurafelerini İslamiyet'e sokmayı kutsal bir vazife olarak görüyorlardı. İslam'da ortaya çıkan batıl fırkaların ve farklı mezheplerin köklerini yukarıdaki etkenlere bağlayabileceğimiz gibi, hurafelerin kaynağını da bu noktadan yola çıkarak aramak gerekir. İslam'a en korkunç ve yıkıcı darbe İran'dan gelmiştir. Çünkü dini düşüncenin daima en yüksek ve en fazla yer teşkil ettiği bir ülkeydi, Eski İran. Müslümanlar İran'ı fethettiklerinde, orada asırların meydana getirdiği sosyal, siyasi ve dini bir takım kurum ve kuruluşlar bulmuşlardı. İnsanları bu teşkilatlardan ayırmak mümkün değildi. Çünkü bunlar kendi kültürlerinin ürünü idi. Emevilere karşı açıktan muhalefetleri fayda etmeyince, Abbasilere karşı maslahat gereği politika yapmaya başladılar. İranlılar takiyye politikasında başarılı olmuşlardı. Halife Mansur (714–775) ve Mehdi (755–785) zamanlarında, devleti idare edenler, halifelerin yakınları, başkomutanları, valileri, sadrazamları tamamen İran Soylularından oluşuyordu.

Me'mun'un (786–833) etrafını çevreleyen İranlı yöneticilerin eski ihtişamlarını tekrar elde etme konusundaki adımlar, Halife Mu'tasım (813–842) döneminde Türklerin engeliyle karşılaştı. Gerçek İslam dini Türklerin tabiatına uygun bir dindi. Türkler asırlardan beri bir türlü tatmin olmayan ruhlarının ihtiyaçlarını, İslam dininde bulmuşlardı. Türklerin kuvvetli temeller üzerine kurulan İslam dininin sarsılmasına ve Şiiliğin kuvvetlenerek hilafetin etkisinin azaltılmasına karşı, var güçleriyle mani

⁶¹ İlyas ÜZÜM: 'Mezhep' mad., TDVİA, c.29, (Ankara, 2005), 526.

olmalarının sebebini bu noktada aramak gerekir. Hilafeti ellerinde bulunduran güçleri etkisiz hale getirdikten sonra büyük bir muzafferiyetle Bağdat'a giren Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, halife Kaim Billah'ın elini öperek Türk ruhunun dine ve hilafete olan saygı ve sevgisini göstermişti.

Mu'tasım döneminden itibaren İranlı yöneticiler makamlarını Türklere bırakmak zorunda kalmışlardı. İranlı yöneticiler hilafet merkezinden uzak bölgelere çekildiler. Öncelikle hicri 320 yılında (miladi 932) Büveyhiler devletini kurdular. Bu devlet de karşısında Türkleri buldu. Sünnilikle Şiilik diğer bir deyişle İran saltanatı ile İslam hilafeti karşı karşıya gelmişti. Zahiren Türkler galip görünse de manen İranlılar üstündü. Çünkü İranlılar kendi felsefelerini Türkler arasına sokmayı başarmışlardı. Bu devlet kısa zamanda ortadan kalksa da Kisra'nın saltanatını geri getirme hülyası İranlıların dimağlarında silinmemişti. Büyük İran devleti nihayet, hicri 905 yılında (1499–1500), İsmail Safevi'nin Şiiliği resmen kabulüyle kurulmuştu. Bu süre zarfında ve daha sonraları, mezhep ayrılığı yüzünden akıtılan Müslüman kanı hazar Denizi'ne akmış olsaydı, bu deniz kızıla boyanırdı.⁶²

Müslümanlar arasında meydana gelen uçurum genel de mezhep ayrılıklarından kaynaklanmıştır. Sünnilik ve Şiilik arasındaki soğukluk asırların geçmesi ile ılımaya başlayacağına, bazı cahil insanların anlamsız telkinleri yüzünden Müslümanlık ile Hristiyanlık arasında meydana gelen soğukluktan daha da soğuk bir hale gelmiştir. Hâlbuki aşırı akımların uydurmalarına her iki mezhebin ileri gelenleri sert bir şekilde reddetmiştir. Caferi (İran ve Irak Şiiliği) mezhebi ile Sünni mezhepler arasındaki fark içtihat tarzından ileri gelmektedir. Her iki mezhebin ileri gelenleri İslam âleminin şu anki durumunu ve geleceğini ciddi bir şekilde dikkate alarak aralarında samimi bir şekilde anlaşmalıdır. Kitapları, peygamberleri, kibleleri aynı olan bu iki büyük cemaat, mezhep ayrılığı ve içtihat farklılığı yerine İslam kardeşliği üzerinde çalışmalıdır. Çünkü Hristiyan âleminin

⁶² GÜNALTAY: a.g.e, 93–102.

saldırılarına karşı İslamiyet ruhen bir birlik temin etmelidir. Kafalar aydınlanıp, karanlıklar yok olunca İslam temel prensipleriyle ortaya çıkacaktır. Müslümanların var olmaları tehlike altında iken, şekilcilikle uğraşmak doğrusu aptallıktan başka bir şey değildir.

İran milliyetçileri asırlarca milli bir devlet kurulması için çalıştılar. Neticede başarıya ulaştılar. Eski İran inançlarının İslam ve Türk düşünceleri arasına girip yayılmasını eleştirmemiz, İranlı din kardeşlerimizin milliyetlerine ve milli kültürlerine karşı saygı duymadığımız anlamına gelmez. Artık Şiiler ve Sünniler arasında ayrılık çukurlarını doldurarak, ruhi ve manevi olarak bir araya gelmenin vakti gelmiştir. Belki de bunu zamanı geçmek üzeredir.⁶³ Görüldüğü üzere Günaltay, mezhep farklılıklarını tarihe bırakarak değişik mezhep mensubu Müslümanların uzlaşması taraftarıdır.

J- GELENEKÇİLER İLE MİSYONERLERİN İLİŞKİSİ

Günaltay, buraya kadar olan kısımda anlatıldığı üzere İslam âleminin asırların getirdiği hurafelerle yaşamasının imkânsız olduğunu, Müslümanların müspet ilimleri de kendi dini bilgileri kadar önemsemeleri gerektiğini belirtmişti. Bundan hoşnut olmayan, kendi varlıklarını toplumun olduğu gibi kalmasına bağlı gören bazı gelenekçi kişiler ise bu durumu kıyasıya eleştiriyor ve hatta tecdit (yenilenme) yanlılarını küfürle itham (tekfir) ediyorlardı. Günaltay'ın bunlara cevabı çok şiddetli olmuştur. Ona göre insanları tekfirden başka bir işe yaramayan, Müslümanların mevcut yenilgin durumlarından kurtulmaları için yapılması gerekenler hakkımda kafa yormayan gelenekçi ulema, saygın Müslümanları tekfir ederek misyonerlerin İslam hakkındaki iddialarını kuvvetlendiriyordu. Böylece dinini tam olarak bilemeyen bazı Müslümanların din değiştirmesi (irtidat) hadiseleri bile yaşanıyordu.

⁶³ GÜNALTAY: a.g.e, 235–246.

Günaltay tekfirin zararlarını şahit olduğu Kıbrıs olaylarını zikrederek şöyle anlatıyordu: 'İslamiyet'in şimdiye kadar üzerinde durulmamış temel esaslarından biri de, bir Müslümanı küfürle itham etmenin (tekfir) zorluğu meselesidir. Küfürle itham etmenin ne kadar zor olduğunu anlamak için İslam'ın koyduğu şu prensibi bir daha gözden geçirmelidir: Bir kişinin sözlerine bakılarak yüz kere kâfir olduğuna, bir defa da imanının varlığına karar verilse, o bir yönüyle amel edilerek o kişiye kâfir denilmez. Sonsuz fikir özgürlüğünde bulunabilmeleri için, mensuplarına bu kadar geniş bir saha açan hangi din gösterilebilir? Yan bastı gâvur oldu, çamura battı gâvur oldu tekerlemesiyle önüne gelen Müslümanı tekfire kalkan zavallılar, şimdiye kadar tek bir gayr-i Müslimi Müslüman edebilmişler midir? Bu gibileri, özellikle kırsal kesimlerde yaşayan Müslüman köylüleri, dinlerini unutmuş, cehalet çukuruna dalmış, ahlaki değerlerini yitirmiş oldukları halde can çekişirken, enerjilerini onları kurtarmaya çalışarak harcamazlar. Aksine toplum içerisinde etkin Müslümanları tekfir ederek, zaten mazlum olan İslam toplumu arasında derin uçurumlar açarlar.

Avrupa'nın göbeğinden, Amerika'nın en uzak yerlerinden koparak İslam coğrafyasının her yerine dağılan misyonerler, zavallı Müslümanların zihinlerini bulandırarak Hristiyanlığın yayılması için canlarını ve mallarını feda etmekten çekinmiyorlar. Buna mukabil bizim zavallılar da, Müslümanları eğirme ve İslam'ı hurafelerden kurtarma aşkı ile didinen bu mazlum dinin bahtsız evlatlarını küfürle itham etme ile meşgul oluyorlar. Ne acı bir gerçektir ki, bu durum bütün İslam ülkelerinde aynı şekilde cereyan ediyor.

Ulemanın görevi, İslam toplumu içerisinde bulunan bir takım Müslümanları, kâfirlik ve dinsel sapkınlık gibi şeylerle itham ederek, onları hafife alama yerine, kalplerine nur, kafalarına gerçek ilmi nakşederek, eksikliklerini tamamlayıp hatalarını ıslah etmektir.

İnkılâptan önce, Kıbrıs'ta bulunduğum sırada adanın tek İslami ilimler okulu olan, Mekteb-i İdadi için, okulda fen dersleri okutulduğundan

mezun olanların kendilerini dinlemediğini dolayısıyla gavur olduğunu anlatan bir kendini bilmezini Lefkoşa Ayasofya Camiindeki vaazını kendi kulaklarımla duydum. Hâlbuki bu serseri, yabancı güçlerin boyunduruğu altında ezilmemek için fen bilimleri tahsil eden Müslüman gençlerini kâfirlikle itham ederken, Yunan papazları adanın en ücra köylerinde, kimsesizlikten ve cehaletten dinlerini kaybeden Müslüman olduklarına dair bellerindeki kuşaklardan başka bir alametleri kalmayan, dillerini dahi unutmuş zavallı Müslümanları Yunanlılaştırmaya, Hristiyanlaştırmaya çalışıyorlardı. Bereket versin ki, o serserinin tekfir ettiği, Mekteb-i İdadi mezunları, köylerini ve din kardeşlerini düşünmek ve kurtarmak aşkıyla yetişiyorlardı. İslami vakıflardan biraz fazla para koparmak için İngilizlere yaltaklık ederek onların arzu ve isteklerine uygun fetva çıkaran ne idüğü belirsiz insanların hiçbir zaman düşünmedikleri köylü Müslümanları dün küfürle itham edilen o gençler bugün sağlam bir iman ve büyük bir azimle Yunan papazlarının telkinlerinden kurtarmaya çalışıyorlarmış.

İslam'ın temel esaslarını en güzel şekilde benimseyen atalarımız, bir taraftan Müslüman olmayan milletler arasında dini yaymaya uğraşırken, diğer taraftan da Müslümanları tekfir etmek yerine irşada çalışıyorlardı. İslamiyet, Afrika içlerine, Sumatra ve Java adalarına, Hint yarımadasına ancak bu samimi ve çalışkan insanların himmetleriyle nüfuz edebilmişti.

Müslümanlar arasında Hristiyanlığı yaymak için görevlendirilen ve ilk defa doğu bölgelerimize gelen misyoner heyeti seksen küsur sene önce (Kitabın baskı tarihi 1915'tir), Beyrut'ta ağ kurmuştu. Bu tarihten kısa bir süre sonra, Mısır, Aden, Basra ve Cidde'de açılan misyoner merkezleri, İslamiyet'i kalbinden vurmak gayesini gütmüşlerdi. Her gittikleri bölgede hastaneler kurup, okullar açmak gibi yollarla önce halkın sevgisini kazanma, sonra amaçlarını gerçekleştirmeye gayret etme takip ettikleri metottu. Bu şekilde çalışarak, beklenilenin üzerinde başarı elde ettiler. Resmi raporlardan anlaşıldığına göre, Hindistan'ın Pencap yöresinin üst

halk tabakalarından Hıristiyanlığı kabul edenlerin yarısı Müslümanlardandır. İran ve Türkiye'den bile Hıristiyan olanlar vardır.

Avrupa ve Amerika'nın misyoner papazları dünyanın en medeni ve mesut iklimlerinin sonsuz zevklerini terk ederek Arabistan çöllerine, Afrika vadilerine ve Mezopotamya yaylalarına koşuyorlar. Yoksulluk ve ölüm gibi korkunç tehlikelere rağmen en ücra bölgelere gitmekten çekinmiyorlar. Heriflerin dine bağlılıkları ve vazifeye düşkünlükleri, kendi hesaplarına göre, takdire değerdir. Buna karşılık Müslümanların ileri gelenlerinin tembellik, miskinlik, kayıtsızlığını nasıl ifade edeceğimi bilemiyorum. İslam âleminin uyanışı, yosunlu kafaların üzerindeki kâbusun kalkmasına bağlı olduğu gibi İslamiyet'in yükselmesi de hakiki âlimlerden oluşan ilmi bir heyetin bıkip usanmadan çalışmasına bağlıdır. İslamiyet öyle bir irfan grubuna muhtaçtır ki, bunlar kendi menfaatlerini ayaklar altına almayı en şerefli bir iş olarak görsünler. Öyle âlimlere ihtiyaç vardır ki, Müslümanları yaşatabilmek için kendi canlarını feda etmekten çekinmesinler. Ömürlerini, cahil eğitimciler yüzünden atalet ve sefalet döşğine uzanan Müslümanlara yeniden dirilme ve hiç durmadan çalışma ruhu vermeye hasretsinler.⁶⁴

K. KADER VE TEVEKKÜL MESELELERİ

Dünyada bir din yoktur ki kaza ve kader meselesiyle alakadar olmasın. Bir felsefi yol gösterilemez ki bu muğlâk konunun bazı konularına temas etmekten varestesin kalsın. Bu mesele insan hayatıyla yakından ilgili olduğu için sadece bir dini akide olarak kalmamış, felsefi konular arasına da girmiştir. Kaza ve kader meselesinde ortaya çıkan fikirlere hızlıca bir göz atalım:

- a- Fatalizm: bütün hadiseler ile birlikte insanın eylemleri de, tabiatüstü bir kuvvet tarafından düzenlenmektedir. Takdire karşı

⁶⁴ GÜNALAY: Hurafattan Hakikate, 329- 338.

tedbirin hiçbir faydası yoktur. Beşeri irade ve ihtiyarı tamamen inkâr etmektedir.

- b- Determinizm: Olaylar sahnesinde meydana gelen bütün filleri illiyet (sebeplilik) prensibi ile izah ederek her nevi hadisenin bir takım illetler ve sebeplerin zorlamasıyla meydana geldiğini kabul eder. İnsandaki irade bir tasmimden (kesin karar vermek) ibarettir. Bu irade de olay anında, olayı olduran sebebe bağlıdır. Yani bizim irade dediğimiz şey deterministlere göre, mecburiyettir.⁶⁵

Fatalizm akidevi bir mezheptir. Determinizm ise bilimsel ve deneye dayalı bir yoldur.⁶⁶

İslam dünyasında kader konusunu münakaşaya açan ilk isim Mutezile mezhebinden Vasıl bin Ata (ölümü 131 /748) olmuştur. Vasıl, 'Kul kendi eylemlerinin yaratıcısıdır' teorisini ortaya attığında, Cehm bin Safvan (ölümü 128 /746) 'İnsan eylemlerinde mecburdur' diyerek cebriye fırkasının görüşlerini ortaya atıyordu. Meseleyi, akıl ve nakil ile uzlaşabilecek tarzda izaha muvaffak olan Eş'ari (260-324 /873-935) olmuştur. Fakat sonradan gelenler Eş'ari'nin görüşlerini cebriye görüşleri doğrultusunda yorumladılar. Bunun neticesi olarak Müslümanlar arasında bir sefalet ve inkıraz devresi baş gösterdi.⁶⁷

Ne yapaalım kader böyle imiş; Müslümana bir lokma bir hırka kâfidir, gibi sözleri dillerinden düşürmeyen dinin hikmetinden habersiz bazılarının telkinlerine bakan Avrupalılar İslam'daki kader anlayışını fatalizm olarak yorumlamaya başladılar ve şu iddialarla Müslümanlar arasına fesat yaymaya başladılar: Kaza ve kadere inancı ilerlemenize engeldir. Çünkü

⁶⁵ Daha fazla bilgi için bak. Süleyman Hayri BOLAY: Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü (Ankara 1997), 43-46; 504-507.

⁶⁶ Günaltay, Zulmetten Nura, 317- 319.

⁶⁷ Daha fazla bilgi için bak. Şerafeddin GÖLCÜK: Kelam Tarihi, (İstanbul, 1998), 55-65; 105-110.

kaza ve kader akidesi Müslümanlara mutluluk ve mutsuzluğun belirli ve kararlı olduğunu öğretiyor. Müslümanlar, kendilerine telkin edildiği şekliyle kaza ve kaderden, insanın gayret ve çalışmasının değil de ilahi takdirin ilerlemeyi ve geri kalmayı belirlediğini çıkartıyorlar. Bu hal kendilerini tembelliğe sevk ediyor. Tembellik ise sefaletе götürür. Demek ki Müslümanları bugün ezip yakan felaketler, kendi dinlerinin kendi akidelerinin zorunlu bir gereğidir. Son zamanlarda bazı İslam ülkelerinde görülen ilerleme meyli ise tamamen bir taklitten ibarettir. Taklidi gerektiren sebepler yok olduğunda bu meyil de sönecek ve din yine hükmünü icra edecektir. Şu halde Müslümanlar ilerleyebilmek için dinlerini ihmal ve hata terk etmelidir.

İslam hikmetinden gafillerin sözlerinden hareketle yürütölen şu muhakeme, maalesef bazı Müslüman gençleri de boyunduruğuna almıştır. Vaaz kürsülerinde duyduklarını araştırma zahmetine katlanamayıp, kendi dinlerini yabancılarda öğrenmeye çalışan bu gençlerimizin hali acınasıdır.

Bir din veya herhangi bir felsefi inancın lehinde ve aleyhinde söz söyleyebilmek için saliklerini değil, din veya akidenin kendisini göz önüne almalıdır. Müslümanlar, İslamiyet'in yüce kanunlarına bağılı kaldıkları devirlerde terakki ve tekâmüle koştular. Bu kanunları ihmal etdikleri tarihten itibaren sefalet ve felaket uçurumlarına düştüler.

İnsanlar her sırda dini inançlarından sosyal tarzlarıyla mütenasip hükümler çıkarmak istemişlerdir. Aynı millet dinini değıştirmedeğı halde farklı devirlerde, birbirinden değışik eserler ortaya koymuştur. Kaza ve kader inancı da böyledir. Bu inanç ilk devirlerde, cesaret, sebat, ölkelerin fethi, uygarlığın gelişimi, ticaret ve kazanç gibi erdemlere kaynak olduğı halde; son zamanlarda korkaklık, tembellik, nemelazımcılık, zulüm ve zillate katlanmak gibi rezillikleri doğurmuştur.

Açık hükümlerdendir ki, insanlar, ilk ortaya çıktığında dinlerinin emirlerine daha sıkı yapışırılar. Zamanın geçmesiyle bu irtibat zayıflaşır ve

dini gerçekler asırların alışkanlığı ve gelenekleri arasında yiter, gider. Bu hal bütün keskinliğiyle Müslümanlar hakkında da tecelli etmiştir.

Bu sözlerinden sonra M. Şemseddin, Modernist Müslümanların öncülerinden Mısır Müftüsü Şeyh Muhammed Abduh'un (1845–1905) konuyla ilgili bir makalesine yer veriyor. Bu makalede Abduh, Cebriye mezhebinin az zamanda yok olmasının sebebinin aklın ve dinin önünde duramayacak kadar zayıf olmasına bağlıyor. Hurafelerin kaynağının, İran ve Hint olduğunu belirttikten sonra, İslam'ı geçimlerine vesile Kuzey Afrika dervişlerinin sözlerine bakan Avrupalıların zaten yüzeysel olan gözlemlerinin iyice yanlış sonuçlar verdiğini anlatıyor. Eğer, diyor Abduh, Müslümanlar hakiki dinlerine dönmüş olsalardı, farz ibadetlerini yaptıktan sonra, geçimleri için çalışırlar, düşman karşı savunma yapmak için kuvvet hazırlarlar bu teşebbüslerinin verimli olması için kaderin imdadına dayanırlardı.⁶⁸

Günaltay bu fikirlerinden sonra kaderin ne olduğunu, tevekkülün ne anlama geldiğini açıklamaya başlıyor: “Tevekkül ve kader iman meseleleri, yanlış yorumlarla çığırından çıkarılmıştır. İslam nazarındaki mevkileri bu yorumlarla hiç de ilgili değildir. Kader meselesini halka yanlış bir surette telkin ederek, İslam ümmetini atalette sefalet, sefaletten de inkıraza sevk eden cahiller, tevekkülü de zillet ve hakarete tahammül anlamında anlatmışlardır. Zillete tahammül etmek tevekkül değil, meskenettir. İslam dinindeki tevekkülün şartı Sünnetullah (Allahın tabiata koyduğu kurallar) ve tabiat kanunları gereğince uygun hareket ve her türlü sebebi yerine getirdikten sonra olacakları beklemek demektir. Yoksa miskin ve son derece zillet içerisinde her şeye tahammül etmek değil.

Kadere iman farzdır. Fakat ‘Ne yapalım kader böyle imiş’ sözü, bir şey hakkında her türlü beşeri tedbir bittikten sonra yani ancak meydana gelmiş olan bir iş karşısında söylenmelidir. Çünkü İslam’a göre, kaderi inkâr etmek küfür olduğu gibi, cebriye (insanın hiçbir irade ve kuvveti

⁶⁸ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 321–328.

yoktur, insan yaptıklarında zorunludur) derecesinde kadere dayanmak da küfürdür. Hastası olan bir adam, kaderinde yaşamak varsa yaşar, yoksa ölür diye hastanın tedavisinde lüzum göstermezse Müslümanlıktan sapmış olur. Bu adamın vazifesi, hastasının tedavisi için bir tabip getirmek, o kâfi gelmez ve acizlik gösterirse birkaç tabibi birden çağırarak onlara bir konsulto yaptırmak, doktorların tavsiyelerine uygun hareket ederek insan gücünün yettiği merteye her türlü tedbire tevessül eylemektir. Bütün bu tedbirlerden sonra hasta yine de ölürse, işte o vakit 'Ne yapalım kader böyle imiş' der, beyhude telaşlara, manasız ızdıraplara lüzum görmez.

Kadere iman pek büyük bir hikmete dayalıdır. Hakikaten sevdiği birilerini, bir şeyini kaybeden bir Müslüman kadere imanı olduğu için metin bir teslimiyetle Rabbani kazaya rıza gösterir. Bu inanç sayesinde cinnet ve intihara sebep olacak derin üzüntülere duçar olmaz. Fakat İslamiyet'in telkin ettiği kadere iman ve tevekkül meselesi hiçbir zaman Müslümanları gayret ve çalışmaktan, bir işin olması hususundaki sebepleri gözetmekten men etmemiştir. Zaten Allah da, 'İnsan için ancak kendi çalışmasının karşılığı vardır'⁶⁹ buyurarak, bu konudaki kesin fermanını yükseltmektedir. İnsanın başına gelenler hususunda, şahsi sorumluluğu tayin ve beyan eden pek çok ayet ve hadis sayılabilir."⁷⁰

Günaltay devamla şunları söyler: 'Müslümanlara kader inancı Kur'an'da geçtiği şekilde anlatılsaydı; tüm Müslümanların kâinatta muhkem bir kanun, tekdüze bir sünnetin hükümlerine olduğuna ve anılan kanunlara göre sebeplerin başka sebeplere bağlı bulunduğuna, ilahi yaratılıştaki herhangi bir bozukluk ve çarpıklık olmadığına iman etmeleri gerekirdi.

Bugünkü gelişmelere göre fen ve felsefe da kâinatın belli kanunlara bağlı olduğunu, olayların belirli sebepler altında meydana geldiğini gösteriyor. Kader akidesi Müslümanların terakki sahasında geri kalmasına değil, tekâmüle doğru koşmalarını netice verecekti. Ne çare ki, dini akide

⁶⁹ Kur'an-ı Kerim: Necm Suresi, Ayet: 39.

⁷⁰ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 321- 336.

Kur'an ve sahih hadislerden ortaya çıkarılacağına kim oldukları belirsiz adamların ortaya atmış oldukları hurafe mecmualarından öğrenilmeye veya öğretilmeye çalışılmıştır. Böylece hikmetin özü olan bir fıtrat dini (yaratılışa en uygun din), akıl ve bili erbabının idrakine sığamayacak acaip bir şekle sokulmuştur.

Hâlbuki İslamiyet müntesiplerine, kendilerine bahşedilen kudret ve ihtiyara dayanarak fikren ve bedenlen çalışmayı, ilim ve marifet kazanmayı emretmiştir. Aynı zamanda, Allah'ın her şeyi belirli bir kanun, hususi bir nizamla telakki ettiğini, hiçbir şeyden aciz olmadığını, kaza ve irade buyurduğu şeyin derhal meydana geleceğini, ilahi sünnetler ve kanunların öğrenilmesi gerektiğini, insanların yapıp ettiklerine göre ceza veya ödül göreceğini öğretmiştir.⁷¹

L. İÇTİHAT MESELESİ

İslamcıların kahir ekseriyeti, İslam toplumlarının ayağa kalkması ve ilerlemelerini sağlamaları için üç öneride bulunmuşlardır. Bunlar, Kur'an ve Sünnet'e dönüş, içtihat kapısının açılması ve Allah yolunda cihad. Bir İslamcı olan Günaltay da, bu fikirleri hayatı boyunca konuşma ve yazılarında seslendirmekten geri kalmamıştır. O kaleme almış olduğu kitap, makale ve incelemelerinde; gerilemenin (inkıraz) , hurafelerin ve ataletin sürekli karşısında olmuştur. Hayatını bu mücadeleye adamıştır. İctihat ve içtihadın gerçekleşmesi meselesiyle oldukça fazla ilgilenmiştir. Günaltay, diğer pek çok Osmanlı İslamcısı gibi, Cemaleddin Efgani (1838- 1897) ve öğrencisi Muhammed Abduh'un (1845- 1905) fikirlerinden etkilenmiştir.⁷² Özellikle Abduh'a olan sempatisini ona karşı kullandığı Hazret-i Şeyh ifadesiyle ve Kur'an'ın esrarına cidden vakıf müfessir nitelemesiyle

⁷¹ GÜNALTAY: a.g.e, 337–341.

⁷² Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 69–71.

anlatır.⁷³ Hatta Günaltay'ın İslam Modernizmi akımıyla Milliyetçilik efkârı arasındaki gelgitlerinden dolayı, bazıları kendisini, reformculuk ve milliyetçilik arasında bocalayıp durduğunu iddia ederler.⁷⁴

a. İctihat Nedir?

Sözlükte bir konuda elden gelen çabayı sarf etmek, bir şeyi elde edebilmek için olanca gücü harcamak demektir. Terim olarak içtihadın, ekol ve fakihlerin farklı bakış açılarını yansıtacak şekilde birçok tanımı yapılmış olup, bunların ortak noktasını, 'fakihin herhangi bir şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması' fikrini teşkil eder. Tanımda şer'î hüküm kaydı aklî, maddî, örfî konularda yapılan akıl yürütmeleri, zannî bilgi kaydı da dinin kat'î hükümlerini bilmeyi dışarıda tutmayı amaçlar.⁷⁵ Günaltay içtihat konusunda şunları söyler: 'Beşeriyet medeniyet yolunda ilerledikçe insanların ihtiyaçları ve birbirleriyle olan münasebetleri de o nispette artmaktadır. Bedevilik hayatı içinde yuvarlanan insanlar ile medeni hayat için didinen insanların ihtiyaçları arasındaki fark kat kat üstündür. Afrika'nın iç bölgelerinde pervasızca dolaşan bir vahşi ile Nil'in döküldüğü yerde, Times kıyısında yaşayan bir medenin ahlak ve tavırları, geçim ve hayat tarzı büsbütün başkadır. Bu başkalık sebebiyledir ki, Çad Gölü havalisinde dolaşan insanların örf ve adetleri; İskenderiye veya Londra'da oturan medenilerin nizamlarıyla, adetleriyle kıyas bile edilemez. Birkaç esaslı örfeye dayanan reislerinin keyfi idareleri bedevi yaşantısını düzenlediği halde; ciltler dolusu kanuni müdevvenat medenilerin ihtiyaçlarını, cemiyetlerin ahengini temin edemiyor. Birçok şey, ciltler dolusu kanunun şümulünden hariç kaldığı için, bunlar için de ayrı kanunlar çıkartılıyor.

⁷³ GÜNALTAY: a.g.e, 328. ; GÜNALTAY: a.g.e, 339.

⁷⁴ Gotthard JASCHKE: Yeni Türkiye'de İslamlık Akımı, Çev. Hayrullah ÖRS, (Ankara, 1972), 13.

⁷⁵ H. Yunus APAYDIN: 'İctihad' mad. , TDVİA, c.21, (İstanbul, 2000), 432.

İnsanlar medeniyette, fikri tekâmülde ilerledikçe geçim tarzı ve aralarındaki münasebetler de o nispette değişip genişler ve bu hal yeni yeni ihtiyaçların doğmasına sebep olur. İhtiyaçların çeşitlenmesi ve artması insanlar arasındaki muamelelerin de genişleyip artmasına sebep olur. Muamelelerin genişleyip çeşitlenmesi, örf ve nizamların da genişlemesini gerektirir. Daha başka ihtiyaçlara, daha evvelki zamanlara göre içtihat edilerek konulmuş usuller yeni ihtiyaçları tatmin edemez. Yeni ihtiyaçlar pek şiddetli bir surette yeni nizamlar ister. Bu nizamlar yapılmazsa, yeni yeni içtihatlarla o ihtiyaçlar giderilmezse millet mefluç düşer, kötürüm mahlûklar gibi ilerleme sahasında bir adım dahi atamayarak olduğu yerde sayar kalır, belki de geriler. Bu hal, ya ayakların daha evvelki bir asır için oluşturulan içtihatlarla bağlı olmasından veya bedene bugünkü sahada yürüyebilecek kuvvetin üflenememesinden ileri gelir. Hâlbuki köstekten kurtulmuş, geçecekleri yolları evvelce düzeltmiş olan milletler, ilerleme sahasında bir yıldırım süratiyle mesafe kat ederler.

Bu asırda yaşayan insanları, dünyevi muamelelerde evvelki asrın içtihatları neticesi olan örflerle bağlamak kadar münasebetsiz bir şey olamaz. Çünkü bu hal, bütün beşeriyet bir sel gibi terakkiye koştuğu sırada, o insanların atalete, maziye gömülmesi demektir. Karanlıklara gömüle gömüle rutubetlenen organizmalar ise küflenir, sonra da şişip dağılır.

İnsanın fayda ve zararı, zamana, mekâna, muhite göre değişir. Dinin maksadı, sağlam akıl sahiplerini kendi arzularıyla dünya ve ahiret mutluluğuna erdirmektir. Din, dünyevi muamelelerinde Müslümanları bu hedefe ulaşmaktan alıkoyacak hiçbir şey ile emretmez.⁷⁶

Günaltay'ın ilgi çekici özelliği içtihat kavramını bugün yargı kararlarını ifade ederken kullandığımız anlamda pratik hayatı kolaylaştırıcı, dünyevi bir enstrüman olarak görmesidir. Günaltay bu şaşırtıcı tutumu daha önce de fıkıh öğretimi ile ilgili göstermişti. Zaten O, İlahiyat Fakültesi'ne niçin fıkıh dersi konmadığını soran milletvekiline, 'Hayata dair

⁷⁶ GÜNALTAY: a.g.e, 342- 344.

kanunlarımızı TBMM yapmaktadır. Biz zaten fıkıhı kaldırdık' şeklinde cevaplamıştı.⁷⁷ Yılların geçmesiyle, Günaltay'ın pek çok konudaki fikri değişirken içtihatla ilgili fikirlerinde bir sapma olmamıştı. 1949 yılında Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında yaptığı konuşmada şu fikirleri savunduğunu görüyoruz: 'Arabistan'ın Hicaz çöllerinde yetişmiş olan İmam Malik'in bin bu kadar sene evvel, o zamanın ve muhitin icap ve ihtiyacına göre yaptığı içtihatlarına ittiba edecek değiliz. Yine söyleyeyim, Afrika'da Berberiler arasında yaşayan, İmam-ı Hanbelî'nin, memleketinin icap ve ihtiyaçlarına göre kurduğu esasları kabul edecek değilim. Bizim kabul edeceğimiz kanunlar, bu memleketin ihtiyaçlarını bilen, yine bu memleketin en güzide evlatları olarak seçilip Büyük Millet Meclisi'ne gelen milletvekillerinin tanzim edeceği kanunlardır.'⁷⁸

Günaltay hangi konuların içtihadın mevzusu olabileceği hakkında şunları söyler: 'Şeriat, dünya ve ahiret işinde insanların yararlarını temin esası üzerine kurulmuştur. Zamanın ve mekânın değişmesi ile adaleti ve kamu yararını sağlayamayan bir hükmün değiştirilmesi şer'an bir zorunluluk halini alır. Zamanın ve mekânın yeni bir hükme gerek duyduğu durumlarda ise, yeni bir hüküm verilmesi bir gerekliliktir.

Şer'i hükümler; itikatlar, ibadetler, melekeler ve muameleler namıyla dörde ayrılabilir. İtikadî hükümler inanca ait olduğundan, ibadetler ahiretle ilgili olduğundan içtihadta konu değildir. Melekelere, yani yasaklardan sakındırma ile ahlaki güzellikleri teşvik konusunda hakkında şer'i nass olan hükümlere ilişilemez. Bunlar uhrevi mahiyeti haiz olduğundan dünyevi tekâmülümüzü engellemez. Haklarında hüküm bulunmayan nesne ve eylemlerin helalliği veya haramlığı kıyas yoluyla belirebilir. Müçtehitlerin asıl çalışma alanı, dünyevi muamelat kısmıdır. Çünkü dünyevi muamelat; örf, adet, zaman ve mekân farklılığı, asri ve medeni ihtiyaç ile değişir.

⁷⁷ Ahmet TAŞGETİREN: Yeni Şafak Gazetesi, 3 Kasım 2003. ; www.misak1.com

⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi: VII. Dönem, İçtima: 3, XX, 596; zkr. Bayram Ali ÇETİNKAYA: a.g.e, 71.

Bunlar hakkında her asırda, o asrın ihtiyaçlarına ve o yerin zorlamalarına göre içtihatlarla bulunmak lazımdır. Muamelatta esas; yararın temini, yaşamın tanzimi, geçim işlerinin düzenlenmesiyle dünyevi mutluluğun hazırlamaya çalışmaktır. Muamelatı bu gayelere göre, ıslah ve tanzime muktedir olabilecek mütefekkir beyinlere ihtiyaç vardır.⁷⁹

b. İctihat Kapısı Nasıl Kapandı?

İlmin şartı, bilinen şeye delilleriyle vakıf olmaktır. Âlimlerin gerilemesi, taklidin tahakkümü, içtihat kapısının kapanmasını netice vermiştir. Bu durum da, İslam milleti arasında parlak zekâların zuhuruna, aydınlık ve hür beyinlerin inkişafının en büyük engeli olmuştur. Taklitçilik meydana aldıktan sonra beyinler düşünmekten, fikirler araştırmaktan men edildi. İlimler, kitaplara hapsoldü. Düşünce özgürlüğü yok edildi. Akıl ve muhakeme baskı altına alındı. Neticede Müslümanlar bütün ilimleri ihmal ettiler.

Her asırda içtihat şartlarını – ki manaları ve kısımları ile beraber Kitap'ı, metin ve senediyle Sünnet'i, icma yerlerini ve kıyas şekillerini bilmekten ibarettir- kendinde bulunduran hiç olmazsa birkaç zatın bulunması lazımdır. Bunların yetiştirilmesi İslam ümmeti üzerine farz, âlimlerin bu mertebeye yükselmeye çalışmaları gerekliydi. Fakat çalışmak, didinmek işte bu rahatsız edici meşgale hiç kimsenin işine gelmiyordu. Bu müşkül zahmetten kurtulmak için, içtihat kapılarını kapamak daha kolay görüldü. İctihat kapısının kapanmış olduğu şayiası halk arasında yayıldı.⁸⁰

Dördüncü hicri asrın sonlarına kadar İslam'ın büyük mütefekkirleri tam bir serbestiyet ile içtihatlarına devam eylemişler, yeniden yeniye ortaya çıkan meselelerin hall u faslına çalışmışlardır. Çünkü zamanın, mekânın ve halin değişmesi ile hükümlerin de değişmesi pek tabii bir şeydi. Biri

⁷⁹ GÜNALTAY: a.g.e, 346- 351.

⁸⁰ GÜNALTAY: a.g.e, 342- 351.

değiştii halde diğerrinin değışmemesi, zamanın ihtiyaçları ile konulan hükümler arasında bir uyum ve denge kaybına sebep oluyordu. Bu husustaki bir dengesizlik durumunda, hükümlerin konulmasından matlup gaye ortadan kalkar, insanların menfaatleri zarara, maslahatları tehlikeye uğrar.

Hız. Muhammed'in devrinden başlayarak, dördüncü hicri asrın sonlarına kadar yetişen en büyük fakihler, bu noktayı göz önüne alarak içtihat tahtından bir an olsun düşmemişlerdi. Dördüncü hicri asır, beşinci asra kıymetli bir ilim ve irfan hamulesi devretmişti. Fakat beşinci asır bu hamulenin kıymetini takdir edemedi. Artık mutlak içtihat derecesine çıkacak büyükler yetişemiyordu. Fikirlerin cevelangahı tedricen daralıyordu. Beynin araştırma sahalarına kalın ve heybetli bir takım sınırlar kondu. Şeriatta içtihat söndü ve unutuldu. Yerine daha dar, sıkışık mahsur bir yol kaim oldu. Mezhepte içtihat revaç bulmuştu. Eski revnak ve serbestliğı kalmamakla beraber yine furuatta hükümler istinbat ediliyordu. Yalnız evvelce ilerlemeye doğru atılan adımlar şimdi duraklamaya uğramışlar, hatta gerilemeye meyletmışlerdi. Bu tabakaya mensup kişilerin ölümünü nün ardından, çalışma yolu çok daha dar, daha az feyizli bir vadiye düşmüştü. Mezhepte içtihatçılar, yerlerini meselelerde içtihatçılara terk etti. Meselelerde içtihatçılar evvelki fetvaları aynen kabul ederek bunların teflik ve telifiyle (birleştirilmesi ve yorumlanması) uğraşıyorlardı. Yeni çıkan meselelerde, içtihatla bulunmaya cesaret edemiyorlar, geçmişte yaşayan âlimlerin fetvalarına müracaat ediyorlardı. Tüm bunlara rağmen bu durum bile, müteakip devirlere göre az çok aydınlık ve feyizliydi. Bu tabakayı, karanlık devirlerin öncüsü olarak, tahriç devri ve tercih devri takip eyledi. Bu devirlerde artık içtihat namı duyulmuyordu. Nihayet bütün karanlığıyla taklit baş gösterdi. Pek nadir yetişen ateşin zekâlar, nafiz dehalar içtihat devirlerini yâd etmeye, o tarafa doğru bir adım atmaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü dinsizlik ve zındıklıkla itham hazırıldı.

İçtihat kapısının kapanmasıyla taklit devresinin uyutucu bir kâbus gibi beyinleri kaplamasının başlıca amilleri ulemanın gerilemesi ile ümeranın istibdatıdır. Müstebit idareciler ve hükümdarlar, içtihat kapısı açık oldukça mutlak hâkimiyete nail olamayacaklarını, nasslardan metodik olarak hüküm çıkaracak hür düşünceli geniş beyinli müçtehitler yetiştikçe halka istedikleri gibi hükmedemeyeceklerini biliyorlardı. Çünkü içtihat kapısının açık bulunması, millet arasında münevver, mütefekkir ve idarenin istibdatına yılgınlık bilmeden can düşmanlığı yapan büyüklerin yetişmesini sağlayacaktı. Bunlar milletin istibdat altında ezilmesine meydan bırakmayacaklardı. İrşatları ve nurlu beyinleriyle halka adalet yolunu göstereceklerdi. Müstebit hükümdarlara göre, nimetlerle dolu sofraları etrafında ilmi az, ihtirası çok, gayrı meşru lezzetlerini halka semavi bir ferman gibi telkin eden bir sürü dalkavuk varken, müçtehit yetiştirmeye çalışmak başa bela çıkarmaktı. Müstebit ve zalim hükümdarlar ile cahil ve dalkavuk âlimler, bu iki sınıf heyula, İslam ümmetinin gerileme beratını imzalamakta tereddüt etmeyeceklerdi. İçtihat kapısı kapandı ve mühürlendi. İçtihat kapısıyla beraber, milletin ilerleme ve mutluluk kapıları da kapanmış oldu. Taklit devri yoğunlaştıkça, çöküş hareketi de hız kazanıyordu. Artık İslam hükümetleri birer birer çöküyor ve Müslümanlar yabancıların hâkimiyetine geçiyorlardı.⁸¹

Günaltay, Zulmetten Nura adlı eserinin ikinci baskısında, 'Müslümanların ümit kabesi, son sığınağı olan Hilafet tahtı da dehşetli ve yıkıcı bir sadmeye uğradı ve yıkılmaya yüz tuttu. Sebebi cehalet ve bunun çocuğu olan taklitçilik' derken üçüncü baskıya şu sözleri ekliyordu: 'Sefil halifelerin, sefiş sultanların cahil derbederlerle birleşerek İslam ümmetinin tefekkür hücreciklerini kurutmaları bu feci neticeyi vermişti. Müslüman milletlerin kurtulabilmeleri için yegâne yol; asırlardan beri kâbus gibi üzerlerine çökerek hayat ve tefekkür hücreciklerini kurutan bu iki sınıf tufeylileri üzerlerinden atarak, mukadderatlarını kendi ellerine almaktır.

⁸¹ GÜNALTAY: a.g.e, 352- 356.

Buna muvaffak oldukları gün, kurtuluş sahasına ayak basmış olacaklardır.⁸²

c. Kimler İctihat Yapmalıdır?

Günaltay, Zulmetten Nura adlı eserinin 1925 yılındaki üçüncü baskısından çıkardığı makalesinde içtihadın ilmi bir heyet tarafından yapılmasını şöyle savunuyordu: 'Zamanımızda müçtehit bulmak müşküldür diyerek, içtihat kapısını kaplı addetmek binlerce meseleyi yüzüstü bırakmak demektir. Muamelat alabildiğine çoğalıyor, yeniden yeniye sayısız sorunlar ortaya çıkarken bu sorunların çözümü ve muamelatin sağlam bir metoda bağlanması ihtiyacı baştanbaşa İslam milletini kıvrandırıp duruyor. Kapıları kapamakla, kulakları tıkamakla kâinatın seyrini durduramayacağımıza göre, İslam milletinin ilerlemesine ayak bağı olan kayıtları çözmek lazım.

Biz kapıları sımsıkı kapatırken, komşumuz İranlılar her iki kanadını ardına kadar (Ayetullah- Hüccetullah müessesesi) açmışlardı. Fakat ahval gösteriyor ki sımsıkı kapamak ne kadar zara doğurmuş ise, herkese açmak da o derece intizamsızlığa, karışıklığa meydan vermiştir. Her iki hal de zararlı neticeler vermiştir. Şu halde en muvafık çare, kapalı kapının açıldığını ilan etmek, fakat içtihat vazifesini münevver ve fazıl bir ilmi heyete havale eylemektir. Heyetin üyeleri arasında, fıkıh biliminde uzman ve pratik sahibi üyelerin yanı sıra zamanın hallerine vakıf, asrın ihtiyaçlarını müdrik, umumi maslahatları muhit, idari incelikleri bilfiil özümsemiş kişilerin de bulunması lazımdır. Bu gibi kişilerin katılımıyla içtihatlar; zamanın ihtiyaçlarına uyum içerisinde ve uygulanabilir olacak, zamanın zorlamasıyla uyuşmayan kayıtları değiştirip kaldıracak, sosyal ve medeni hayatımız yükseltecek, iktisadi işlerimizi genişletmeye hizmet edecektir. Özetle millete ihtiyaçları ile uygun geniş ve aydınlık bir cadde açılacaktır. İctihat heyetini

⁸² GÜNALTAY: a.g.e, 357.

teşkil edecek zevatın hepsi Osmanlı diyarında bulunmazsa; Hint'e, Mısır'a müracaat etmekte bir beis olmadığı gibi fayda bile vardır. İslam âleminin her tarafından gelerek toplanacak bu muazzam heyet, Bab-ı Meşihat'ta (Şeyhülislamlık Makamı) toplanarak İslam Hilafeti namına içtihadı başlatmalıdır. Vaktiyle oluşturulan Mecelle Cemiyeti, bu heyetin ilk ve iptidai örneği sayılabilir. Fakat bugün için ihtiyaç daha geniş ve şümullü olduğundan idari mekanizmadan daha çok uzmanın bu heyete katılması gerekir. Millete bir kurtuluş sabahı açmak için bir an evvel bu heyet teşkil edilmelidir. Böyle bir heyet, bugün için ne kadar kaçınılmaz ise, yarın için o kadar gereklidir.⁸³

Fakat Günaltay, yarın dediği günlerde kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararlarını içtihadî kabul ettiğinden yarın saydığı günlerde makalenin yer aldığı kitabı bastırırken bu makalesini çıkarmıştır.

M- İSLAMİYET'TE AKLİ DÜŞÜNCE

Günaltay, dini bir temele oturtmaya çalışmış ve bu temeli de akıl olarak belirlemiştir. M. Şemseddin, dini belirlediği bu temele oturturken modernistlerin sık düştüğü bir duruma düşmekten kaçınmamıştır: Hindistan'ın Modernist bazı Müslümanları işlerine gelen bir hadisi nakletmekte tereddüt etmiyorlardı.⁸⁴ Günaltay da kendi eleştirdiği konuları destekler nitelikteki hadisleri çoğunlukla mevzu ya da zayıf sayarak zihinlerde en azından bir şüphe bırakmaya çalışırken, akıl ve bilim ile ilgili görüşlerinin dayandığı hadisleri çoğu sahih hadis kaynaklarında bulunmamasına rağmen herhangi bir kritiğe tabi tutmadan birçok eserinde zikretmiştir.⁸⁵ Aslında yaşamı boyunca geçirdiği fikir dönüşümlerinin altında da akli temel alan şu görüşleri yatmaktadır: İslam'ın en önemli dayanağı akıldır. Bir kişinin mümin olabilmesi için akla başvurması

⁸³ GÜNALTAY: Zulmetten Nura, 358-360.

⁸⁴ Aziz AHMED: Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam, Çev: Ahmet KÜSKÜN, (İstanbul, 1990), 331.

⁸⁵ bak. GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate içindeki hadis kaynakları.

zorunludur. İslam dini akli hakem kabul etmiş, eşyanın hakikatine vakıf olmak için aklın rehberliğine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. İslam'da körü körüne iman makbul değildir. Her Müslüman, düşünmeye ve akletmeye mecburdur. Ne gariptir ki İslam, asliyetini kaybederek sırf taklidi ve geleneksel bir hal almıştır. Gerçek âlimler mukallidin imanından şüphe ettikleri halde, onların makamını gasp eden cahiller, akli öldürmeye ve düşünceyi çürütmeyi çalışmışlardır. Bunun sonucunda İslam milleti her duyduğu hurafeye inanan, idraksiz bir kitle haline gelmiştir.

Kur'an değişik ayetleriyle⁸⁶ yeryüzünde meydana gelen değişikliği, bitki ve hayvanların tohumlarının geçirdikleri safhaları senelerce araştırıp inceleyerek biyoloji kanunlarına vakıf olup, aklın fennin rehberliğinde araştırma yapmayı, mutlak ve değişmez kanunlara bağlı olan mahlûkatın tetkik ve incelenmesinin, basiret sahiplerini yüce gayelere ulaştıracağını bildirmektedir. Bu ayetler fen bilimleri tahsilini emrettiği halde bir kısım cahiller ilim kisvesine bürünerek fen bilimleri tahsilinin Müslümanları dinsizliğe sürükleyeceği iddiasını mabetlerde ilan etmekten utanmıyorlar. Dinden habersiz yetiştikleri için, Müslümanların düşünce gücünü uyuşturarak, onarlı her söylenen şeye inanan bunaklar haline sokmak için, 'Size ihtiyar kadınların dinini tavsiye ederim' diye bir de hadis uydurmuşlardır.

İslam'ın akla verdiği önemi anlamak için, nakil ile akıl arasında meydana gelen çelişkide akıl tercih edilir, esasını hatırlamak yeterlidir. İslam'da birinci esas akli düşüncedir.⁸⁷

Avrupa'yı günah çıkarma, şeytan çıkarma gibi uygulamalardan ve sadece Engizisyon mahkemelerinin kararı yüzünden 340.000 kişinin öldürülmesinden sorumlu olan dini baskıdan kurtaranlar, fikirleri İslami düşünce çerçevesinde inkişaf etmiş bir gruptur. Endülüs medreselerinde eğitim öğretim yapan Hristiyan gençler, ülkelerine döndükleri zaman Esprit

⁸⁶ Kur'an-ı Kerim: Rum Suresi, ayet 50; Bakara Suresi, ayet 164.

⁸⁷ GÜNALTAY: Hurafattan Hakikate, 324–328.

Libre (Hür Düşünce) adında ilmi bir heyet oluşturup, İslam'ın temel prensiplerini insanlar arasında yayarak bu yolla papazların dini etkinliklerini yıkma çarelerini arıyorlardı.

Bir Müslümanın dindeki derecesi ne kadar yüksek olursa olsun, diğer Müslümanlar üzerinde baskı yapmaya hak ve yetkisi yoktur. Dinen derecesi yüksek olan büyüklerin, görevi doğru yoldan sapanları irşat etmek için onlara dini gerçekleri tebliğ etmektir. Yoksa İslam, hiçbir ferde diğer insanların vicdanına baskı yapma yetkisi vermemiştir.⁸⁸ Günaltay, dini aklî bir temele oturturken İslam'ın vicdan özgürlüğüne verdiği büyük önemi de belirtmiştir.

⁸⁸ GÜNALAY: a.g.e, 340–344.

SONUÇ

Bu çalışmada din ve topluma ait görüşlerini ele aldığımız Mehmet Şemseddin Günaltay, siyasi ve akademik aksiyonu ile II. Meşrutiyet sonrası Türk siyasi ve düşünce tarihinin önemli simalarından biridir. Önce İslamcılık, sonra Türkçülük akımlarının önemli temsilcilerinden biri olan Günaltay; ülkemizin Batılılaşma gayretlerine de fikri ve siyasi enerjisiyle katkıda bulunmuş bir insandır. Bir taşra doğumlu olarak devletin sunduğu imkânlardan faydalanmasını bilmiş, bir yandan Ordinaryüs Profesör payesiyle üniversite amfilerinde ders verirken öte yandan da ülkemizde kritik bir zaman diliminde, İkinci Dünya Savaşı'nın bitip küresel özgürlük hareketlerinin arttığı ve artık halkın kendisine rağmen kendini yönetenlere karşı öfkesini açığa vurduğu yıllar, Başbakanlık yapmıştır. Şimdi bu çalışmanın tespiti imkân verdiği hükümler, özetlenmeye çalışılacaktır.

Günaltay; Osmanlı Devleti'nin, Batı'nın üstünlüğünü kabul ettiği, harplerden yenik ayrıldığı ve buna sebep olarak dinin gösterilmeye çalışıldığı bir devrin aydınıdır. O yüksek öğrenimini fizik dalında, Avrupa'da yapmış birisi olarak, bu iddiayı çürütmek için makaleler ve kitaplar yazmıştır. 1920'li yıllara kadar İslamcılık fikriyatının etkisinde ürünler veren Günaltay, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyenlerin safına Müslüman unsurlar da katılınca, Ziya Gökalp'la tanışmasının da etkisiyle Türkçülük akımının temsilcileri arasına geçmiştir. M. Şemseddin Bey, ülkenin kurtuluşu için o hem İslamcılık hem Türkçülük hem de Batıcılığın bir sentezinin yapılması gerektiği inancındandır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren, Mustafa Kemal Atatürk'ün yakınları arasında yer alan Günaltay, Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasına yaptığı katkılar yanında yirmi yıl boyunca başkanlığını da yapmıştır. Bu süre içinde Türk Tarih Tezi'nin ve Güneş Dil Teorisi'nin savunucuları arasında yer almıştır. İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti devirlerinde müderris ve profesör unvanları ile dersler

vermiştir. Hayatı boyunca savunduğu fikirler arasında bariz farklılıkların olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ama onun vatan ve millet sevgisinden asla kuşku duyulamaz.

Toplum ve din ilişkileri ile ilgili fikirlerinin Durkheim'ın etkisinin görülmesi, kanımızca, Ziya Gökalp'ın tesiriyle olmuştur. O pek çok çağdaş Müslüman düşünür gibi, toplumun işleyişi ile ilgili bazı kuralların bulunduğunu Kur'an'dan yaptığı çıkarımlarla savunmaktadır. Devlet ve millet olarak çöküş sebeplerimizin dâhilî olduğunu söyler. Azim, ümit ve imanın sarsıldığı milletlerin ölmeye mahkûm olduğunu söyler. Bir bunalım çağı çocuğu olarak Mehmed Şemseddin, eserlerinde toplumunu arzulamadığı biçimde bulmuş. Bunun nedenleri üzerine kafa yormuştur. Kurtuluş çaresi olarak teklif ettiği tedbirleri toplumu kötücülleştirten sebeplerle ilintilendirmeyi çok iyi bilmiştir.

Toplumların genel bazı yasalara tabi olduğu fikrine yatkınlığı yüksek öğrenimini gördüğü tabiiyyat eğitimi ile sıkı bir alaka içerisinde. Doğa bilimlerinin öğrettiği yanılmaz formülleri önce Osmanlı toplumu için, sonraları ise genç Türkiye toplumu adına aramıştır.

Eğitim ve öğretimin her kademesinde bulunan Günaltay, Osmanlı Devleti yıllarından itibaren bu konuya büyük hassasiyet göstermiştir. Eğitimin nazari bilgilerle dolu olan içeriğini, her muhitin farklı ihtiyaçları olmasına rağmen müfredatın bir merkezce hazırlanmasını, dini ve bilimi bilmeyen öğretmenlerin öğrencilere vatan sevgisi de veremeyeceğini hep vurgulamıştır. Köy çocukları için yatılı okullar açılmasını ve cahil halk için tenvir heyetlerinin oluşturulmasını isteyen Günaltay, ahlak eğitimi konusunda kendi anlatımı içerisinde, bugünkü Pedagojik Danışmalık ve Rehberlik öğretmenlerine karşılık gelen Mubassırlık kurumunun iyileştirilmesini istemektedir. Medrese ve tekkelerin önce ıslahı fikrini savunan Günaltay, Cumhuriyetin kurulmasını müteakip, bu kurumlardan bir an önce kurtulmanın lazım geldiği fikrini işlemiştir. Milli hislerin gelişmesini dini hislerin gelişmesine bağlayan Günaltay, Osmanlı Devleti yıllarından

itibaren din eğitiminin lüzumunu anlatmıştır. Kendi başbakanlığı döneminin önemli olaylarından bazıları; türbeler ile beraber tekkelerin açılması, imam ve hatip kurslarının verilmesi, seçmeli din dersinin okullarda okutulmaya başlatılması, İlahiyat Fakültesinin yeniden açılmasıdır. Muhafazakâr kesimleri memnun eden bu gelişmelerin yanı sıra Günaltay Hükümeti, bu kesimi mağdur ettiği ileri sürülen Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kabulüne de imza atmıştır. Kimi yorumcular, Tek Parti dönemi CHP'sinin, yönetimin elinden gitmemesi için Günaltay'a hükümet başkanlığı yaptırdığını söylerler.

Evlilik kurumunun üzerinde ısrarla duran M. Şemseddin, yerli erkelerin yerli kızlarla evlenmesini salık verir. Bazı gençlerde uyanan evlilik aleyhtarlığını tehlikeli bir akım sayan Günaltay, önlem alınmasını istemektedir. Nüfusun çoğaltılmasını mili bir mesele olarak kabul eden Günaltay, bunun için muhacirlerin yurda getirilmesini tavsiye etmekle beraber sonradan bu fikre karşı bir tepki geliştirmiştir.

Milleti, ortak duygu ve idealler etrafında birleşen dayanışma içerisindeki bir grup olarak gören Günaltay, Türk Milletinin tarihin en eski milletlerinden biri olduğunu delilleriyle ortaya koyar. Türklerin tarih boyunca bağımsız ve hâkim yaşamasını, ilk devirlerindeki step hayatına bağlar. Yaratılıştan dindar olan Türklerin dinsiz yaşayamayacağını fakat din adına dayatılan hurafelerle de boğulup gideceğini belirtir. Yeni Türkiye'nin yükselmek için başka bir âleme girmeye mecbur olduğunu, eğitim tarzını, içtimai teşkilatını değiştirmesinin gerektiğini ifade eden Günaltay, bunlar için gerekli inkılâpların tedricî olmasını öğütler. Ayrıca inkılâpları yapanların, mazinin yığınları arasında nelerin bu millete ait olduğunu, nelerin toplumu çöküşe sürüklediğinin ayırt etmesi gerektiğini ve inkılâplara temel olarak bu verileri kullanmalarını ister. Uzunca bir süre kendi kaderine hâkim olması engellenen Türk insanının demokrasi mücadelesini özetlerken, kendi hükümeti tarafından kabul edilen seçim kanunu ile gerçek demokrasiye geçildiğini beyan eder.

Günaltay'ın 1915 yılında Zulmetten Nura adlı eserinin ilk baskısında açığa vurduğu din ve ibadet telakkisi aslında ilerde göstereceği değişiminin de anahtarlarını veriyordu. O dini toplumun dayattığı ama toplum düzenini sağlamak, onu yükselmesi ve tekamülü için pragmatik olarak kullanılabilecek bir şey olduğunu; asıl ibadetin akli kullanmak ve ahlaklı bir şekilde hayat mücadelesini kazanmak olduğunu ifade ediyordu. Mal ve servet kazanımı ise en üstün ibadet olarak görüyordu. Ahlak ve hukuk fikirlerinin kaybına sebep olan dinsizlik fikrinin müntesiplerinin bir toplum oluşturamayacağını söyler. Sosyal hayatı düzenleyen ahlak kanunlarını ancak dinle desteklendiğinde iyi sonuç alınabileceğini belirtir. Günaltay, 1927 yılında inanç ile ilgili bir anketi ise, yalnızca dünya ile meşgul olduğunu söyleyerek cevaplamıştır.

Günaltay dinle ilgili görüşlerini açıklarken bir Müslüman olduğu için İslam dini ile ilgilenmiştir. Hicri üçüncü ve dördüncü asrı İslam âlemi için ilim ve aklî düşüncenin altın çağları olduğunu belirtir. Sıkı bir hurafe düşmanı olan Günaltay, İslam'ın akla ve hür düşünceye önem vermesine rağmen Müslümanların gerileme nedeni olarak, baskıcı yöneticileri ve onların kendi iktidarlarını korumak için serpilmelerini sağladıkları dini taklitten ibaret görerek halkı uyuşturan âlim taslaklarını, adres olarak verecektir. Hayatın birtakım kuralları olduğunu bu kurallara uygun davrananların ilahi iradeye boyun eğdiklerini belirten Günaltay, herkesin çalışmasının karşılığını almasını bu kurallardan biri olarak ifadelendirir. İslam'ın özüne dönülmesi halinde, Avrupalıların da İslam'ı seçeceğini iddia eder. Uydurma hadislerin, israiliyat ile süslenmiş vaazların, ölüleri kutsallaştırmanın, saltanat ve imamet anlayışının, batıl inançların ve mezhep çekişmelerinin halkı içten içe çökerttiğini söyleyen Günaltay bu zararlı faaliyetlerin İslam'a sonradan sokulduğunu haber verir. Sünni ve Şii mezhebi arasında dayanışmanın ve eski kavgaların unutulmasının önemine işaret eder. Sunduğu bu çözümlere karşı, gelenekçi kesimin en tehlikeli silahı olan tekfirin Müslümanların kafasını karıştırmaktan ve misyoner iddialarını zımnen desteklemekten başka bir faydasının

olmadığını söyler. Kader ve tevekkül meselelerin doğru öğretildiği takdirde uyuşukluğa değil de doğanın kanunlarını araştırmaya sevk ederek Müslümanların ilerlemelerinin önünü açacağını söylemekten geri durmaz. İctihat hakkındaki görüşleri ise hayli ilginçtir. İctihadın dünyevi münasebetlerin getirdiği problemler için çağın gereklerini iyi bilen ilmi bir heyet tarafından yapılması gerektiğini söyleyen Günaltay, 1949 yılında açılan İlahiyat Fakültesinin programında fıkıh dersinin niye olmadığının sorulması üzerine, Türk Milletine gerekli kanunların bundan böyle Meclis tarafından yapılacağından fıkıh öğretimine gerek olmadığını söylemiştir. İslam'da aklî düşüncenin geniş şekilde yer aldığını vurgulayan Günaltay, bu konuda serdettiği hadisler konusunda eleştirdiği konularda ortaya atılan hadislere olan tavrından daha mütesahil davranmıştır. Aklî bir zemine oturtmaya çalıştığı İslam'ın vicdan özgürlüğüne verdiği büyük önemi kaynaklarıyla zikretmiştir.

Günaltay, hayatı boyunca milletin medeni dünyada hak ettiği yeri almasına çalışan bu konuda Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilmî ve siyasî mahfillerinde üstün düşünsel ve siyasal etkinliklerde bulunan Cumhuriyet devrinin dindar kökenli bir inkılâpçısıdır.

KAYNAKÇA

a- Kitaplar ve Tezler

Kuran-ı Kerim.

AHMAD, Feroz. Modern Türkiye'nin Oluşumu. Çev. Yavuz ALOGAN. İstanbul, 2002.

AHMED, Aziz. Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam. Çev. Ahmet KÜSKÜN. İstanbul, 1990.

ARABACI, Fazlı. Yeni Osmanlıların Din ve Siyaset Görüşleri. Ankara, 2004.

ARON, Raymond. Sosyolojik Düşüncenin Evreleri. Çev. Korkmaz ALEMDAR. Ankara, 1986.

ARSLANTÜRK, Zeki; AMMAN, M. Tayfun. Sosyoloji. İstanbul, 2001.

AYDIN, M. Şevki. M. Şemseddin (Günaltay)ın Zulmetten Nura ve Hurafattan Hakikata adlı Eserinde Din Eğitimi Anlayışı, E.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1986. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

AYDINLI, Ahmet. Türkiye'deki Göçmenler ve Ş.Günaltay'a Cevap. İstanbul, 1959.

AKGÜL, Mehmet. Türk Modernleşmesi ve Din. Konya, 1999.

BA-YUNUS, İlyas; AHMED, Ferid. İslam Sosyolojisi. Çev. Rıdvan KAYA. İstanbul, 1986.

BİLGİN, Vejdi. Sosyal Çözülme ve Din. Samsun, 1997.

BOLAY, Süleyman Hayri. Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü. Ankara, 1997.

ÇELİK, Celalettin. Kur'an'da Toplumsal Değişim. İstanbul, 1996.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali. Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Şemseddin Günaltay. Ankara, 2003.

DURKHEİM, Emile. Dini Hayatın İlkel Biçimleri. Çev. Fuat AYDIN. İstanbul, 2005.

FICHTER, Joseph. Sosyoloji Nedir? Haz. Nilgün ÇELEBİ. Ankara, 1996.

FINDIKOĞLU, Z. Fahri. İctimaiyat Dersleri, c. I. İstanbul, 1971.

FİLİZ, Şahin. Ahlakın Akli ve İnsani Temelleri. Konya, 1998.

GÖKALP, Ziya. Külliyyat I. Haz. Fevziye Abdullah TANSEL. İstanbul, 1952.

GÖLCÜK, Şerafeddin. Kelam Tarihi. İstanbul, 1998.

GÜÇ, Ahmet. Satanizm. Ankara, 2002.

GÜNAY, Ünver. Din Sosyolojisi. İstanbul, 2000.

GÜNALTAI, Mehmed Şemseddin. Felsefe-i Üîâ İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri. İstanbul: Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1341- 1339/ 1924, Birlikte: İlm-i ma ba'de't-tabia /Emile BOIRAC trc. Ferid (KAM)

----- . Hurafattan Hakikate (Hurafeler ve İslam Gerçeği). Haz. Ahmet GÖKBEL. İstanbul, 1997.

----- . Hürriyet Mücadeleleri, Haz. Sabahat ERDEMİR. İstanbul, 1958.

----- . İslam'da Tarih ve Müverrihler. İstanbul, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1342- 1339/ 1923.

----- . İslam Tarihi. İstanbul, Tedkikat ve Te'lifat-ı İslamiye Matbaası, 1335- 1919.

----- . Mufasssal Türk Tarihi. İstanbul, Şehzadebaşı Evkaf -ı İslamiye Matbaası, 1340- 1338 / 1922.

----- . Maziden Atiye (Geçmişten Geleceğe). Haz. A. L. KAZANCI, O. KAZANCI. İstanbul 2000.

----- . Tarih-i Edyan. İstanbul, Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339-1923.

----- . Zulmetten Nura. Haz. Musa ALAK. İstanbul, 1996.

GÜNGÖR, Erol. Türk Kültürü ve Milliyetçilik. İstanbul, 1997.

----- . Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak. İstanbul, 1998.

- JASCHKE, Gotthard. Yeni Türkiye’de İslamlık Akımı, Çev. Hayrullah Örs, Ankara 1972
- KABAKLI, Ahmet. Türk Edebiyatı III. İstanbul, 1985.
- KARA, İsmail. Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi. İstanbul, 1991.
- KARA, Mustafa. Tekkeler ve Zaviyeler. İstanbul, 1980.
- KARPAT, Kemal. Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul, 1996.
- KİRMAN, Mehmet Ali. Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 2004.
- NURSI, Said. Münazarat. İstanbul, 1992.
- ÖZDEMİR, İbrahim. Postmodern Düşünceler. İstanbul, 2002.
- SAİD, Cevdet. Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları. Çev. İlhan KUTLUER. İstanbul, 1998.
- SAYIN, Önal. Aile Sosyolojisi. İzmir, 1990.
- SEZEN, Yümnü. İslam Sosyolojisine Giriş. İstanbul, 1994.
- . Çağdaşlaşma, Yabancılaşma ve Kimlik. İstanbul, 2002.
- SEYİDOĞLU, Halil. Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı. İstanbul, 2003.
- SWINGEWOOD, Alan. Sosyolojik Düşünmenin Kısa Tarihi. Çev. Osman AKINHAY. Ankara, 1998.
- ŞERİATİ, Ali. İslam Sosyolojisi. Çev. Kenan SÖKMEN. İstanbul, 1998.
- . Hacc. Çev: Mustafa ÇOBAN. İstanbul, 1999.
- TEZCAN, Mahmut. Eğitim Sosyolojisi. Ankara, 1985.
- TUNAYA, Tarık Zafer. Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. İstanbul, 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer. İslamcılık Cereyanı. İstanbul, 1962.
- Türk Ceza Kanunu. İstanbul, 1990.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi. İstanbul, 1997
- ÜZÜM, İlyas. Günümüz Aleviliği. İstanbul, 2000.
- YILDIRIM, Ergün. Türkiye’nin Modernleşmesi ve İslam. İstanbul, 1995.
- YILDIZ, Sevdije. M. Şemseddin Günlaltay’ın Tarih-i Eryan İsimli Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi. C.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1998 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ZÜRCHER, Erik Jan. Milli Mücadelede İttihatçılık. Çev. Nüzhet SALİHOĞLU. İstanbul, 1995.

b- Makaleler

- APAYDIN, H. Yunus, İctihad, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXI, İstanbul, 2000.
- AYDIN, M. Şevki. 'Mehmed Şemseddin'in Eğitim Anlayışı', EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, V, Kayseri 1988.
- Büyük Larousse, 'Batıcılık; Günaltay, M. Şemseddin; İslam Birliği; Turancılık; Tekke', 3-8-10-19-22 , İstanbul, 1986.
- Cumhuriyet Ansiklopedi. 'Günaltay, Şemsettin', 5, İstanbul, tarih yok.
- İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 'Şemseddin Günaltay'.16, İstanbul, 1961.
- Gelişim Hachette, 'Medrese', 7, yer yok, 1993.
- Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi, 'Batıcılık', 2, yer yok, 1981.
- GÜNALTAY, Ş. ve TANKUT, H.R. , 'Türk Tarih Tezi Üzerine Bazı İzahlar', Türk Dili- Belleten, 29, İstanbul, 1938.
- KARPAT, Kemal, 'Cumhuriyet Rejiminin Tarihi Kökenleri Üzerine', Yeni Türkiye Dergisi, Ankara, 1998.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, 'Şemsettin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı', Türk Yurdu, 116–117, Ankara 1997.
- Meydan Larousse, 'Günaltay (Şemseddin)', 8, yer yok, 1992.
- ORTAYLI, İlber, 'Osmanlı Kimliği', Cogito, 19, Osmanlılar Özel Sayısı, Yaz–1999.
- ŞAHİN Kamil, 'Günaltay, Mehmet Şemsettin', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XIV, İstanbul, 1996.
- TAŞGETİREN, Ahmet, 'Dini Yayınlar Kongresi', Yeni Şafak Gazetesi, (3 Kasım 2003).
- Temel Britanica, 'Türkçülük; İslamcılık', 9–18, İstanbul, 1993.
- TUNAYA, Tarık Zafer, 'Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları', İÜ Hukuk Fakültesi Tahir Taner'e Armağan, İstanbul, 1956.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, 'Milli Devlet- Laiklik- Demokrasi', Türkiye Günlüğü, 29, Ankara, 1994.

UYANIK, Mevlüt, 'Osmanlı Islahatlarının Nihai İfadesi Olarak Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Etkisi', Türkler Ansiklopedisi, 4, Ankara, 2002.

ÜZÜM, İlyas, 'Mezhep' , Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXIX, Ankara, 2005.

YENER, Abdülhamid, 'Ezanın Aslına Çevrilmesi ve Basındaki Yankıları', Köprü Dergisi, 66, İstanbul, 1999.

Yeni Türk Ansiklopedisi, 'Turan', 11, İstanbul, 1985.

c- İnternet Kaynakları

www.bozkurt.net

www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1948

www.misak1.com

www.taskiran.net

www.stu.inonu.edu.tr

www.turkhukuksitesi.com

www.yenisafak.com.tr